Færøysk liv i nordisk perspektiv

Færøysk liv i nordisk perspektiv

Festskrift til Beinta í Jákupsstovu

Redigeret av Edit Bugge, Heine Bugge
og Kristin Tornes

Annales Societatis Scientiarum Færoensis
Supplementum 55

fróðskapur
Faroe University Press
Tórshavn 2011

Sponsors:
Mentanargrunnur Landsins
Fjølrit

Færøysk liv i nordisk perspektiv. Festskrift til Beinta í Jákupsstovu
Redigeret av Edit Bugge, Heine Bugge og Kristin Tornes
© Fróðskapur. Faroe University Press
Layout og tryk: Føroyaprent
Omslagsbillede: „220778“, applikation, Súsan í Jákupsstovu.
Billedet blev givet som bryllupsgave til Beinta í Jákupsstovu
og Rolf Bugge i 1978
Fróðskapur. Faroe University Press 2011

ISBN 978-99918-65-37-9

NORÐURLENDSKT UMHVØRVISMERKI
Svanamerktur prentlutur 541 705

Tabula gratulatoria

Alastair H. Thomas,
Preston

Anders Dedekam jr,
Molde

Ann-Kristin Helland og
Heming Gujord, Molde

Anne Hustad,
Molde

Anne Karin Wallace,
Molde

Anne Marie Nauste Myhre,
Molde

Anfinnur Johansen,
Hoyvík

Annika í Jákupsstovu,
Tórshavn

Annika Marr Poulsen og
Erland Viberg Joensen,
Tórshavn

Annika og Hans Andrias
Sølvará, Tórshavn

Aqqaluk Lynge,
Nuuk

Astri Luihn og Eyðun
Andreassen, Tórshavn

Astrid Faugstad og Øystein
Steine Larsen, Håkonshella

Atle Ødegård,
Molde

Audun Offerdal,
Bergen

Áki Jacobsen,
Tórshavn

Ása í Jákupsstovu,
Tórshavn

Bartal Højgaard,
Tórshavn

Beate Hostad Aukan,
Aukra

Bente Øverby og Odd Jarle
Kjørstad, Dale

Berit Svendsvik,
Molde

Bjørg Jacobsen,
Tórshavn

Brett, Niklas og Johanna
Murphy, Håkonshella

Bryndís Einarsdóttir og
Guðmundur Óskar
Hermannsson, Laugarvatn

Carmen Inga og Torstein
Dahl, Molde

Cecily og Garth Murphy,
Cape Town

Dag Harald Claes,
Langhus

Dag Magne Berge,
Molde

Dorete Bloch,
Velbastaður

Dávur Eyðunsson Sørensen,
Tórshavn

Eddie Rekdal,
Molde

Edel og Oddleif Tolås,
Brattvåg

Edith í Jákupsstovu,
Tórshavn

Egil Hofgaard,
Tórshavn

Eileen Vang,
Tórshavn

Eli Kjersem,
Molde

Elin Henriksen,
Strendur

Elin Súsanna Jacobsen,
Tórshavn

Else Berit Molde,
Bergen

Elsebeth og Per Eirik Hals,
Rådal

Eyðbjørg Thorleifsson,
Skála

Firouz Gaini,
Tórshavn

Georg Panzer,
Fræna

Gestur Hovgaard,
Tórshavn

Greta Kristensen og Leif
Terje Bergseth, Molde

Grete Bugge Østvik,
Sykkylven

Gunhild Dahle,
Isfjorden

Gunhild og Otto R. Gussiås,
Molde

Gunnstein Akselberg,
Bergen

Guri, Kjetil, Elsa og
Sunniva Bugge Dahle,
Molde

Hallbera Fríða West,
Hoyvík

Hallgeir Gammelsæter,
Molde

Hanna í Horni,
Tórshavn

Hanne Marthe Narud,
Oslo

Harald Baldersheim,
Oslo

Harriet Domaas,
Molde

Hege Bakken,
Molde

Heidi-Iren Wedlog Olsen,
Molde

Helga Hellesøy,
Bergen

Helge Sandøy,
Bergen

Hervør og Dánial Jákup
Jørgensen, Miðvágur

Hilde Johansen,
Bergen

Hildur Eyðunsdóttir og
Oyvindur av Skarði,
Tórshavn

Hjalti í Jákupsstovu,
Tórshavn

Holger Arnbjerg,
Tórshavn

Hógni í Jákupsstovu,
Tórshavn

Hóraldur Joensen,
Norðragøta

Idar Stegane,
Bergen

Inger og Svein Bloch,
Molde

Inger Ellingsen og Hans
Jarle Reiersen, Målselv

Ingunn Norderval,
Oslo

Ingvild Kleiveland Vevle og
Endre Brunstad,
Kringlebotn

Ingvør Nolsøe,
Tórshavn

Jan Erik Grindheim,
Oslo

Jan Thorsvik,
Kristiansand

Jákup í Horni,
Tórshavn

Jeffrei Henriksen,
Strendur

Jóan Pauli Joensen,
Tórshavn

Jógvan í Lon Jacobsen,
Hoyvík

Jóhan Hendrik W. Poulsen,
Kirkjubøur

Judith Molka-Danielsen,
Molde

Kari og Per Bygland,
Trondheim

Kaspara Bugge Jensen,
Eidsvåg

Katrin og Pól Johannes í
Horni, Tórshavn

Katrin Dahl Jakobsen,
Tórshavn

Kári á Rógvi,
Argir

Keri Murphy,
Cape Town

Kirsti Hansen,
Gøteborg

Kjartan L. Kristiansen,
Tórshavn

Kjell Arvid Dahle,
Isfjorden

Kolbein Lyng,
Molde

Kristianna Winther Poulsen,
Hoyvík

Kristin Magnussen,
Hoyvík

Kristina Berg,
Fuglafjørður

Lars Rønhovde,
Molde

Lillian Bjerkeli Grøvdal,
Molde

Linda og Odd Anders Bøyum-Folkeseth, Molde

Lis og Andras Mortensen,
Hoyvík

Liv og Torbjørn Kvernberg,
Elnesvågen

Magnus Rasmussen,
Lamba

Malan Matras Joensen og Heðin M. Klein, Tórshavn

Malan Marnersdóttir,
Tórshavn

Margunn Rauset og Örn Markússon, Bergen

Maria á Dul,
Argir

Maria Gregersen og Jostein Petersen, Sigurd S. Petersen og Høgni K. Petersen, Syðrugøta

Marianne Bye,
Molde

Marit Brubæk og Asbjørn Bua, Molde

Marjun í Jákupsstovu,
Eiði

Marte Nordanger,
Bergen

Martin Risnes,
Molde

Maud Wang Hansen,
Tórshavn

Møyfrid og Andreas Bjørnerem, Valderøya

Norunn og John Tomren,
Tomrefjord

Oddny Marie Bugge,
Molde

Olav Hauge,
Molde

Ole Berg,
Oslo

Oskar Solenes,
Molde

Ove Bjarnar ,
Molde

Óluva Klettskarð,
Klaksvík

Páll og Ranvør Isholm , Fuglafjørður

Per Selle,
Bergen

Per Viken,
Molde

Petter Naas,
Molde

Randi Aabel Kulseng og Arne Johnsen, Tjodalyng, Larvik

Randi Fiksdal,
Molde

Randi Neteland og Irene Hareide, Bergen

Rolf Bjerkeset,
Kleive

Rolf Guttesen,
Tórshavn

Rókur í Jákupsstovu,
Toftir

Rúna Hjelm,
Tórshavn

Samantha Leanne Smith m. fl., Bergen

Sámal Matras Kristiansen,
Hvalvík

Sigmundur Ísfeld,
Tórshavn

Sigrid Arge,
Tórshavn

Siri Gjesdal og Bjørn Birkeland, Stavanger

Sissel Schøning og Anton Bjørlo, Molde

Snorre Karkkonen Svensson, Bergen

Solveig Reinås,
Åndalsnes

Súsan í Jákupsstovu,
Sandur

Svavar Sigmundsson,
Reykjavík

Svein Halvorsen,
Molde

Thor Øyvind Jensen,
Bergen

Tina K. Jakobsen,
Tórshavn

Torodd Kinn,
Bergen

Tóra Haraldsen Dahl,
Århus

Turid Aarseth,
Molde

Turið Sigurðarsdóttir,
Tórshavn

Valborg Rasmussen,
Nanortalik

Þorsteinn G. Indriðason,
Bergen

Øivind Opdal,
Molde

Åge Brekk,
Molde

Føroyamálsdeildin,
Fróðskaparsetur Føroya,
Tórshavn

Høgskolen i Molde –
Vitenskaplig høgskole i
logistikk

Sjúkrarøktarfrøðiskúli Føroya, Tórshavn

Søgu- og samfelagsdeildin,
Fróðskaparsetur Føroya,
Tórshavn

Innhold

Tabula gratulatoria 5

Beinta: Kunnskapsprodusent og samfunnsaktivist 15

Kari Skrede
Fruktbarhet og familiepolitikk – hvor bærekraftig er den nordiske modellen? 24

Audun Offerdal
Representasjon og fråfall 45

Elin Súsanna Jacobsen
Kvinnulív í Havn uml. 1850 66

Firouz Gaini
Knívleysir menn. Samleiki og mentan hjá ungum føroyskum monnum.. 77

Eli Kjersem og Turid Aarset
Idealer, forestillinger og kunnskap om alderdom og boformer 91

Svavar Sigmundsson
Færeyingafélagið í Reykjavík 119

Malan Marnersdóttir
Bókmentir og samfelag 135

Kristin Tornes
Kunnskap og politikk 151

Beinta – kunnskapsprodusent og samfunnsaktivist

Med dette festskriftet ønsker vi å hedre Beinta í Jákupsstovu på hennes 60-årsdag den 27. desember 2011. Et festskrift blir ofte produsert som takk for en lang og nå avsluttet karriere, men dette er på ingen måte bakgrunnen for dette skriftet. Beinta er i full aktivitet som forsker, politiker og debattant og vil helt sikkert fortsette med dette i mange år framover. Men hun kan se tilbake på en mangfoldig karriere som det er verdt å stoppe opp og reflektere over, for å trekke linjer bakover så vel som videre framover. En 60-årsdag kan være en god anledning til dette.

Beinta som samfunnsaktivist

Av Malan Marnersdóttir

Snapshots

Beinta har altid været aktiv. Hun har organiseret og gjort ved, lige fra jeg mødte hende første gang sommeren 1960. Hun inviterede mig straks med hjem, hvor der var barnedåb. Der skulle tages familiebilleder. Jeg kom med på det, hvor vi sidder fem piger på klaverlåget med dåbsbarnet Marjun

midt iblandt os. Vi var naboer i Jóannesar Paturssonar gøta i Tórshavn og til begge huse hørte et forladt hønsehus. Vi besigtigede dem og valgte det ene, indrettede det med forskellige hele og halve kasser, som vi brugte til taburetter og bord. Her skulle vi rigtig ordne verdensproblemer. Det gjorde vi i form af et teaterstykke, som der endnu findes et fragment af skrevet med Beintas formskrift. Der blev ordnet udflugter med madpakker og saftevand til os selv og flere af Beintas yngre søstre. Turen gik den lange og seje vej op ad bakke og hen ad en markvej helt op på landevejen nordover. Her var der lige uden for kvægporten nogle store klippestykker, som var det eminente picnicsted og legeplads.

Beinta modtog sin første politiske skoling af sin far, Jákup í Jákupsstovu. Han var socialdemokrat, men blev tilhænger af løsrivelse under behandlingen af resultatet af folkeafstemningen i 1946 om forholdet til Danmark. Afstemningen viste flertal for løsrivelse, og lagtinget gik i gang med at forberede overgangen til færøsk selvstyre, men inden det blev ført ud i livet, standsede den danske regering med kongen i spidsen processen. Lagtinget blev opløst, men Beintas far blev på tinge. Han var i øvrigt sekretær i Fiskimannafelagnum, Fiskernes fagforening, og skrev en afhandling om fiskernes vilkår. Beinta fulgte tidligt med sin far rundt i landet til politiske møder. Hendes sociale og gennemførte demokratiske indstilling er vel blevet grundlagt her. Dertil kommer 1960- og 70-ernes nye demokratiske venstrefløjsbevægelser, som hun deltog i.

Da vi blev studenter i 1971, rejste Beinta til København for at studere sociologi. Samme år åbnede Regensen sine døre for kvindelige alumner, og Beinta var én af de første. Her var så centrum ikke blot i hendes liv, men også i mange andre færingers og nordboers aktiviteter, mens de studerede og levede i København. Da "torskekrigen" blussede op igen ved Islands kyster, dannede Beinta sammen med en række andre unge, aktive og politisk engagerede mennesker en komité til bevarelse af fiskebestanden i Nordatlanten. De fik lavet klistermærker og plakater, som propaganderede for 50

sømils fiskerigrænser! Plakaterne blev hængt op rundt omkring hos fiskehandlere i København, og vi gik med mærkerne på vores tøj og tasker. Bogen *Fisk, fiskeri og fiskerigrænser*, som forlaget Demos udgav i 1973, var et andet resultat af komitéens arbejde. Det endte jo med, at vi fik 200 sømils fiskerigrænser, som Storbritannien til slut anerkendte.

Beinta var en central person på den færøske venstrefløj i København i begyndelsen af 1970erne. Hun var den samlende figur, fik folk til at tale sammen og udvikle tanker. Men da hun var færdig med første del af sociologistudiet pakkede hun sine ting og rejste pludselig til Bergen. Her ville hun læser videre, og det skulle være administrationsvidenskab. Det lød umådeligt kedeligt i mine øren, men når Beinta udfoldede mulighederne i det studium, fik det duft og farve.

I Bergen boede Beinta på Alrek, og her traf hun sin mand Rolf. Da jeg første gang, efter at det var sket, en sen aften kom på besøg i Bergen, blev jeg straks drevet op på fjerde eller femte sal og ind til den intetanende Rolf, som blev revet ud af sin søde søvn og vist frem. Beinta flyttede senere med Rolf til Kirkenes og tilbage sydpå til Brattvåg, hvor han var lærer på den videregående skole. Beinta arbejdede hos kommunen. Selv om Beinta blev norsk, bevarede hun kontakten til Færøerne. Ikke blot til den store glade familie og venner, men hun engagerede sig også. Hun var i begyndelsen af det nye årtusind en af hovedkræfterne bag en omfattende konference om et så alvorligt emne som statistik. Også det formåede hun at gøre sjovt og spændende, samtidig med at hun viste hvilke muligheder, der lå i at udvikle den færøske statistik.

Beintas disputats med den flotte titel *Kunnskap og makt* om udviklingen af den færøske sundhedstjeneste er et pionerarbejde i færøsk sammenhæng. Her kombinerer hun Foucaults teori om magt og kundskaber med på den ene side historiske og på den anden side politologiske studier.

Hendes tilknytning til det historiske og samfundsfaglige fakultet ved Færøernes universitet har været til stor glæde for alle parter. Vi har nydt godt af hendes faglige indsigt,

organisatoriske talent og sprudlende fantasi. Disputatsen er forhåbentlig blevet læst flittigt. Den har oven i købet fået en plads i skønlitteraturen.

I Jóanes Nielsens roman *Brahmadellarnir* (Brahmadellerne, 2011), der bl.a. tager udgangspunkt i mæslingeepidemien på Færøerne i 1846, indgår Beintas disputats som en kilde. Én af de historiske personer, der optræder, er August Manicus. Han kom sammen med Panum til Færøerne for at undersøge epidemien i 1846. Romanen citerer Beintas karakteristik af de stærke ideologiske strømninger på Færøerne i en fodnode foreslår Beinta at Manicus' ønske om social udjævning kunne være inspireret af hans sympati for den færøske nationalisme i perioden. Det er det, som romanen udnytter.

Beinta er et aktiv på mange områder.

Beinta heime

Av Rolf Bugge

Etter eit storlagent bryllaup i 1978 tok barnefødslar og familieliv mykje av tida til Beinta. Ho nemnte dette spesielt under disputasen i 2003, at det var nokre år at ho ikkje hadde hatt tid til å følgje med i kunnskapsproduksjon og samfunnsaktivitet. Guri vart fødd i 1979, Edit i 1983 og Heine i 1985. Også på dette området gjekk ho inn for oppgåvene med stort engasjement både i forhold til barnehage, skule og andre aktivitetar. Rolla som mor og ektefelle har Beinta alltid skjøtta på ein skikkeleg måte, men det fall ikkje naturleg for henne som feminist og samfunnsaktivist å ha lange periodar som heimegåande. Beinta må ha luft under vengene.

Beinta som kunnskapsprodusent

Av Kristin Tornes

Etter cand. polit.-eksamen i 1982 ble arbeidserfaringene hennes mer strukturerte, først og fremst knyttet til Høgskolen i Molde. Etter 5 år som lektor i samfunnsfag på Haram videregående skole kom Beinta til Molde i 1987

hvor hun ble fast ansatt ved Høgskolen. De første årene arbeidet hun i høgskolens administrasjon, i en periode også som skolens direktør. I 1992 søkte hun og fikk et lektorat ved Institutt for samfunnsfag ved høgskolen. Det vil si at Beinta er en av de ytterst få som har "omskolert seg" fra en administrativ til en vitenskapelig stilling – "flukten" går som oftest motsatt vei! I 2003 ble hun førsteamanuensis ved samme institutt. I 2008 takket hun ja til et engasjement som førsteamanuensis ved Fróðskaparsetur Føroya i Tórshavn, det første året i 100% stilling, året etter i 50% og fra 2010 som deltidsansatt.

Fra sin inntreden på den akademiske siden av samfunnsfagene har Beinta hatt de fleste administrative funksjoner som hører med til livet på en høgskole/universitet. Hun har vært undervisningsansvarlig både i Molde og i Tórshavn, sittet i ulike styrer så vel som i utallige komiteer og utvalg. I tillegg har hun særlig vist et stort engasjement for å skape møteplasser – både for å bringe kunnskap om høgskolens aktiviteter ut til skoler og organisasjoner i Romsdalsregionen og for at studentene ved høgskolen får et nærmere kjennskap til næringsliv, politikk og kulturtilbud i sitt nærmiljø. Hun har vært primus motor i arbeidet med å formidle samfunnsfaglig forskning – andres så vel som egen – i forbindelse med høgskolens Forskningsdager og ukentlige åpne seminarer.

Som forsker har Beinta markert seg på en rekke ulike felt. Men framfor alt har tema knyttet til helse-/sosialpolitikk og politisk deltakelse fanget hennes interesse. Selv om noen av Beinta sine forskningsarbeider omhandler forhold i andre nordiske land, til dels i et komparativt perspektiv, har mer og mer av hennes innsats kommet til å dreie seg om forhold på Færøyene. Sagt med en overskrift fra en av hennes rapporter har hun "satt Periferi i Sentrum". Allerede hovedoppgaven fra 1982 med tittelen *Heimestyreordninga og sosialpolitikk på Færøyane* slo an tonen for det som kom til å bli fokus for hennes forskningsinnsats.

Og stadig klarere ble motivasjonen for hennes forskning knyttet til ønsket om å finne svar på spørsmålet: "Hvorfor er Færøyenes helse- og sosialpolitikk så forskjellig fra de andre landene i Norden?" At helse og sosialpolitiske spørsmål var

lite framme i den politiske debatten i landet, samtidig med at kvinner så og si var fraværende i det færøyske politiske landskapet, gjorde at spørsmålet om hvorfor kvinner ikke ble mobilisert til politisk deltakelse for å fremme sine interesser ble et gjennomgående tema i hennes forskningsprosjekter. Interessen viser seg allerede i rapportene om helsesøstrene fra 1994 og 1996. Det mer generelle spørsmålet ble løftet fram i artikkelen "Kvinner ingen adgang? Rekruttering av kvinner til bystyret i Torshavn 1972-1992" *(Norsk Statsvitenskapelig tidsskrift, 1/96)*.

Beinta har fulgt dette temaet som del av ulike forskningsprosjekter de siste 10 årene, noen ganger som prosjektleder. Prosjektet *Færøerne: Tradition og modernitet* fra 1999 til 2002 ble finansiert av Det danske forskningsrådet som del av Det nordatlantiske forskningsprogram. Det nordiske ministerråds velferdsprogram finaniserte prosjektet Women leave, men remain….Issues of Gender, welfare and labour markets in the Nordic periphery fra 2002-2004 med deltakere fra 6 nordiske land. Innenfor dette prosjektet var Beinta leder for prosjektet *Changing Gender Relations. Faroese women in new roles, entering the public sphere* og fra 2005 til 2007 for prosjektet *Føroyskur kommunupolitikkur* begge finansiert av det færøyiske forskningsrådet.

Med finansiering fra disse prosjektene publiserte Beinta i 2005 en artikkel med tittelen "Kvinnerollen på Færøyene i endring – en sammenligning av kvinners politiske medborgerskap i to kommuner" og i 2006 "Erfaringer fra kvindelisterne i færøsk politik" begge med Bjørg Jacobsen som medforfatter. Kvinners representasjon er også et sentralt tema i artikkelsamlingen *Kommunupolitikkur* som Beinta redigerte i 2008 med Bjørg Jacobsen, Bárður Larsen og Ingibjørg Berg som medforfattere. Likeså i artikkelen "Politisk representasjon i et kommunepolitisk system i endring" og notatet "Rekruttering av færøyske kommunepolitikere" begge fra samme år og med Eli Kjersem som medforfatter. En sammenligning av Færøyene og Island gjøres i artikkelen "Samanburður á stöðu kvenna í politikki í Føroyum og Íslandi" med Auður Styrkársdóttir publisert i 2011 *(Frændafundur 7, Reykjavík)*

Prosjektfinansieringen ga Beinta anledning til å fordype seg i bakenforliggende forhold som over tid er kommet til å prege det færøyske velferdssystemet. Kunnskap og makt ble derved et av de helt sentrale temaene for hennes videre forskningsinnsats. Allerede i 1998 skrev hun et notat om dette kalt "Om kunnskapsprodusenters makt til å definere behov. En analyse av forskning om færøyingers helse" (Institutt for administrasjon og organisasjonsvitenskap, Universitetet i Bergen). I 2004 presenterte hun et paper om temaet "Vestnordiske velferdsmodeller" på Nordisk ministerråds konferanse i Tórshavn og i 2005 artikkelen "Changes in the Faroese Welfare System" (i A.L. Westman (red.): *Women leave, men remain…*). Samme år publiserte hun "Et kjønnsperspektiv på færøysk helse-og sosialpolitisk utvikling" (i A. Mortensen (red.) *Folkaleikur*). Men det store arbeidet om kunnskap og makt i helsepolitikken er hennes doktorgradsavhandling *Kunnskap og makt. Færøysk helsepolitikk gjennom 150 år*, publisert i 2006. Med utgangspunkt i M. Foucaults begreper om kunnskaps/makt regimer og K. Dahl Jacobsens definisjon av problemstruktur, setter hun søkelyset på problemforståelsen og verdigrunnlaget til de som sto sentralt ved utformingen av helsevesenet på Færøyene i perioden 1820 fram til omkring 1970. Som disse forfatterne ser hun makten som mest effektiv ikke når den først og fremst er knyttet til repressiv maktutøving men når den produserer kunnskap som igjen former vårt virkelighetsbilde. Hennes avhandling søker da å avdekke den problemforståelsen og det verdigrunnlaget som har ligget til grunn for utformingen av færøysk helsepolitikk fra omkring 1800 og opp mot vår tid. Denne er formet i skjæringspunktet mellom tillit til medisinsk kunnskap, statlige myndigheters plikt til å vise omsorg for befolkningen og kravet om at alle offentlige tiltak utformet i "moderlandet" Danmark skulle være tilpasset de særlige forholdene på Færøyene. Framfor alt er de såkalte landslegenes – stort sett danske – rolle her helt sentral. Ut fra landslegenes årsberetninger og medisinalberetninger sendt til Danmark, færøyske lovsamlinger og annet historisk materiale viser Beinta at kravet om tilpasning til færøysk kultur ble et hovedargument i utformingen av helsepoli-

tikken. Det hun kaller "institusjonaliseringen av annerledeshet" førte bl.a. til en diffus ansvarsfordeling, hvilket igjen gjorde at mange grupper i befolkningen ikke fikk være med til å definere hva det særfærøyske verdigrunnlaget egentlig besto i. Særlig kvinnene ble holdt utenfor. Som Beinta uttrykker det: "Det var et mannskor, og særlig embedsmennenes stemmer bar godt!" (Jákupsstovu 2006:299).

Data og perspektiver fra avhandlingen finner vi naturlig nok igjen i mye av det Beinta har skrevet etterpå. Den familistiske grunnholdningen som hun presenterer i avhandlingen er en sentral forklaringsvariabel i senere arbeider om utfordringene for landets velferdstenkning. Dette er tema i artikkelen "Velferd på Færøerne – ny velferdsmodell i støpeskjeen"(i G. L. Rafnsdottir (red.): *Arbejde, helse og velfærd i Vestnorden, Reykjavik)* fra 2007, likeså i artikler fra 2010 og 2011 om den helsepolitiske tenkningen knyttet til sykelønnsordningen og ulike helsetiltak for pensjonister. Her har finansiering fra Nordisk Ministerråd og Sosialdepartementet på Færøyene bidratt til at hun har kunnet fortsette i sporene fra avhandlingen.

Beinta har gjennom sin yrkeskarriere, sitt politiske engasjement og ulike forskningsprosjekter opparbeidet seg et stort nettverk i Norge, i Norden så vel som internasjonalt. Hennes kontakter i Norge strekker seg fra nord til sør, hun har jevnlig deltatt i prosjekter og konferanser i regi av Nordregio, organiseringen av nordisk kommunal forskning og prosjekter finansiert av Nordisk råd.. Hun har stått i bresjen for seminarer og faglig samarbeid mellom Norge, Færøyene og Island og tatt på seg oppgaven med å lede komparative prosjekter. Hun har vært særlig aktiv i arbeidet med å fremme utveksling av studenter og forskere mellom landene i Norden og læresteder i USA, Storbritannia og Slovakia for å nevne noen.

Hennes interesse for temaet kunnskap og makt kan også sies å prege hennes virke forøvrig. Fra en forskningsinnsats som tar sikte på å få fram kunnskap om har veien vært kort til kunnskap for, dvs. å bruke den nye innsikten for en sak, et formål. Beintas innsikt som forsker har ofte ansporet henne til videre politisk engasjement noe som igjen har ført til videre forskning. Hennes eget engasjement i kommunepoli-

tikken i Molde har gått hånd i hånd med interessen for mobilisering av kvinner til råd og styrer på Færøyene. Egne erfaringer og forskning i Norge om Helsesøstertjenesten førte til en komparativ undersøkelse av helsesøstertjenesten i Vestnorden. Og til tross for et klart vitenskapelig akademisk ståsted som utgangspunkt for både avhandlingen og andre publikasjoner, skinner det nok noen ganger igjennom at hun har et oppriktige engasjement for færøysk politikk – til dels i klar opposisjon til danske prioriteringer. I dette bildet hører med at den engasjerte formidleren Beinta ofte får gjennom sine saker, enten middelet er forelesninger, møter og samtaler eller ved å bruke media.

Færøysk liv i nordisk perspektiv

Bidragsyterne til denne artikkelsamlingen kjenner Beinta fra ulike sider. Men enten det er som forsker, kollega, politiker eller familiemedlem er hennes mangfoldige og entusiastiske engasjement hovedinntrykket ved ethvert møte med Beinta. Og framfor alt hennes sterke engasjement for Færøyene, som går som en ledetråd gjennom hele hennes virke selv om hun på stadig flere arenaer også står fram som en representant for Norden. Derfor har vi ment at en hyllest til Beinta på 60-årsdagen burde reflektere denne sammenhengen, noe som tittelen på artikkelsamlingen *Færøysk liv i nordisk perspektiv* viser til. De følgende bidragene viser at dette er et interessant og mangefasettert tema som kan analyseres på ulikt vis. Forhåpentligvis kan de også bidra som inspirasjon til Beintas videre forskningsinnsats.

Bidragsyterne og redaksjonen vil med dette takke Beinta for hva hun betyr som høyt respektert fagperson, som mor, kollega og venn.

31. august 2011, Molde, Bergen og Tórshavn

Kristin Tornes (red.)	*Edit Bugge (red.)*	*Heine Bugge (red.)*
Malan Marnersdóttir	*Rolf Bugge*	*Guri Bugge*

Fruktbarhet og familiepolitikk

– hvor bærekraftig er den nordiske modellen?

KARI SKREDE

Ved inngangen til 2000-tallet stod spørsmålet om en bærekraftig befolkningsutvikling på den politiske agendaen i de aller fleste industrialiserte land. Interessen har ikke avtatt i tiåret som fulgte. Mange industrialiserte land har lave fruktbarhetsrater, lav befolkningsvekst og raskt aldrende befolkning (UN 2000, Demeny 2003). Fallet i fruktbarheten i de industrialiserte land har falt sammen med markerte endringer i kvinners rolle, med økt utdanning og økt deltakelse i lønnet arbeid utenfor hjemmet. I de nordiske landene har kvinner høy yrkesdeltakelse, samtidig som det fødes relativt mange barn. Denne utviklingen har ført til økt oppmerksomhet om fruktbarhetsutviklingen i de nordiske land og økt interesse for den mulige sammenhengen mellom den nordiske familiepolitikken og de relativt høye fruktbarhetstallene.

Den nordiske familiepolitiske modellen har som hovedmål å tilrettelegge for kombinasjon av yrkesdeltakelse og familieoppgaver for begge foreldre. I utviklingen av de familiepolitiske ordningene har det vært lagt liten vekt på spørsmålet om å stimulere fruktbarhetsutviklingen. Dersom

den nordiske familiepolitikken viser seg å gi god bærekraft i befolkningsutviklingen, er det en demografisk "bonus" av familiepolitikken som er verdt stor oppmerksomhet i forhold til de demografiske utfordringene som de industrialiserte landene står overfor.

I denne artikkelen skal jeg oppsummere hovedresultatene fra et tidligere gjennomført forskningsprosjekt[1] om sammenhengen mellom familiepolitikk og fruktbarhet i de nordiske land[2]. Jeg skal bruke funnene fra dette prosjektet som utgangspunkt for en drøfting om befolkningsutviklingen i Vestnorden, med vekt på spørsmålet om likestilling og bærekraft i de vestnordiske samfunnene.

Det tidligere gjennomførte prosjektet var et nettverksprosjekt som bandt sammen forskning om fruktbarhetsutviklingen i Danmark, Finland, Norge og Sverige på grunnlag av registerdata fra de fire landene. I prosjektet arbeidet vi med å få fram kunnskapsstatus for tre sentrale spørsmål:

(i) Går utviklingen i retning av et felles nordisk fruktbarhetsmønster med klart sammenfallende hovedtrekk?

(ii) I hvilken grad kan forskjeller mellom landene forklares ved forskjeller i de enkelte lands familiepolitiske ordninger?

(iii) Tyder fruktbarhetsutviklingen i de nordiske land på at den nordiske modellen for familie- og likestillingspolitikk er bærekraftig i forhold til framtidige demografiske og likestillingspolitiske utfordringer?

I sluttfasen av prosjektet deltok også forskere fra Islands statistiske sentralbyrå og Universitetet i Reykjavik. Hovedtrekkene i den islandske fruktbarhetsutviklingen ble inkludert i den deskriptive delen av prosjektet, men utover dette kunne ikke fruktbarhetsutviklingen i Island analyseres nærmere pga manglende tilrettelagte registerdata på individnivå. Dette medførte at fruktbarhetsutviklingen i Vestnorden i liten grad ble berørt i prosjektet. Målet for artikkelen her

1 Prosjektet "*Family policies, fertility trends and family changes in the Nordic countries: How sustainable is "the Nordic modell of familiy welfare"?* ble gjennomført 2001-2006 med støtte fra Velferdsforskningsprogrammet i Nordisk ministerråd. Prosjektet er presentert i programkomitéens sluttrapport TemaNord (2006: 521).

2 Forskningsresultatene fra prosjektet er nærmere omtalt i artiklene Skrede og Rønsen (2006 a og b), samt Rønsen og Skrede (2006, 2008 og 2010).

er å benytte tilgjengelig statistikk og funn fra nyere forskning om Vestnorden, til dels å fylle ut bildet av det nordiske fruktbarhetsmønsteret med data fra de selvstyrte områdene i Vestnorden, og dels å drøfte bærekraften av befolkningsutviklingen i Vestnorden i forhold til framtidige demografiske og likestillingspolitiske utfordringer.

Fruktbarhetsutviklingen i Norden: Likheter og forskjeller

I perioden fra det tidlige 1960-tallet til det tidlige 1970-tallet gjennomgikk alle landene i Østnorden det demografiske "girskiftet" fra tidlige til utsatte førstefødsler. Førstefødselsratene (se boks for nærmere definisjon) har sunket sterkt for unge kvinner i aldersgruppene under 30 år og økt betydelig for kvinner i aldersgruppene 30-44 år. Forskyvningen av fødslene har gitt store utslag i periodefruktbarheten (se boks for nærmere definisjon). Det er tre markerte faser med store likhetstrekk i utviklingen for de fire landene i Østnorden: Først sterkt fallende periodefruktbarhet fram mot et vendepunkt midt på 1980-tallet. Deretter stigende rater gjennom andre halvpart av 1980-tallet, fulgt av mer stabil og relativt høy periodefruktbarhet i underkant av reproduksjonsnivået gjennom hele 1990-tallet. Sverige og Island skiller seg mest ut fra dette hovedmønsteret. Sverige har hatt mye sterkere svingninger i periodefruktbarheten enn de øvrige landene. Island har hatt betydelig høyere fruktbarhetsnivå enn de andre landene i hele perioden. Utviklingen i det islandske fruktbarhetsmønsteret likner imidlertid utviklingen for de fire landene i Østnorden, med fallende periodefruktbarhet fram mot et vendepunkt på midten av 1980-tallet, fulgt av litt stigende fruktbarhetsnivå i perioden fram mot 1990-tallet.

Fra slutten av 1990-tallet hadde vi en markert konvergens av fruktbarhetsutviklingen for de fire landene i Østnorden. Denne konvergensen er opprettholdt gjennom utviklingen av periodefruktbarheten gjennom det første tiåret av 2000-tallet. Det har også vært en svak stigning av periodefruktbarheten i alle fire landene. I 2008 lå periodefruktbar-

heten svært nær hverandre med verdier henholdsvis i overkant av 1,9 i Norge og rundt 1,9 i Danmark, Finland og i Sverige. Island har også hatt stigning i fruktbarhetsnivået på 2000-tallet og skiller seg fortsatt ut med høyere periodefruktbarhet enn de fire landene i Østnorden. I 2008 lå periodefruktbarheten i Island i underkant av 2,2, mens den var i underkant av 2,0 tidlig på 2000-tallet (Nord 2009).

Utvikling mot et felles fruktbarhetsnivå

Utviklingen mot et felles fruktbarhetsnivå i de nordiske land er enda mer markert for kohortfruktbarheten (se boks) enn for periodefruktbarheten. Fruktbarhetsutviklingen etter begynnelsen av 1970-tallet har et klart fellestrekk ved opphenting av utsatte fødsler senere i livsløpet. Opphentingen av de utsatte fødslene har vært så god at fruktbarhetsnivået i de nordiske land ligger klart i topp-skiktet blant land som har gjennomgått skiftet fra høyt til lavt fruktbarhetsnivå, både for periodefruktbarheten og for kohortfruktbarheten. Fra ganske store forskjeller mellom landene i gjennomsnittlig barnetall for kvinnekohortene født tidlig på 1940-tallet, har det blitt betydelig mindre forskjeller for kvinnekohortene som er født tidlig på 1960-tallet. Islandske kvinner har det høyeste gjennomsnittstallet og ligger fortsatt godt over reproduksjonsnivået i 1963-kohorten (2,4 barn). Deretter følger norske kvinner omtrent på reproduksjonsnivået (2,1), mens kvinnene i de øvrige landene ligger i underkant av reproduksjonsnivået med om lag 2,0 barn i Sverige, og vel 1,9 barn i Finland og Danmark.

Variasjon i veien fram

De mer detaljerte analysene av fruktbarhetsmønsteret viste imidlertid en god del variasjon i veiene fram til relativt lik kohortfruktbarhet for de fire landene i Østnorden. Førstefødselsratene og andelen barnløse har utviklet seg mest likt, men noen forskjeller er verdt å merke seg.

- forskjeller i *når* utviklingen med utsatte førstefødsler begynte. Finland var først ute med økende medianalder ved første fødsel og Norge sist. Medianalder for første fødsel er den alder da halvparten av et gitt årskull har fått sitt første barn (se boks).

Definisjon av sentrale demografibegreper

Samlet fruktbarhetstall (SFT): Alderskorrigert mål for fruktbarhetsnivået i et land i et gitt år. Omtales også ofte som ***periodefruktbarheten***. SFT viser gjennomsnittlig antall barn et fødselskull av kvinner vil få dersom deres fødselsmønster over livsløpet tilsvarer fødselsratene i de enkelte aldersgruppene av kvinner i dette året.

Kohortfruktbarheten: Gjennomsnittlig antall barn som en ***fødselskohort*** (kull) av kvinner har fått ved avsluttet fødedyktig periode (49-årsalder). Fødselsratene for kvinner i aldersgruppen 40-45 år de siste ti-årene har vært stabile på et relativt lavt nivå. Gjennomsnittlig antall fødte barn ved 40-års alder gir dermed en god indikasjon for det endelige nivået av kohortfruktbarheten for fødselskullet.

***Reproduksjonsnivået*:** – en beregnet størrelse som viser gjennomsnittlig antall barn som et årskull av kvinner må få for å opprettholde en konstant størrelse av befolkningen, (se for eksempel Brunborg og Mamelund (1994), s. 14-15 for en mer presis definisjon. Tallet påvirkes av nivået for barnedødeligheten og av dødelighetsratene for kvinner i reproduktiv alder. Pga. lav dødelighet har reproduksjonsnivået de siste tiårene ligget relativt stabilt i underkant av 2.1 barn pr. kvinne i alle de nordiske land.

Medianalder – f. eks. ved første fødsel for et gitt fødselskull av kvinner: Alderen da halvparten av fødselskullet hadde fått sitt første barn.

Første-, andre – og tredjefødselsratene viser utviklingen for ulike ***pariteter,*** dvs. fødslenes nummerrekkefølge (første barn, andre barn osv.). Førstefødselsratene for et gitt år beregnes for eksempel som antall kvinner som fikk sitt første barn dette året dividert på antall kvinner som fortsatt var barnløse ved inngangen til året. Andrefødselsratene er antallet kvinner som fikk sitt andre barn dividert på antallet som hadde et barn ved inngangen til året. Tilsvarende er tredjefødselsratene antall kvinner som fikk sitt tredje barn dividert på antallet som hadde to barn ved inngangen til året. I analysene som det refereres til i artikkelen er utviklingen i de paritetsspesifikke ratene studert ***over tid*** med utgangspunkt i en forløpsmodell, hvor det også tas hensyn til varigheten av tiden ***før*** en fødsel skjer. I analysene av første fødsel løper denne tiden parallelt med kvinnens alder fra hun er 16 år, mens tiden i analysene av andre og tredje fødsel er lik tiden siden forrige fødsel, som tilsvarer yngste barns alder. Se Rønsen (2005) for nærmere beskrivelse av begreper og metoder.

- forskjell i *hvor mye* fødslene utsettes. Finland har i hele perioden hatt den høyeste medianalder og Norge den laveste.

- betydelig opphenting av utsatte fødsler etter 30 års alder, men i underkant av det som trengs for å opprettholde reproduksjonsnivået, med unntak av Norge (og Island). Andelen barnløse er økende i alle land. Finland har den høyeste andelen barnløse kvinner ved 40 års alder og Norge den laveste (henholdsvis 17 og 12 prosent i 1955-59 kohorten)

- andelen barnløse kvinner ved 40 års alder varierer etter kvinnenes utdanning, men forskjellene mellom utdanningsgruppene er ikke de samme i alle land. I Norge og Danmark er det færrest barnløse blant

kvinner med kort utdanning og flest barnløse blant kvinner med universitets- og høgskoleutdanning. I Finland og Sverige finner vi færrest barnløse blant kvinner med lang utdanning. Forskjellene mellom utdanningsgruppene er imidlertid betydelig mindre enn i Norge og Danmark.

- andelen barnløse blant kvinner med universitets- og høgskoleutdanning har konvergert. I kvinnekullene fra det tidlige 1960-tallet er det svært små forskjeller mellom landene i andelen barnløse blant de langtidsutdannete 40-åringene. I Danmark, Norge og Sverige var omtrent 15 prosent av disse kvinnene barnløse, mens den tilsvarende andelen i Finland var i underkant av 17 prosent.

Større forskjell i 2. og 3. fødsler

Det er større forskjeller mellom landene i utviklingen av andre- og tredjefødselsratene. Den viktigste grunnen til dette er de store svingningene i de svenske andre- og tredjefødselsratene fra slutten av 1970-tallet fram mot slutten av 1990-tallet. Ved inngangen til 2000-tallet så vi imidlertid en klar konvergens mellom landene også når det gjaldt nivået på andrefødselsratene, og et mer todelt mønster når det gjaldt nivået på tredjefødselsratene. Finland og Norge har hatt de høyeste tredjefødselsratene gjennom 1990-tallet og har ligget stabilt nær hverandre i hele denne perioden. Danmark har også hatt stabile tredjefødselsrater gjennom 1990-tallet, men på et betydelig lavere nivå. Sverige hadde på sin side de høyeste tredjefødselsratene på 1980-tallet og de laveste gjennom 1990-tallet. Med stigende svenske tredjefødselsrater etter midten av 1990-tallet lå imidlertid Sverige og Danmark på omtrent likt nivå ved inngangen til 2000-tallet.

Fødselsmønsteret i Vestnorden

Nordisk statistisk årsbok viser utviklingen i periodefruktbarheten fra 1990 fram til 2008 for de tre selvstyrte områdene Færøyane, Grønland og Åland i tillegg til de fem nordiske

landene (Nord 2009, Figur 2.3). I likhet med Island kjennetegnes Færøyane og Grønland av et høyere fruktbarhetsnivå enn de fire landene i Østnorden, mens fruktbarhetsnivået for Åland ligger nær nivået i Finland. Av de tre områdene i Vestnorden er det Færøyane som har det høyeste fruktbarhetsnivået, deretter følger Grønland og Island. Både Færøyane og Grønland har hatt en del svingninger i det årlige fruktbarhetsnivået, men for perioden som helhet har det vært en markert nedgang i periodefruktbarheten både for Færøyane og for Grønland. I 1990 var periodefruktbarheten for Færøyane 2,8, mens den var 2,5 i 2008. De tilsvarende tallene for Grønland var vel 2,4 i 1990 og 2,3 i 2007 (som er siste tilgjengelige oppgaveår for Grønland).

Som pekt på foran, hadde de øvrige nordiske landene en svak stigning i periodefruktbarheten fra det tidlige 2000-tallet fram til 2008. I denne perioden har det med andre ord vært en viss konvergens i fruktbarhetsnivået mellom de nordiske landene og de selvstyrte områdene i Vestnorden. Vestnorden har imidlertid fortsatt et betydelig høyere fruktbarhetsnivå enn Østnorden, og Færøyane ligger fortsatt på den nordiske toppen med en periodefruktbarhet på 2.52 i 2008.

Vi har dessverre ikke tilgang til mer detaljert statistikk som kunne gitt grunnlag for en nærmere sammenlikning av kohortfruktbarhet og paritetsrater for landene i Vestnorden, slik vi gjorde i det nordiske forskningsprosjektet. Nordisk statistisk årsbok 2009 oppgir imidlertid de aldersspesifikke fruktbarhetsratene for kvinner i fertil alder i 2008, slik at det er mulig å sammenlikne fødselsmønsteret for landene litt mer detaljert enn periodefruktbarheten på aggregert nivå gir grunnlag for.

Tabell 2.4 i Nord (2009) viser at skillelinjene mellom de tre områdene i Vestnorden og landene i Østnorden (inklusive Åland), først og fremst går ved et markert høyere fruktbarhetsnivå for de unge kvinnene under 30 år i Vestnorden. Færøyane har i tillegg de høyeste fruktbarhetsratene for kvinner i aldersgruppen 30-34 år. For denne aldersgruppen er det imidlertid relativt liten forskjell i fruktbarhetsnivået mellom Færøyane, Island og landene i Vestnorden, mens

Grønland her skiller seg ut med de laveste fruktbarhetsratene for kvinner i aldersgruppene 30-34 og 35-39 år[3].

Tidlige barnefødsler –forsinket modernisering?

Alt i alt kan vi konstatere at forskjellene mellom det vestnordiske og det østnordiske fødselsmønsteret ligger i at kvinnene i Vestnorden ikke i samme grad som sine søstre i Østnorden har utsatt fødslene fra det tidlige livsløpet til etter trettiårs alder. I demografispråket vil en beskrive dette som et fødselsmønster som har mer til felles med fødselsmønsteret i land som ikke har gjennomgått det demografiske "girskiftet" fra tidlige til senere førstefødsler (jf. over).

Det er vanlig å tolke utsettelsen av barnefødslene som ett av flere kjennetegn som betegner endringene i kvinners livsløp fra en mer tradisjonell familierolle i en funksjonsdelt kjernefamilie med husmoroppgavene som hovedoppgave, til en mer moderne kvinnerolle med deltakelse i lønnet arbeid i store deler av livsløpet, også i småbarnsfasen. Kvinners økte deltakelse i videregående og høyere utdanning er en viktig del av disse endringene. I de østnordiske landene begynte utsettelsen av fødslene først hos kvinnene med lang utdanning, men ble etter hvert mer vanlig også blant kvinner med kortere utdanning (Andersson m. fl. 2009).

For Vestnorden er imidlertid spørsmålet hvorfor det høyere fruktbarhetsnivået blant de unge kvinnene fortsatt vedvarer, på tross av de moderniseringene som har funnet sted i kvinnenes utdanning og yrkesdeltakelse i de siste ti-årene. Kvinnene i Vestnorden deltar i dag i lønnet arbeid i minst like stor utstrekning som kvinnene i de østnordiske landene (Sundstrøm 2006). Det er heller ikke store forskjeller i andelene med høyere utdanning, selv om et tegn på litt forsinket modernisering kan være at kvinnene på Færøyane i 2008 skilte seg ut med en noe lavere andel med universitets- og høgskoleutdanning (21 prosent av kvinnebefolkningen 15

3 En nærliggende forklaring på de lavere fruktbarhetsratene for disse aldersgruppene på Grønland kan være det høye nivået for provoserte aborter. Grønland lå med en abortrate 1030 (pr. 1000 fødsler) i 2007 skyhøyt over de øvrige nordiske landene, mens Færøyane på sin side hadde det laveste aborttallet i Norden (under 100 pr. 1000 fødsler) samme år (Figur 2.4 Nord 2009).

-74 år) enn nivået i landene i Østnorden og i Island[4] (Tabell 5.3. i Nord 2009). Et annet tegn på at likestillingsprosessen kan være kommet litt kortere på Færøyane enn i Østnorden og i Island, er at andelen med universitets- og høgskoleutdanning er høyere for færøyske menn (24 prosent) enn for færøyiske kvinner, mens det er motsatt for Island og for landene i Østnorden, der det i dag er kvinnene som har de høyeste andelene med lang utdanning[5]. Andelen langtidsutdannete blant færøyske menn er fullt på høyde med andelene for menn i Østnorden og Island, mens de færøyske kvinnene som påpekt henger litt etter sine medsøstre i disse landene.

Utdanningsfordelingen i befolkningen beskrives ikke bare ved andelen langtidsutdannete, men også ved andelen som ikke har utdanning utover grunnskolen og andelen som har utdanning på videregående skolenivå. Andelen kvinner som bare har grunnutdanning er høyere på Færøyane og i Island enn i landene i Østnorden. Blant islandske kvinnere har 46 prosent ingen utdanning utover grunnskolen, mens andelen for færøyske kvinner er 39 prosent. De tilsvarende andelene i Østnorden er henholdsvis 33 prosent i Danmark, 29 prosent i Finland, 28 prosent i Norge og 21 prosent i Sverige. Det er også høyere andeler med bare grunnskoleutdanning blant færøyske og islandske menn, sammenliknet med menn i landene i Østnorden. Forskjellene mellom Færøyane og Island og landene i Østnorden er imidlertid mindre for menn enn for kvinner, og andelene med bare grunnskoleutdanning er lavere for menn enn for kvinner. At andelen med bare grunnskoleutdanning er så mye høyere enn for landene i Østnorden, kan være tegn på en todelt modernisering i Vestnorden. Samfunnene i Vestnorden er fortsatt sterkt preget av en tradisjonell næringsstruktur, hvor fiske og fangst lenge var den dominerende næringsveien og utdanning betydde lite for yrkesvalgene. Høy fruktbarhet har vært en del av samfunnsstrukturen i Vestnorden og har gitt grunn-

4 Tilsvarende tall var henholdsvis 31 prosent for kvinnene i Finland, 29 prosent for kvinnene i Norge og Sverige, 27 prosent for kvinnene i Island og 26 prosent for kvinnene i Danmark. Nordisk statistisk årsbok 2009 mangler dessverre utdanningsopplysninger for Grønland.

5 Andelen menn med universitets- og høgskoleutdanning var henholdsvis 24 prosent i Finland og Norge, 23 prosent i Danmark , 22 prosent i Island og 21 prosent i Sverige.

lag for en rask og høy befolkningsvekst. Siden begynnelsen av 1900-tallet har befolkningen på Færøyane og Island blitt tredoblet, fra henholdsvis 15 000 og 78 000 til henholdsvis 49 000 og 319 000. Befolkningsveksten på Grønland er enda sterkere, fra 12 000 til 56 000 i samme tidsrom.

Effekter av "den nordiske modellen"

Det må skilles mellom *direkte* virkninger av endringer og ulikheter i velferdsordninger og regelverket for familiepolitikken og *indirekte* virkninger av en økonomisk, sosial og politisk utvikling med klare fellestrekk for de nordiske landene. I nettverksprosjektet konkluderte vi at utviklingen av fødselsmønsteret i de fire landene i Østnorden i stor grad må tilskrives slike grunnleggende fellestrekk i utviklingen av velferdstaten, bl.a. med tidlig rett til utdanning for kvinner og økende vekt på tilrettelegging av familiepolitiske ordninger utover i etterkrigstida med mulighet til å kombinere lønnet arbeid med barneomsorg.

Tidlig på 1980-tallet var det betydelige forskjeller mellom de fire landene i familiepolitikken, både med hensyn til utforming og nivå av foreldrepermisjonsordninger, barnehagedekning og andre ordninger, og også med hensyn til hvor eksplisitt likestilling var vektlagt som et mål for familiepolitikken (Leira 1992, Bochorst 1994, Skrede 1999, Kjeldstad 2001, samt Sainsbury 2001). Gjennom 1980-tallet og til det tidligere 2000-tallet var det imidlertid et betydelig løft i ytelsene i landene som tidligere hadde de minst omfattende ordningene, slik at fellestrekkene i familiepolitikken har blitt tydeligere. Likestillingsmålsettingen ble også et mer tydelig fellestrekk for de familiepolitiske ordningene.[6]

6 Norge var lenge den nordiske "sinken" på dette feltet. Tidlig på 1970-tallet var fødselspermisjonen i Norge bare 12 uker, mens den allerede var 6 måneder i Sverige. Den norske fødselspermisjonen ble utvidet til i 18 uker i 1977, men sto så på dette nivået helt fram til slutten av 1980-tallet. Etter en rekke utvidelser på slutten av 1980- og begynnelsen av 1990-tallet, har imidlertid Norge nå den nest lengste fødselspermisjonen i Norden. Finland lå omtrent på svensk nivå mot slutten av 1970-tallet, men på grunn av få senere utvidelser er den finske fødselspermisjon i dag noe kortere enn den norske (44 mot 53/43 uker). Danmark var også tidlig ute med en relativt lang permisjon (et halvt år midt på i 1980-tallet), men på 1990-tallet ble Danmark (sammen med Island) liggende etter de andre nordiske land. På 2000-tallet har det igjen blitt større likhet etter nye utvidelser i både Danmark og Island, og i dag har foreldre i nordiske land

Denne konvergensen på politikknivå sammenfaller som vi har sett med en konvergens av fødselsmønsteret. Vi tolker konvergensen i kohortfruktbarheten og utviklingen mot mer likt fødselsmønster for kvinner med lang utdanning som indikatorer på at slike indirekte virkninger er en viktig del av effekten av "den nordiske modellen". Det er også rimelig å ta økningen i kohortfruktbarheten i fødselskohortene som er født på 1960-tallet sammenliknet med kohortene som ble født i andre halvdel på 1950-tallet, som en indikator på at utbyggingen av familiepolitikken har hatt positive effekter på fruktbarheten.

De direkte utslagene av familiepolitiske ordninger er lettest å identifisere ved ordninger hvor det er variasjon og ulikheter mellom landene i regelverk og i tidspunkt for innføring av tiltak og bestemmelser. Dette kan også gjelde variasjon i andre forhold som påvirker fruktbarheten. Eksempelvis kan forskjellene mellom landene i tidsplassering av overgangen til utsatte førstefødsler sees i sammenheng med forskjeller i *når* landene ga adgang til den nye kvinneadministrerte prevensjonsteknologien (P-pille og spiral). Finland var det første landet med generell tilgang til P-pillen (1961) og Norge det siste (1967).

"Snabbhetspremie" og "hemvårdstønad"

Eksempler på familiepolitiske ordninger som har satt direkte spor i fødselsmønsteret finner vi i Sverige og i Finland. Det er godt dokumentert at den sterke økningen i de svenske andre- og tredjefødselsratene på 1980-tallet i stor grad kan tilskrives effekter av den såkalte "snabbhetspremien"[7] i foreldrepermisjonsordningen som ble innført i Sverige i 1980 og utvidet i 1986 (Hoem 1993). Samtidig er det grunn til å understreke at kohortfruktbarheten har holdt seg svært stabil i Sverige over hele perioden, slik at denne periodevise økningen i fruktbarheten på 1980-tallet ikke har ført til

---

en foreldrepermisjon i forbindelse med fødsel som varierer fra 39 uker i Island til 16 måneder i Sverige (Nordic Social Statistical Committee 2004)

7 Mødre i fødselspermisjon kan opprettholde uendrete permisjonsytelser fra en fødselspermisjon til ny fødselspermisjon uten å gå tilbake til jobben, dersom det neste barnet er født innen 30 måneder (før 1986: 24 måneder)

økning i kohortfruktbarheten. Her kan det imidlertid heller ikke utelukkes at "snabbhetspremien" har bidratt til å opprettholde den svenske kohortfruktbarheten på et høyere nivå enn hva den ville ha vært uten slike insentiv. Sverige er også et godt eksempel på at gode rammebetingelsene i familiepolitikk ikke alene kan opprettholde et høyt fruktbarhetsnivå når de økonomiske konjunkturene svikter. Fallet i fruktbarheten på 1990-tallet kan knyttes til en sterk økning av arbeidsløsheten, hvor særlig unge med lav utdanning ble hardt rammet .

I kontrast til utviklingen av fødselsmønsteret i Sverige står utviklingen i Finland, som også ble rammet av økonomisk lavkonjunktur tidlig på 1990-tallet. Arbeidsløsheten i Finland var betydelig høyere enn i Sverige, men periodeutslagene i andre- og førstefødselsratene var betydelig mindre. Analysene av den finske utviklingen tyder på den finske hemvårdsstønadsordningen[8] kan ha hatt en positiv effekt på utviklingen av de finske tredjefødselsratene og bidratt til økningen i den finske kohortfruktbarheten mot slutten av 1990-tallet (Vikat 2004). Samtidig tyder utviklingen av de finske førstefødselsratene på at konjunkturene også i Finland kan være en av årsakene til at finske kvinner ikke i samme grad som kvinner i de øvrige landene har tatt igjen utsatte førstefødsler etter 30 års alder.

Overgangsstønad

Et tredje særtrekk i fruktbarhetsutviklingen er det høyere innslaget av tidlige førstefødsler blant kvinner med lav utdanning i Norge. Dette må sees i lys av at Norge med den rettighetsbaserte overgangsstønaden[9] i Folketrygden har sikrere økonomisk støtte til enslige forsørgere enn i de andre

8 Den finske kontantstøtteordningen gir foreldre med små barn muligheter til å velge mellom en kontantoverføring i et avgrenset tidsrom og barnehageplass. Ordningen ble introdusert på slutten av 1980-tallet og fullt implementert i 1990. Se Rønsen (2004) for en nærmere beskrivelse av ordningen.

9 Stønaden har form av en garantert minsteinntekt for enslige forsørgere som kvalifiserer for stønad (inntektsprøvd etter den enslige forsørgerens inntekt). Ordningen ble lagt om i 1998. Se for eksempel Kjeldstad og Skevik (2004) for en nærmere beskrivelsen av ordningen og endringene i 1998.

nordiske land, hvor tilsvarende støtteordninger i hovedsak er knyttet til arbeidsledighets- og sosialstønadssystemet Det er grunn til å anta at denne ordningen har hatt betydning for å opprettholde det høyere nivået av tidlige førstefødsler i Norge, spesielt i de første årene av 1990-tallet da Norge hadde en periode med relativt høye arbeidsløshetsrater blant unge. Økningen i arbeidsløsheten ga lite utslag på de norske førstefødselsratene. Analyser av norske registerdata av menns fruktbarhet og familiedanning støtter antakelsen om overgangsstønadens betydning for det høyere omfanget av tidlige førstegangsfødsler i Norge. Analysene viser at en betydelig andel av de tidlige fødsler utenfor ekteskap i yngre fødselkohorter skjedde uten at foreldrene var samboende, eller i samboerskap som ble oppløst kort tid etter fødselen (Skrede 2004, 2005).

Vestnorden – tilnærming til den nordiske modellen

Utbyggingen av de familiepolitiske ordningene i Vestnorden lå lenge litt etter landene i Østnorden. Dette er i tråd med et generelt bilde av velferdsordningene i Vestnorden som mer preget av minimumsløsninger med behovsprøving av ytelsene enn velferdsordningene i landene i Østnorden (Sundstrøm 2006). Island nærmet seg imidlertid landene i Østnorden da foreldrepermisjonen i 2001 ble utvidet til 39 uker med 80 prosent inntektskompensasjon (opp til 7 700 Euro pr. måned i 2004). Island innførte samtidig den i nordisk perspektiv mest radikale fordelingsmodellen for den samlete permisjonstiden, med tre måneder reservert for hver av foreldrene og de siste tre månedene til fri fordeling mellom dem. Færøyane og Grønland hadde i 2004 henholdsvis 28 og 25 uker i foreldrepermisjon, dvs. betydelig kortere enn i Island og i de østnordiske landene. I tillegg var taket for inntektskompensasjonen lavere, henholdsvis 3 267 Euro pr. måned for Færøyane og tilsvarende lønn for en ufaglært arbeider for Grønland i 2004 (Sundstrøm 2006). Fødselspermisjonen på Færøyane er senere betydelig utvidet i lengde. Nivået for inntektskompensasjonen har også steget noe. I 2009 var den maksimale perioden med fødselsdagpenger

52 uker, hvorav 4 uker er forbeholdt far.[10] Maksimal inntektskompensasjon var 6 250 DKK per uke (tilsvarende vel 838 Euro per uke, eller knapt 3 600 Euro pr. måned) (NOSOSKO 2010)[11].

Det er ingen sterke direkte spor av utvidelsene i foreldrepermisjonsordningene i fødselsmønsteret i Vestnorden. Økningen av den islandske periodefruktbarheten fra 1,9 i 2002 til 2,1 i 2008 kan sees i sammenheng med utvidelsen av foreldrepermisjonen i 2001, men som vi har påpekt foran, var dette en periode hvor periodefruktbarheten økte også for de fire landene i Østnorden. For Færøyane lå periodefruktbarheten relativt stabilt omkring 2,5 – 2,6 i den samme perioden, det vi si at fruktbarheten synes relativt upåvirket av forbedringene i fødselspermisjonen.

Det høyere fruktbarhetsnivået i Vestnorden, spesielt for kvinnene under tretti år, medfører at problemet med en rask aldring av befolkningen er mindre i Vestnorden enn for landene i Østnorden. Vestnorden står imidlertid overfor en annen demografisk utfordring, som ikke kan leses ut av fødselsstatistikken. De vestnordiske samfunnene har relativt høy utflytting, og den er sterkere for kvinner enn for menn. Det er også flere menn enn kvinner som innvandrer (inklusive tilbakeflyttere), både til Færøyane, Grønland og til Island (Rafnsdóttir m. fl. 2010). Resultatet av dette er at alle de tre vestnordiske samfunnene har et flertall menn i befolkningen, mens det er motsatt for landene i Østnorden, i likhet med de fleste andre industrialiserte land. I 2009 var henholdsvis 47, 48 og 49 prosent av befolkningen kvinner i Grønland, Færøyane og Island, mens kvinneandelen av befolkningen samme år var i overkant av 50 prosent i Danmark, Norge og Sverige, samt 51 prosent i Finland (Nord 2009: 001).

Hvor bærekraftig er den nordiske modellen?

I bredere internasjonale sammenlikninger blir den nordiske kombinasjonen av høy deltakelse av kvinner i lønnet arbeid

10 I likhet med de fleste nordiske land (Island er et unntak her) har fedrene rett til 2 ukers ulønnet permisjon i forbindelse med fødselen. I Finland er denne permisjonen 3 uker.

11 Valutakurser pr. 07.07 2011. NOSOSKO (2010) har dessverre ikke opplysninger om foreldrepermisjonsordningene for Grønland i 2009.

og relativt høye fruktbarhetsrater ofte tatt som indikator på god likestillingspolitisk bærekraft av den nordiske familiepolitiske modellen. Lave andeler barnløse blant kvinner med lang utdanning har også vært vektlagt som en viktig indikator for den likestillingspolitiske bærekraften. Med fruktbarhetsrater nær reproduksjonsnivået (som i Østnorden) eller over (som i Vestnorden) er de nordiske samfunnene bedre rustet enn de fleste andre vestlige land til å møte demografiske utfordringer knyttet til lav befolkningstilvekst og raskt aldrende befolkning. De nærmere analysene av utviklingen av fruktbarhetsmønsteret og befolkningsutviklingen gir imidlertid bare betinget støtte til antakelsene om at dagens familiepolitiske ordninger evner å forene en bærekraftig fruktbarhetsutvikling med en bærekraftig utvikling mot likestilte foreldreskap.

Likestillingsunderskudd i Østnorden

I det nordiske nettverksprosjektet konkluderte vi med at det finnes flere usikkerhetsfaktorer i fruktbarhetsutviklingen i forhold til en bærekraftig befolkningsutvikling. Disse er særlig knyttet til økende andeler barnløse og synkende kohortfruktbarhet i yngre generasjoner av kvinner. Alle de østnordiske landene står overfor en utvikling hvor økningen i fødselsratene *etter* 30 års alder ikke kompenserer fullt ut for den reduserte fruktbarheten i aldersfasene *før* 30 år.

Riktignok viser utviklingen at en familiepolitikk rettet mot kombinasjon av yrkesdeltakelse og barneomsorg er en nødvendig betingelse og et viktig grunnlag for det relativt høye fruktbarhetsnivået i de østnordiske landene. Men samtidig viser den faktiske utviklingen av fruktbarhetsmønsteret at betegnelsen *likestillingsunderskudd* kan være en berettiget beskrivelse av utviklingstrekkene for dagens unge og yngre generasjoner.

Ett viktig trekk er den økende ulikheten i fruktbarhetsmønsteret for dagens yngre generasjoner. Norge og Sverige har for eksempel høyere kohortfruktbarhet enn Finland og Danmark, men kjennetegnes også av mer kjønnssegregerte arbeidsmarkeder og høyere andeler med kvinner som arbeider deltid. Den økende ulikheten i fruktbarhetsutviklingen

innad i kohortene kan knyttes til ulikheter i fruktbarhetsatferd mellom kvinner i ulike deler av arbeidsmarkedet. Så langt har den positive fruktbarhetsresponsen på sjenerøse familiepolitiske ordninger blant de langtidsutdannete, særlig gitt utslag blant kvinner med utdanning for de kvinnedominerte yrkene i offentlig sektor. I disse yrkene er innslaget av mødre med redusert arbeidstid høyt, noe som peker i retning av "likestilling light" i arbeidsdelingen mellom foreldrene (Lappegård 2001, 2006; Hoem, Neyer and Andersson 2005; Skrede 2004). Senere analyser av utviklingen i Norge bekrefter denne sammenhengen. Barnløsheten er mye høyere og kohortfruktbarheten mye lavere blant 40-årige kvinner med utdanning for de mindre profesjonsspesifikke og kjønnsblandete delene av arbeidsmarkedet, enn den er blant jevnaldrende med utdanning for de kvinnedominerte profesjonene i offentlig sektor. I 1965-67 kohorten var det gjennomsnittlige barnetallet henholdsvis 1,7 for 40-årigene i den førstnevnte gruppen og nærmere 2,15 for den sistnevnte. Forskjellen mellom utdanningsgruppene har økt i kohortene som er født på 1960-tallet, sammenliknet med kohortene fra det tidlige 1950-tallet (Rønsen og Skrede 2010).

I yngre generasjoner har andelen av kvinner med lang utdanning økt mer enn andelen menn med lang utdanning, noe som trolig innebærer en økning i andelen som vektlegger et likestilt foreldreskap som en viktig forutsetning for å få barn. Den markerte økningen i barnløsheten for norske menn i yngre generasjoner og den økte resirkulasjonen av ressurssterke menn til nytt faderskap tyder på en skjerpet konkurranse om mennene på "øverste hylle" (Skrede 2005; Rønsen og Skrede 2010). Dette er et tegn på at det kan være vanskelig for kvinner med lang utdanning å finne menn som tilfredsstiller de ønsker og forventninger de har til menn som make og medforelder. Kvinner som ønsker å kombinere foreldreoppgaver med en yrkeskarriere utenfor de skjermete delene av arbeidsmarkedet, vil være avhengig av at mannen stiller opp og deler foreldreoppgaver på et mer likestilt nivå enn for den vi finner for par som praktiserer "likestilling light".

– og i Vestnorden

For samfunnene i Vestnorden beskriver befolkningsutviklingen i seg selv et likestillingsunderskudd, med den høyere utflyttingen av kvinner og mannsovervekten i befolkningene som vi har pekt på foran. Mye tyder også på at de elementene som vi har beskrevet som et likestillingsunderskudd for de østnordiske landene i minst like stor grad er til stede i de vestnordiske samfunnene. En fersk analyse av levekårene for kvinner i de tre vestnordiske samfunnene peker på at likestillingen på flere områder er kommet kortere enn i Østnorden. Lønnsforskjellene mellom kvinner og menn er større. Sosialforsikringsordningene bygger i stor grad på den mannlige hovedforsørgeren, og de sosiale støttesystemene er begrenset. Resultatet av dette er at ansvaret for hus og hjem i stor grad blir kvinnenes ansvar, innslaget av deltidsarbeid er høyt og mange er avhengig av hjelp fra storfamilien for å få de daglige hjulene til å gå rundt. Analysen bygger bl.a. på fokusintervjuer med et utvalg kvinner fra hvert av de tre vestnordiske samfunnene. Informantene var samstemt i ønsket om større grad av likestilling i de østnordiske samfunnene (Rafnsdóttir m.fl. 2010).

Samlet sett tyder utviklingen både i Østnorden og i Vestnorden på at det er nødvendig å skape økt forståelse blant menn og deres arbeidsgivere for at ansvaret for den samfunnsmessige reproduksjonen skal deles av begge foreldre og av både offentlig og privat sektor. Den nordiske familiepolitiske modellen står overfor store utfordringer når det gjelder å motivere menn og deres arbeidsgivere til større oppslutning og bredere engasjement om familiepolitiske ordninger som støtter det likestilte foreldreskap.

Referanser

Andersson, G., Rønsen, M., Knudsen, L.B., Lappegård, T., Neyer, G., Skrede, K., Teschner, K. og Vikat A. (2009) Cohort fertility patterns in the Nordic countries. *Demographic Research* 20 (14): 313-352.

Bochorst, A. (1994): Welfare state regimes, women's interests and the EC. In Sainsbury, D. (ed): . London: Sage Publications: 26-44

Brunborg, H. og Mamelund S.-E. (1994): *Kohort- og periodefruktbarhet i Norge 1820-1993*. Rapport 94/27, Statistisk sentralbyrå, Oslo /Kongsvinger

Demeny,P. (2003): Population policy dilemmas in Europe at the dawn of the twenty first century. *Population and Development Review, 29* : 1-28

Hoem, J.M. (1993): 'Public policy as the fuel of fertility', *Acta Sociologica 36*: 19-31

Hoem, J.M., Neyer, G. og Andersson, G. (2005): Childlessness and educational attainment among Swedish women born in 1955-59, MPIDR Working Paper WP 2005-014, Max Planck Institute for Demographic Research, Rostock.

Kjeldstad, R. (2001): Gender policies and gender equality. In Kautto, M., Fritzell, J., Hvinden, B., Kvist, J. og Uusitalo, H.(red.). *Nordic welfare states in the European context*. London: Routlegde: 66-97

Kjeldstad,R. og Skevik, A. (2004) 'Enslige forsørgere – en sosialpolitisk kategori utgått på dato?' i Ellingsæter, A.L. og A. Leira (red): *Familien og velferdsstaten – utfordringer og dilemmaer*, Gyldendal Akademisk Oslo: 231- 260

Lappegård, T. (2001) 'Valg av utdanning – valg av livsløp?', *Tidsskrift for samfunnsforskning, 42(3)* :409-35.

Lappegård, T. (2006) 'Impact of Labour Market Attachment and Employment Structure on Mothers' Second- and Third-Birth Rates in Contemporary Norway', Essay submitted as Paper III of Ph.D. dissertation in Sociology, Faculty of Social Sciences, University of Oslo: 95-114

Leira, A. (1992): *Welfare states and working mothers. The Scandinavian experience.* Cambrigde (England): Cambrigde University Press

NOSOSKO (2004): *Social Protection in the Nordic Countries 2002. Scope, expenditure and financing.* København, Nordic Social- Statistics Committee (NOSOSKO) nr. 23: 04

NOSOSKO (2010): *Sosial tryghed i de nordiske lande 2008/2009. Omfang, udgifter og finansiering*. Køben-

havn, Nordisk sosialstatistisk komité (NOSOSKO) nr.43:10.

Nord (2009) *Nordisk Statistisk årsbok 2009*, Nordisk ministerråd, København

Rafnsdóttir, G. L. (red), med bidrag av Knudsen, K.J.L, Poppel M.K., Rafnsdóttir, G.L. og Ómarsdóttir, I.L. (2010): *Kvinder og velfærd i Vestnorden*, Nordisk ministerråd, København,TemaNord 2010:578.

Rønsen, M. (2004) 'Fertility and public policies – evidence from Norway and Finland', *Demographic Research* Vol. 10, Art. 10: 141-170.

Rønsen, M. 2005. "Fruktbarhetsutviklingen i Norge." *I: Økonomiske analyser 24(6)*:50-55.

Rønsen, M. and Skrede, K. (2006): "Nordic fertility patterns – compatible with gender equality?", in Ellingsæter, A.L. and A. Leira (eds.): *Politicising Parenthood: Gender Relations in Scandinavian Welfare State Restructuring*, Bristol, The Policy Press: 53-76

Rønsen, M. and Skrede, K. (2008): Fertility trends and differentials in the Nordic countries – Footprints of welfare policies and challenges on the road ahead. Vienna Yearbook of Population Research 2008: 103-123.

Rønsen, M. and Skrede, K. (2010): Can public policies sustain fertility in the Nordic countries? Lessons from the past and questions for the future. *Demographic Research,* Vol. 22 , Article 13: 319-346.

Sainsbury, D. (2001): Gender and the making of the Norwegian and Swedish welfare states. *Social politics* 8(1): 113-143

Skrede, K. (1999): Shaping gender equality – the role of the state : Norwegian experiences, present policies and future challenges. In Palier,B. and Bouget, D. (red.): *Comparing social welfare systems in Nordic countries and France.* Nantes: Maison des Sciences de l'Homme, Ange-Guépin, MIRE Vol 4: 169-199

Skrede, K. (2004): 'Familiepolitikkens grense – ved "likestilling light"?' i Ellingsæter, A.L. og A. Leira (red):

Familien og velferdsstaten – utfordringer og dilemmaer, Gyldendal Akademisk ,Oslo: 160-200.

Skrede, K. (2005): 'Foreldreskap i forandring – færre menn blir fedre', *Tidsskrift for kjønnsforskning 29*/2: 4-22

Skrede, K. og Rønsen, M. (2006a) : Likestilling og fruktbarhet – Hvor bærekraftig er den nordiske familiepolitiske modellen? NIKK magasin 2: 2006. Nordisk institutt for kvinne- og kjønnsforskning, Oslo

Skrede, K. og Rønsen, M. (2006b): Likestilling og fruktbarhet – Hvor bærekraftig er den nordiske familiepolitiske modellen? *Samfunnsspeilet 20 (2)*, Statistisk sentralbyrå

Sundström,E. (2006): *Välfärdspolitiska förhållanden i Västnorden*. Färöarna, Grönland och Island. TemaNord 2006:520, Nordiska ministerrådet, Köpenhamn

UN (United Nations) (2000): Below replacement fertility. *Population Bulletin of the United Nations*, Special Issue Nos 40/41 1999, New York, UN

Vikat, A. (2004) 'Women's Labor Force Attachment and Childbearing in Finland', *Demographic Research*, Special Collection 3, Article 8, pp. 175-212.

Representasjon og fråfall[1]

Audun Offerdal

Eit demokratisk politisk styresett krev at innbyggjarane deltek aktivt i utforminga av offentleg politikk. Eit representativt demokrati føreset slik folkeleg deltaking og at representantane speglar av veljarane både med omsyn til sosial bakgrunn og til meiningar og standpunkt. Men i tillegg vil mange hevde at det er eit vilkår at det i samfunnet finst eit sjikt av politisk aktive som er interesserte i å ta på seg offentlege verv på vegner av innbyggjarane. Representantane blir utpeikte gjennom allmenne val, og veljarane skal kunne kontrollere at dei utformar politikken i tråd med det fleirtalet av veljarane meiner. Kontrollen kan gå føre seg på mange måtar t.d. gjennom direkte kontakt og press eller meir indirekte gjennom offentleg debatt og opinionsutvikling. Men ein viktig formell kontrollmekanisme i eit representativt styresett ligg i at veljarane ved neste val kan la vere å støtte visse kandidatar og gi si stemme til andre. For at denne kontrollen skal vere reell må representantane som er på val ynskje å fortsette i vervet.[2] Trusselen om tap av veljar-

1 Ei takk til Jacob Aars for kommentarar.

2 Jf. Aars, 2000.

støtte vil elles ikkje fungere som ein trussel, men nærast som etterlengta fritak frå eit byrdefullt verv.

I denne artikkelen skal eg kartlegge i kva grad denne formelle kontrollmekanismen verkar i praksis gjennom å vise i kva grad norske kommunestyrerepresentantar ynskjer å trekkje seg som representantar, og kva grunnar dei gir for å slutte. Data som artikkelen byggjer på er samla inn gjennom spørjeskjema til eit utval av kommunestyrerepresentantar i 14 europeiske land.[3]. Innsamlinga av dataene er gjort av forskarar frå dei landa som inngår i prosjektet. Det felles europeiske prosjektet avgrensa innsamlinga av data til representantar i kommunar med over 10000 innbyggjarar. I tillegg har vi i den norske delen av prosjektet også sendt spørjeskjema til eit utval av representantar i kommunar med under 10000 innbyggjarar. I denne artikkelen skal eg berre analysere dei norske dataene.[4]

Fråfall

Tidlegare undersøkingar har vist at representantar i norske kommunar i mindre grad enn deira kollegaer i andre land blir attvalde når valperioden er over. Sari Pikkala viste i si doktoravhandling at medan talet på nye kommunestyrerepresentantar var 30% i Danmark (2005), 40% i England (2006), 41% i Finland (2004), 44% i Sverige (2006), så var det ved kommunevalet i Norge i 2007 på heile 57%[5]. Ei undersøking frå Færøyane finn at talet på nye blant dei folkevalde i kommunane der var 54% i 2004[6]. I Norge har det over lang tid vore svært mange nykomarar i kommunestyra. Jamt over har mellom 60 og 65 prosent av kommunestyra vore nye frå val til val.[7] Fråfallet slik det kjem fram i den offisielle statistikken omfattar både dei som trekkjer seg sjølve, dei som ikkje blir nominerte på nytt av partia og dei som blir vraka av veljarane. Langt den største delen av fråfallet skuldast at representantane trekkjer seg sjølve. I og

3 I tillegg er også spørjeskjemaet brukt av forskarar i Israel

4 Den norske delen av prosjektet er finansiert av Meltzerfondet og Kommunal og Regionaldepartementet.

5 Sari Pikkala (2009)

6 Jákupsstovu m.fl.(2008:137)

7 For eit oversyn sjå Offerdal og Aarethun, 1995:97 ff.

med at vi har spurt dei folkevalde om dei vil stille til val på nytt, er det i hovudsak det sjølvvalde fråfallet vi har data om i denne undersøkinga.

Biletet av Norge som eit land der det er forholdsvis stort skifte mellom dei folkevalde i kommunane blir stadfesta i dei europeiske spørjeskjemadataene. Av dei norske kommunestyrerepresentantane som svarde på skjemaet var det 40% som ikkje ynskte å stille til val for ein ny periode. Det er den høgste prosenten vi finn i noko land som er med i undersøkinga. Det er også mange som vil trekkje seg mellom representantane i Sverige (37%) og Nederland (32).[8] Denne artikkelen er meint som eit første inntak til å analysere kva faktorar som er med å påverke den manglande viljen hos norske kommunestyrerepresentantar til å fortsette som representant.

Kvifor manglande vilje til å fortsetje?

I undersøkinga stilte vi fylgjande spørsmål:

"Hva planlegger du pr. i dag å gjøre når denne kommunestyreperioden er slutt? Vennligst velg ett av alternativene:

1. Jeg ønsker å fortsette som kommunestyremedlem.
2. Jeg ønsker å fortsette min politiske karriere i et høyere politisk tillitsverv i kommunen.
3. Jeg ønsker å fortsette min politiske karriere i et tillitsverv på fylkes- eller nasjonalt nivå.
4. Jeg ønsker ikkje å påta meg noen politiske tillitsverv når denne perioden er slutt"

Fråfallet er dermed meir eit potensielt enn eit faktisk fråfall. Det vil sjølvsagt kunne vere dei som i praksis kjem til å gjere noko anna enn det dei svarar på eit slikt spørsmål, men i hovudsak vil eg tru at svara vil spegle av fråfallet når representantane blir stilte overfor valet om å fortsette eller ikkje.

8 Prosentdelen gjeld for norske kommunar over 10000 innbyggjarar. Prosentdelen for dei andre landa er: Frankrike 31, Den tsjekkiske republikk 27, Italia 27, Kroatia 26, Belgia 26, Polen 25, Tyskland 24, Sveits 24, Spania 22, Storbritannia 20, Hellas 19 og Austerrike 17.

I analysen har eg todelt variabelen ved å slå saman kategori 1 til 3 med verdi 0 og gitt kategori 4 verdien 1.

Dei vala vi gjer, som t.d. å stille som kandidat ved eit kommunestyreval, vil vere påverka av kva bakgrunn og erfaringar vi har, av kva vi ynskjer å oppnå, og av kva som er mogleg for oss å oppnå i den situasjonen vi er i. For å nærme meg svaret på kvifor representantane ikkje ynskjer å stille til val på nytt, skal eg analysere dataene i forhold til tre slike moglege typer vedtakspremissar. For det første skal eg analysere ynskjet om å trekkje seg som kommunestyrerepresentant i forhold til den sosio-demografiske bakgrunnen til representantane som alder, kjønn og utdanning. For det andre skal eg sjå ynskjet i forhold til storleiken på kommunen, dvs eit trekk ved den situasjonen representanten er i. For det tredje skal eg vise i kva grad ynskjet har å gjere med kor interessant det var for den einskilde representant å bli vald første gang ho eller han stilte til val; med andre ord kva det var dei ville oppnå. I tillegg skal eg gje eit oversyn over kva grunnar den einskilde representant gir sjølv for å seie nei til attval.

a) Sosio-demografisk bakgrunn

Lenge var det eit veletablert faktum at den politiske deltakinga var høgre blant innbyggjarar med høg formell utdanning, med høg inntekt og blant middelklassen. I tillegg var skilnadane mellom kvinner og menn klare. Over tid er desse skilnadane blitt mindre klare, men dei er ennå til stades.[9] Rekrutteringa til kommunestyra er sosialt skeiv. Det er langt fleire middelaldrande menn med høg utdanning i kommunestyra enn det er blant veljarane.[10] Den skeive sosiale samansettinga av kommunestyra kan skuldast tre forhold: For det første kan viljen til innbyggjarane til å ta på seg offentlege verv vere med og forklare underrepresentasjon av sosiale grupper. For det andre kan underrepresentasjonen også skuldast at nominasjonslistene til partia er skeivt sosialt samansette. For det tredje vil sjølvsagt samansettinga

9 Pettersen og Rose, 2009, s.176 ff
10 NOU 2006:7, table 3.6 p 66.

av kommunestyra vere farga av valet til veljarane. Kanskje det er dei som vel menn framfor kvinner, høgt formelt utdanna framfor kandidatar med mindre utdanning og middelaldrande framfor unge og eldre. I denne undersøkinga har vi ikkje data om nominasjonspraksisen til partia eller valet til veljarane, men dersom den skeive sosiale samansettinga av kommunestyra skuldast manglande vilje hos delar av veljarane til å ta på seg kommunale verv, skulle det vere rimeleg å rekne med at det også gjer seg gjeldande når representantane avgjer om dei vil stille på nytt eller ikkje.

Viljen til å ta på seg offentlege verv er ikkje jamt fordelt mellom ulike sosiale grupper. Den er mindre blant kvinner enn blant menn. Det gjeld særleg gifte kvinner. Uventa er det kanskje at dei unge er forholdsvis meir villige enn dei eldre til å ta på seg verv, og at utdanning ikkje betyr noko.[11] I utgangspunktet vil vi derfor vente at det er fleire kvinner enn menn som trekkjer seg frå vervet som folkevald, og at det er større vilje til å fortsetje mellom unge enn mellom eldre representantar.

b) Store og små kommunar

Kommunestorleik er ikkje noko sosialt fenomen. Men svært ofte viser det seg likevel at det er skilnadar mellom store og små kommunar. Det kan gjelde sosiale og demografiske forhold så vel som meiningar, haldningar og oppfatningar. Storleiken på ein kommune er ein indikator på slike forhold og dermed for ei viktig side den kontekst den einskilde representant er i. Stundom vil samanhengen vere rimeleg lett å oppdage som når økonomien til ein kommune fører til at tenestetilbodet til innbyggjarane blir vesentleg redusert noko som i sin tur vil påverke folks haldningar til kommunen. I andre tilfelle kan det vere verre å sjå samanhengen. Er viljen til å trekke seg frå vervet som representant størst i store eller i småe kommunar? Småe kommunar gir betre oversikt over dei politiske prosessane, samfunnet er meir gjennomsiktig enn i større kommunar. På den eine sida skulle det kunne føre til at det var lettare å styre i småe kommunar enn

11 Pettersen and Rose 1996,pp75-76

i store, og at vervet som representant dermed skulle bli mindre byrdesamt. På den andre sida kan det tenkjast at det ikkje berre er representantane som får større oversikt, men at det same gjeld for innbyggjarane. Det skulle kunne føre til større innbyggjarkontroll med arbeidet i kommunestyret og dermed til at å gjere det vanskelegare å vere representant.[12] Dei politiske partia er dominerande i kommunepolitikken[13]. Dei aller fleste representantane er valde på ei liste stilt opp av eitt landsomfemnande parti. Representantar for lokale lister, bydelister, einsakslister osb utgjer berre eit mindre innslag i kommunestyra. I mange kommunar, særleg småkommunar, er det kommunestyremedlemmene til partiet som utgjer det aktive medlemssjiktet i lokalpartiet[14]. Partiorganisasjonen fungerer kanskje betre som støtte for kommunestyregruppa og einskildrepresentantar i store enn i mindre kommunar. Det skulle i så fall kunne føre til at det blir meir arbeidskrevjande å vere kommunestyrerepresentant i småe enn i store kommunar. Og at det dermed også blir fleire som trekkjer seg i småkommunane.

Dersom vi legg til grunn at viljen til å ta på seg verv også vil påverke viljen til å fortsetje i vervet, vil vi med bakgrunn i den tidlegare refererte artikkelen til Pettersen and Rose kunne rekne med at det vil vere fleire som trekkjer seg frå vervet i store enn i småe kommunar. Dei viser at det er ein tendens til at det er fleire som er villige til å ta på seg verv i småe enn i store kommunar. Tendensen er forholdsvis liten, men samanhengen blir også funnen i ei undersøking Jo Saglie gjennomførde. Den viser også at viljen til å ta på seg offentlege verv er noko større i småe enn i store kommunar.[15]

c) Aspirasjonar

I litteraturen om politiske ambisjonar står Joseph Schlesingers hypotese om samanhengen mellom ambisjonar og veljarkontroll sentralt[16]. Representantanes eigeninteresse i

12 I ein klassisk artikkel i norsk samfunnsvitskap, "Edruelighetsnevndene", argumenterer Nils Christie sterkt for at "sosial kontroll virker begge veier" (Christie 1964)
13 Aars, Bäck og Offerdal, 2005
14 Offerdal og Ringkjøb, 2002, s.125
15 Saglie, 2002, s.180
16 Schlesinger, 1994

å gjere politisk karriere er grunnlaget for at veljarane kan påverke og kontrollere korleis representantane handlar, kva vedtak dei er med på å fatte og kva politikk dei står for i praksis.

Ut frå ein slik ambisjonstese vil kontrollen som norske veljarar har over medlemane i kommunestyra te seg som forholdsvis liten.

Ein stor del av kandidatane på vallistene ved kommuneval i Norge har ikkje serleg stort ynskje om å bli valde som representantar. Ei undersøking av eit utval listekandidatar viser at det kan gjelde så mange som rundt halvparten av kandidatane. Mange av dei som blir valde vil heller ikkje ha store ynskje om ein plass i kommunestyret. Svært mange oppfattar at dei stod på vallistene som listefyll. [17] Eg vil tru at ein stor del av desse mindre entusiastiske folkevalde heller ikkje har store ynskje om å stille til attval når valperioden er over. Dei som hadde politiske ambisjonar då dei stilte som kandidatar første gang vil eg rekne med i større grad enn dei andre representantane vil vere aktive i kommunestyret og påverke dei politiske vedtaka. Dermed får dei oppfylt ambisjonane sine. Det vil derfor vere rimeleg å vente at dei som ikkje var ambisiøse i størst grad trekkjer seg frå å stille til val på nytt. Men det er også mogleg å tenkje seg at det kan vere slik at det er dei som var ambisiøse i utgangspunktet som oftast trekkjer seg. Dersom dei ikkje har fått oppfylt ambisjonane og gjennom det praktisk politiske arbeidet har mista illusjonane om å gjere politisk karriere, vil dei miste interessa for å halde fram som representantar.

Representantanes grunngjeving for å trekke seg

I tillegg til å analysere samanhengar mellom ynskjet om å trekkje seg frå vervet og bakgrunnen og aspirasjonane til den einskilde representant i ulike kommunar, skal eg mot slutten av artikkelen vise kva grunnar representantane gir for ikkje å fortsetje i vervet.

17 Aars and Offerdal, 1998,s.214

Funn

Eg skal først vise samanhengen mellom det potensielle fråfallet og individuelle kjenneteikn ved representantane. Dernest skal vi vise kor viktig ambisjonane til representantane er for om dei trekkjer seg frå vervet. Kommunestorleik er eit kjenneteikn ved kommunen dei er representantar i. Fordi utvalet av folkevalde ikkje er det same i kommunar av ulik storleik, er kommunestorleik ein gjennomgåande variabel i alle tabellane. Til slutt viser vi grunnane representantane gir for å trekkje seg frå vervet. Tabell 1 viser fordelinga av fråfallet etter representantanes sosiale og demografiske bakgrunn.

Tabell 1: Fråfall etter alder, kjønn, utdanning og kommunestorleik. Prosent som ikkje vil stille til attval. N=100% i parentes. * Signifikansnivå <0,001**

	Kommunestorleik				
	-5000	**5-9999**	**10-19999**	**20000+**	**Total=100%[1]**
Samla	53 (243)	50 (404)	44 (558)	36 (527)	44 (1743)
Tau-c					0,132***
Alder:					
-40	54 (48)	41 (70)	26 (101)	18 (133)	30 (352)
40-59	48 (151)	44 (253)	38 (306)	32 (249)	40 (959)
60+	68 (44)	77 (81)	67 (151)	61 (145)	67 (421)
Tau-c	0,081	0,224 ***	0,300***	0,340***	0,265***
Kjønn:					
Kvinne	56 (84)	48 (153)	43 (222)	37 (198)	44 (657)
Mann	52 (159)	51 (251)	44 (558)	36 (329)	44 (1075)
Tau-c	-0,040	0,031	0,008	-0,007	0,004
Utdanning:					
Gr.sk/v.g.s	51 (118)	53 177)	46 (204)	35 (175)	46 (674)
Univ.Høgskule	57 (124)	47 (227)	43 (353)	37 (352)	43 (1056)
Tau-c	0,048	-0,059	-0,033	0,013	-0,027

1 I materialet er alle kommunar over 10000 innbyggjarar med. For dei mindre kommunane er det gjort eit utval. Marginalfordelingane vil derfor ikkje vere heilt nøyaktige, men avviket vil vere lite.

Tabellen viser for det første at det er ein klar samanheng mellom storleiken på kommunen og kor stor del av representantane som ikkje vil stille til val på nytt. Di mindre kommunane er di fleire er det som vil trekkje seg frå vervet når valperioden er over. Medan 53% av representantane i kommunar med under 5000 innbyggjarar seier dei vil trekkje seg, er prosentdelen jamt fallande til 50% i kommunar med frå 5000 til 9999 innbyggjarar, til 43% i kommunar med frå 10000 til 19999 innbyggjarar og til 36% av representantane i kommunar som har 20000 innbyggjarar eller meir. Dette er motsett av kva vi venta på bakgrunn av tidlegare forsking om samanhengen mellom veljaranes vilje til å ta på seg offentlege verv og kommunestorleik. Viljen til å ta på seg verv er større i småkommunane enn i store kommunar medan viljen til å forsetje i vervet er mindre. Viljen til å fortsetje som representant synest derfor å henge saman med erfaringar frå arbeidet i kommunestyret.

Dersom ynskjet om å trekke seg frå vervet er uttrykk for kor arbeidskrevjande det er å vere representant, skulle det tyde på at det er vanskelegare å vere politikar i småe enn i store kommunar. Dette er eit litt overraskande resultat fordi innbyggjarane er jamt over meir noko nøgde med dei kommunale tenestene i småe enn i store kommunar[18]. Det skulle gjere det lettare å vere politikar. To forhold kan vere med å forklare kvifor det likevel kan synast vanskelegare å vere politikar i småe enn i store kommunar. For det første vil mange småkommunar ha forholdsvis dårlegare økonomi enn større kommunar. Det blir lite spelerom for eigne initiativ frå lokale politikarar. Kontrolltiltaka frå sentralt hald oppmodar ikkje til stort anna enn administrasjon av statleg fastlagde påbod. Ei inndeling av kommunane i store kommunar med god økonomi og dårleg økonomi og tilsvarande for småe kommunar, kunne gitt eit inntak til å studere desse samanhengane nærare. Dessverre er ikkje slike data kopla til dette datasettet ennå. Men for det andre kan også ei mogleg forklaring på samanhengen ligge i at småkommunane er meir gjennomsiktlege enn store kommunar, at avstanden

18 Baldersheim, Rose og Øgård, 2003.

mellom veljar og representant er liten. Kontrollen med representantane kjem ikkje ovanfrå, men nedanfrå. I tillegg kan prestisjen som blir knytt til vervet som folkevald og dermed ynskjet hos dei folkevalde om å gjere politisk karriere variere mellom store og små kommunar. Det skal eg kome attende til nedanfor.

Det er, som ein kunne vente, også ein sterk samanheng mellom kor gamle representantane er, og kor villige dei er til å fortsetje i vervet. Dei eldre er mindre villige til å ta attval enn dei yngre. Ut frå ei vanleg oppfatning om kor dårleg stelt det står til med den politiske interessa blant ungdommen, er det likevel verdt å merke seg at i alle kommunar bortsett frå dei minste er det færre som vil trekkje seg frå vervet blant dei unge enn blant dei middelaldrande. Dette er i samsvar med det vi venta ut frå samanhengen mellom vilje til å ta på seg verv og kommunestorleik. I alle aldersgruppene er det størst fråfall i dei minste kommunane og minst i dei største. Skilnaden er størst mellom representantar som er under 40 år. Der er prosentdifferansen mellom fråfallet i småe og store kommunar på heile 36% mot 16% mellom dei middelaldrande. Skilnaden mellom dei unge og dei middelaldrande er særleg markert i kommunar med 10000 innbyggjarar eller over. I alle kommunestorleikar er det mellom 2/3 og 3/4 av representantane som er eldre enn 60 år som vil trekkje seg ved neste val.

Talet på representantar med berre grunnskule er forholdsvis lite innan kvar kommunestorleik og gir usikkert grunnlag for prosentutrekninga. Eg har derfor slått saman representantar med berre grunnskule og representantar med vidaregåande skule. Skilnadane mellom utdanningsgruppene er småe. Det same gjeld skilnader mellom menn og kvinner. Det er klare skilnader mellom kommunar av ulik storleik innan alle grupper av representantar.

Av dei sosiale og demografiske variablane er det såleis ingen skilnad på fråfallet mellom menn og kvinner eller mellom representantar med ulik grad av formell utdanning. Derimot er det store skilnader mellom aldersgruppene og mellom representantar i kommunar av ulik storleik.

Aspirasjonar

I undersøkinga prøvde vi å etterspore kva politiske ambisjonar representantane hadde fyrste gangen dei stilte til val. Dette er sjølvsagt vanskeleg å kartlegge særleg i eit land der ein ikkje skal gje alt for stort uttrykk for at ein ynskjer seg ein plass i folkevalde forsamlingar. Men to spørsmål vi stilte kan gje ein peikepinn om ambisjonane til dei som har svart på spørsmåla. Det eine spørsmålet lydde:

> Da du første gang aksepterte å stille som kandidat, hvor viktige var følgende grunner? Det gir en mulighet for å starte en politisk karriere.

Representantane skulle krysse av svaret på ein 5-punktsskala frå 0 til 4. Det andre spørsmålet hadde fylgjande ordlyd:

> Hvordan ble du kandidat den første gangen du ble nominert? 1) Jeg foreslo meg selv, 2) Jeg ble spurt av andre.

Det er rimeleg å gå ut frå at begge desse spørsmåla vil kunne skilje ut representantar som hadde ambisjonar om å gjere ein innsats i kommunestyret og gjerne også såg for seg ein politisk karriere. Det gjeld heilt eksplisitt det første spørsmålet, men også det andre spørsmålet skulle kunne skilje mellom ambisiøse og mindre ambisiøse. Kandidatar som foreslår seg sjølve må ein rekne med har større ynskje om å bli valde til kommunestyret enn andre. [19]

Eg har bygt eit samlemål ved hjelp av desse to spørsmåla som eg meiner indikerer grad av politiske ambisjonar hos representantane.[20] Samlemålet skil mellom to grupper av

19 Spørsmålet skil ikkje godt mellom det Jacob Aars (Aars, 2000) kallar "politiske karriereambisjoner" og "policy-orientert motivasjon" . Den policy-orienterte legg vekt på å gjennomføre bestemte saker medan den andre fokuserer på å oppnå politiske posisjonar for seg sjølv. Men innslaget av karrieristar er truleg større enn av dei som er meir saksorienterte.

20 Indeksen er bygt opp som ein additiv indeks der eg har todelt spørsmålet om politisk karriere ved å slå saman svarkategori 0 og 1 til ein kategori (ingen ambisjonar) og svarkategori 2-4 til ein kategori (ambisjonar). Det andre spørsmålet som inngår i ideksen har eg kalt dei som foreslo seg sjølve til lisene for ambisiøse og dei som ikkje gjorde det som ikkje ambisiøse. Samanslåinga gir dermed tre grupper a) dei som ikkje er ambisiøse etter nokon av spørsmåla, dei som er ambisiøse på eitt av dei og dei som er ambisiøse på begge spørsmåla.

representantar: 1) dei som ikkje kan seiast å ha uttrykt politiske ambisjonar og 2) dei som er ambisiøse ut frå svaret på eitt eller begge av spørsmåla vi stilte.

Samanhengen mellom politiske ambisjonar og fråfall innan kvar kommunestorleik er vist i tabell 2.

Tabell 2: Fråfall etter politiske ambisjonar og kommunestorleik. Prosent som vil trekkje seg. N=100% i parentes.

	Kommunestorleik				
	-5000	**5-9999**	**10-19999**	**20000**	**Total**
Ikkje ambisjonar	63 (158)	58 (281)	49 (361)	44 (331)	51 (1182)
Ambisjonar	35 (89)	28 (116)	32 (186)	24 (190)	29 (538)
Tau-c	-0,247***	-0,252***	-0,158***	-0,187***	-0,191***

Det er ein klar samanheng mellom graden av politiske ambisjonar og manglande vilje til attval mellom representantar innan alle kommunestorleikar.[21] I dei minste kommunane svarar 63% av representantane utan ambisjonar at dei vil trekkje seg ved neste val. Men det er verdt å merke seg at meir enn ein tredel av representantar med ambisjonar også vil trekkje seg. For ein god del av dei ambisiøse representantane har erfaringane med arbeidet i kommunestyret tydelegvis ikkje svart til forventningane. Prosentdelen som vil trekkje seg går ned både mellom dei ambisiøse og dei ikkje-ambisiøse etter som kommunestorleiken aukar. Nedgangen er størst mellom dei som ikkje har ambisjonar. Samanhengane i tabellen er klare, men motsette av det vi venta i utgangspunktet. Ambisjonane er større i store kommunar enn i små medan viljen blant veljarane til å ta på seg verv er større i små enn i store kommunar. Men kanskje det mest interessante i tabellen er at det er mange som i utgangspunktet ikkje hadde ambisjonar som likevel vel å stille til attval, og det er mange av dei som hadde ambisjonar som vel å trekkje seg. For mange representantar har erfaringane frå

21 Samanhengen varierer frå ein korrelasjon på Kendalls tau-c på 0,187 i dei største kommunane til ein korrelasjon på 0,247 i småkommunane. Signifikansnivået er under 0,001.

det praktisk politiske arbeidet i kommunestyret har endra oppfatningar av kommunestyrevervet.

Ved å samanhalde kva ambisjonar kandidatane hadde då dei første gang blei valde til kommunestyret med viljen til å fortsetje kan vi få fram fire grupper av representantar:

a) Dei som aldri har hatt ambisjonar og som vil trekkje seg,
b) dei som ikkje hadde ambisjonar men som nå vil fortsetje,
c) dei som hadde ambisjonar , men som ikkje vil fortsetje og
d) dei som hadde ambisjonar og som vil fortsetje.

Gruppe a) har ikkje funne arbeidet i kommunestyret så gjevande at dei vil fortsetje. Gruppe b) som ikkje var ambisiøse er gjennom arbeidet i kommunestyret blitt meir interessert i politisk arbeid og vil fortsetje. Dei er aktiviserte. Gruppe c) er derimot blitt passiviserte. Dei var ambisiøse, men har hatt negative erfaringar. Den siste gruppa d) har fått tilfredsstilt ambisjonane og vil halde fram. Fordelinga av desse gruppene i dei ulike kommunestorleikane er vist i tabell 3.

Tabell 3: Aktiviseringsrad etter kommunestorleik. Prosent

		Kommunestorleik				
		Under 5000	**5-9999**	**10000-19999**	**20000 +**	**Total**
	Ikkje aktiviserte	41	41	32	28	34
1.00	Aktiviserte	25	30	34	35	32
2.00	Passiviserte	12	8	11	9	10
3.00	Framleis ambisiøse	22	21	23	28	24
	N=100%	238	397	547	521	1703

Samla sett er det 34% som ikkje er blitt aktiviserte, men det er nesten like mange 32% som er blitt aktiviserte. For dei har erfaringane med kommunestyrearbeidet vore lærerike og gitt meirsmak. Det er om lag 10% som er blitt skuffa medan 24% var ambisiøse i utgangspunktet og er det framleis.[22] Prosent-

22 Forholdet mellom aktiviserte og passiviserte er mykje det same i ei undersøking gjort av

delen som fell i dei ulike kategoriane varierer med storleiken på kommunen. Det er særleg gruppa ikkje-aktiviserte og aktiviserte som varierer. Prosentdelen aktiviserte aukar med 9 prosent frå 25% til 34% frå dei minste til dei største kommunane, medan prosentdelen ikkje-aktiviserte minkar tilsvarande. Det er også ein svak auke i prosentdelen som framleis er ambisiøse frå dei små til dei store kommunane.

Igjen viser det seg altså at representantane i småe kommunar har eit anna forhold til vervet som folkevald enn representantane i store kommunar. I store kommunar er det færre som vil trekkje seg frå vervet frivillig, det er fleire som har politiske ambisjonar, og det er fleire som er blitt politisk aktiviserte. Vilkåra for at veljarane skal kunne kontrollere representantane i kommunestyret synest derfor å vere betre i store enn i småe kommunar. Men dette gjeld då den kontrollen som verkar gjennom at det finst eit sett av folkevalde som har politiske ambisjonar og som veljarane dermed kan kontrollere gjennom trusselen om å la vere å stemme på dei ved neste val. Kontrollen fungerer gjennom vala, dvs ein gong kvart fjerde år.

Ein kunne tenkje seg at kontrollen i dei småe kommunane går føre seg meir dagleg. Forholda i mindre kommunar er etter måten oversiktlege og avstanden mellom veljar og folkevald er mindre enn i dei store kommunane. Det fører til at kontrollen mellom vala, den samanhengande kontrollen frå dag til dag, blir større. For dei folkevalde kan dette bli opplevd som for mykje kontroll. Tabell 3 kan likevel ikkje tolkast slik. Prosentdelen som blir passiviserte varierer lite mellom kommunane. Situasjonen i dei mindre kommunane må heller forståast slik at utvalet av ambisiøse politikarar er lite, og at ein større del av kandidatane ved kommunevala dermed ikkje har særleg stor interesse av å bli valde til kommunestyret. Dette kan utan tvil vere eit problem for det politiske liv i småkommunane.

I tillegg vil det vere rimeleg å tru at styrken til partiorganisasjonen som stiller liste vil vere viktig for å forstå variasjonen i fråfallet. I mange kommunar er styret i det lo-

Offerdal og Aars 1998, tabell 4, s 218.

kale partilaget sett saman av kommunestyremedlemar for partiet.[23] Dette er truleg meir vanleg i mindre enn i større kommunar. Eg vil rekne med at partia som organisasjon står sterkare i store enn i små kommunar. Dei vil derfor i større grad kunne fungere som støtte for representantane i arbeidet med kommunale saker.

For å få fram samvariasjon mellom fleire variablar har eg gjort ei variansanalyse med alder, kjønn, utdanning og kommunestorleik som uavhengige variablar. Den viser at prosentdelen som blir aktiviserte gjennom arbeidet i kommunestyre er høgst, 41%, blant middelaldrande representantar i kommunar over 10000 innbyggjarar. Minst grad av aktivisering er det mellom eldre representantar med minst utdanning uavhengig av kommunestorleik.[24]

Analysen av kva faktorar som har betydning for korleis standpunktet om å trekkje seg frå vervet som kommunestyrerepresentant viser at alder, ambisjonar, kommunestorleik og til ein viss grad kjønn er viktige faktorar. For å finne ut den sjølvstendig innverknad på fråfallet frå kommunestyret av kvar av desse faktorane når vi tek omsyn til effekten av kvar av dei, har eg gjennomført ei logistisk regresjonsanalyse. Eg har også teke med utdanning jamvel om den variabelen ikkje synest å ha betydning. Faktorane er to-delte bortsett frå aldersvariabelen som er tredelt. Resultatet er vist i tabell 4.

Tabell 4.: Logistisk regresjonsanalyse

Variables in the Equation

		B	S.E.	Wald	df	Sig.	Exp(B)
Step 1[a]	Befolktodelt	-.506	.107	22.392	1	.000	.603
	Ambisjon2652delt	-.812	.117	48.244	1	.000	.444
	Kjønn01	-.224	.109	4.215	1	.040	.799
	Alder4	.819	.085	93.952	1	.000	2.269
	Utdanning2delt	-.086	.107	.646	1	.422	.918
	Constant	.140	.211	.442	1	.506	1.150

a. Variable(s) entered on step 1: Befolktodelt, Ambisjon 2652delt, Kjønn 01, Alder 4, Utdanning 2-delt.

23 Offerdal og Ringkjøb, 2002 s.125

24 Analysen er gjort som ein tre-analyse.

Model Summary			
Step	-2 Log likelihood	Cox & Snell R Square	Nagelkerke R Square
1	2155.180[a]	.109	.145

a. Estimation terminated at iteration number 4 because parameter estimates changed by less than ,001.

Den statistiske analysen viser at alder og ambisjonar er viktigast for å forklare variasjonane i fråfallet mellom dei norske kommunestyrerepresentantane. Men også storleiken på kommunen er viktig. Til saman forklarer variablane nesten 15% av variasjonane mellom representantane. Medan alder viser ein positiv samanheng med fråfallet, er samanhengen for kommunestorleik og ambisjonar negativ. Dei eldre trekkjer seg oftare enn dei yngre. Dei ambisiøse trekkjer seg i mindre grad enn dei ikkje-ambisiøse. Og fråfallet minkar med aukande storleik på kommunen. Desse samanhengane er signifikante på 0,001-nivå. Kjønn er også med og forklarar kor stort fråfallet er. Kvinner trekkjer seg i større grad enn menn, men signifikansnivået er noko mindre, på 0,05-nivå. Utdanninga til representantane betyr ingenting for om dei trekkjer seg frå vervet eller ikkje.

Representantanes eigne grunngjevingar for ikkje å stille på nytt.

I analysen ovanfor har vi undersøkt i kva grad representantar i nokre grupper trekkjer seg oftare enn representantar frå andre grupper. På det viset har vi berre kunna nemne moglege grunnar til at representantane trekkjer seg. Men vi har også spurt representantane direkte om kvifor dei valde å ikkje stille til val på nytt. Fordelinga av svara er vist i tabell 5.

Tabell 5: Representantar etter kommune storleikog grunnar for ikkje å stille til val på nytt. Prosent som svarar at grunnen har vore viktig. N=100% i parentes.

	Kommunestorleik				
	-5000	**5-9999**	**10-19999**	**20000+**	**Total**
Konsentrere om sivilt yrke	64 (127)	61 (187)	56 (208)	48 (164)	57 (686)
Arbeide for frivillig org.	25 (125)	29 (187)	29 (203)	31(166)	29 (681)
Jeg har gjort min borgerplikt	67 (126)	71 (193)	70 (218)	64 (173	68 (710)
Arbeid for tidkrevende i forhold til familie og yrke	62 (128)	62 (187)	67 8217)	54 (167)	62 (699)
Mangler innflytelse	16 (126)	15 (185)	15 (202)	14 (162)	15 (675)
Jeg er for gammel	19 (126)	28 (193)	38 (217)	39 (179)	32 (715)
Jeg flytter fra kommunen	2 (126)	3 (185)	4 (201)	3 (161)	3 (673)

Innan alle kommunar er det tre grunnar som skil seg ut: 1) At representantane har gjort si borgarplikt, 2) at dei vil konsentrere seg om sitt sivile yrke og 3) at arbeidet er for tidkrevjande i forhold til familie og yrke.[25] Dernest er dei viktigaste grunnane at representantane vil arbeide for frivillige organisasjonar eller at dei er for gamle. Det er forholdsvis få som trekkjer seg frå vervet fordi dei ikkje meiner dei kan påverke den kommunale politikken. Vi kan merke oss at kommunestorleik berre gir utslag mellom dei som seier dei er for gamle og i noko mon også mellom dei som vil konsentrere seg om sitt sivile yrke. I store kommunar synest representantane å sitje til dei går av for aldersgrensa.

Det er etter måten små skilnader mellom sosiale grupper i kva grunnar representantane gjev for å trekkje seg. Men di eldre representantane er di oftare seier dei at dei trekkjer seg fordi dei meiner dei er for gamle. Den samanhengen er klar og signifikant innan alle kommunestorleikar. Det er også interessant at det først og fremst er dei unge som svarar at dei trekkjer seg fordi vervet er for tidkrevjande. I kom-

25 Ei undersøking av Jákupsstovu m.fl. (2008, s 187) viser noko av same biletet, men der er det også ein stor prosentdel av representantane som svarar at dei heller vil bruke tid og krefter til anna samfunnsarbeid.

munar over 10000 innbyggjarar svarar kvinnene langt oftare enn menn at dei trekkjer seg fordi dei vil konsentrere seg om yrket sitt , og at dei meiner arbeidet i kommunestyret er for tidkrevjande i forhold til familie og yrke. Menn svarar oftare enn kvinner at dei er for gamle. Det er ingen skilnad i grunngjevingane mellom ulike utdanningsgrupper.

Oppsummering

Samanlikna med andre land er det mange kommunestyrerepresentantar som ikkje stiller til attval i Norge. Grunnane for ikkje å fortsetje som representant er oftast at vervet er tidkrevjande og går ut over familie og yrket og at representantane meiner dei har gjort si borgarplikt. Det er etter måten små skilnader mellom representantane i kva grunnar dei gjev for å trekkje seg, men dei eldre svarar sjølvsagt at dei trekkjer seg på grunn av alderen.

Den statistiske analysen av ynskjet om ikkje å stille til val på nytt viser at det av dei sosiale bakgrunnskjenneteikna er det alderen til representantane som gir mest utslag. Dei eldre er mindre villige til å fortsetje i vervet enn dei middelaldrande og dei unge. Kjønn betyr ein del, medan utdanningsnivået ikkje betyr noko. I tillegg til alder er ambisjonane til representantane mest viktig. Dei representantane som hadde politiske ambisjonar om å gjere politisk karriere då dei blei nominerte første gang trekkjer seg i langt mindre grad enn dei som ikkje hadde slike ambisjonar. Erfaringane frå arbeidet i kommunestyret har ikkje fått dei ambisiøse til å bli frustrerte og skuffa. Det mest interessante funnet i analysen er knytt til dei systematiske skilnadane det er mellom store og små kommunar. Di mindre kommunen er di større del av dei folkevalde vel å trekkje seg frå vervet og di mindre del er det som blir aktiviserte ved at kommunestyrearbeidet har gitt meirsmak trass i at dei ikkje hadde store ambisjonar i utgangspunktet. Og ein større del av dei folkevalde hadde politiske ambisjonar då dei blei valde til kommunestyret første gong.

Det politiske systemet fungerer dermed ulikt i store og små kommunar. Noko av grunngjevinga for eit representativt politisk styresett er at representantane skal ha eit sjølv-

stendig ansvar for å fatte vedtak på vegner av veljarane. Veljarane hevdar ansvaret ved kvart val. Då blir representantane vegde og vurderte. Men dersom situasjonen er slik som den synest å vere i småe kommunar, at representantane berre i liten grad har ambisjonar om å gjere politisk karriere og heller vel å ikkje stille til val på nytt, vil trusselen frå veljarane om å kaste dei ved valet ikkje fungere som ein kontroll, men som ei frigjering frå eit byrdefullt verv. Kontrollen knytt til val og ambisiøse politikarar fungerer dermed etter alt å døme best i store kommunar. Men tesen om veljarkontroll knytt til ambisiøse politikarar føreset at det er veljarane som vel representantane. Det vil seie at veljarane har høve til å velje personar og ikkje berre parti og ikkje minst at dei nyttar dette høvet. I dei store kommunane står partiorganisasjonen sterkare og kontrollerer i større grad personvalet både gjennom nominasjon og gjennom at veljarane i større kommunar er meir partiorienterte enn veljarane i småkommunar. Der er personvalet viktigare.[26] Men dermed er det ikkje sagt at det representative politiske systemet ikkje fungerer i små kommunar. Jamvel om kontrollen av representantane ikkje går så mykje gjennom den formelle valordninga, vil representantane i småkommunar vere meir utsette for den daglege kontrollen frå innbyggjarane dei kjenner og møter. Det er ikkje sikkert at den kontrollen er mindre viktig enn kontrollen gjennom vala.

Det etter måten store fråfallet frå kommunestyra i mindre kommunar og det høgre talet per veljar som skal fyllast kan også styrke kontrollen med dei folkevalde på ein meir indirekte måte ved at ein større del av veljarane i mindre kommunar sjølve har erfaring frå arbeidet i kommunestyra Den politiske kompetansen hos veljarane vil dermed kunne vere betre i småe enn i store kommunar. Det er rimeleg å gå ut frå at politisk kompetente veljarar i større grad vil kunne kontrollere det som går føre seg i kommunestyra enn mindre kompetente veljarar. Smått er ikkje nødvendigvis godt. Det er annleis. Og det er kanskje meir krevjande.

26 Saglie (2002, s 187)

LITTERATUR:

Bäck, Henry, Audun Offerdal och Jacob Aars (2005): ”Partikommunens uppgång och fall” i Marie Demker & Lars Svåsand (red.): *Partiernas århundrade. Fempartimodellens uppgång och fall i Norge och Sverige.* Stockholm: Santérus Förlag, ss.331-374.

Baldersheim, Harald, Lawrence E. Rose og Morten Øgård. 2003. *Er smått så godt? Er stort så flott? Analyser av kommunestrukturens betydning.* Forskningsrapport 1/200. Institutt for statsvitenskap, Universitetet i Oslo.

Baldersheim, Harald og Lawrence E. Rose. 2011. *Hvordan fungerer lokaldemokratiet?* Institutt for statsvitenskap, Universitetet i Oslo.

Christie, Nils. 1964. ”Edruelighetsnemnder: Analyse av en velferdslov”. I: *Nordisk tidsskrift for kriminalvidenskab 53.* 89-118

Jákupsstovu, Beinta, Ingibjørg Berg, Bjørg Jacobsen og Bárdur Larsen (2008):*Kommunupolitikkur,*Tórshavn: Fróðskapur.

Offerdal, Audun og Thorbjørn Aarethun (1995): ”Rekruttering av folkevalde: Plikt, engasjement og karriere” i Tore Hansen og Audun Offerdal*: Borgere, tjenesteytere og beslutningstakere. Festskrift til Francesco Kjellberg,* Oslo: Tano ss 94-119

Pettersen, Per Arnt and Lawrence E. Rose (1996): ”Participation in Local Politics in Norway: Some Do, Some Don’t; Some Will, Some Won’t” *Political Behavior,* vol 18, No 1.pp 51-97.

Pettersen, Per Arn og Lawrence E. Rose (2009) ”Å delta eller ikke – det er spørsmålet: Lokal valgene 1995 – 2007” I Jo Saglie (red.): *Det nære demokratiet – lokalvalg og lokal deltakelse,* Oslo: Abstrakt forlag.

Pikkala, Sari (2009): *Avhoppare och utslagna. Personomsättning i finländska kommunfullmäktige,* Åbo: Åbo Akademis Förlag

Saglie, Jo (2002): ”Partienes rolle i lokalpolitikken” i Bernt Aardal (red.): *Valgdeltakelse og lokaldemokrati,* Oslo: Kommuneforlaget, ss177-195.

Aars, Jacob, (2000):”Demotiverte og uanswvarlige folke-

valgte? Politiske ambisjoner blant norske kommunestyrerepresentanter", i *Kommunal ekonomi och politikk,* vol 4 nr. 4 ss 29-51.

Kvinnulív í Havn uml. 1850

Elin Súsanna Jacobsen

Í sambandi við fyrireikingarnar til Manntalið 2011 hoyrdust ymsar ivasamar røddir í fjølmiðlunum. Summi fýltust á, at spurningarnir vóru ov nærgangandi og spurdu, hví tað skuldi vera ein skylda at svara upp á spurningarnar; onnur dugdu ikki at síggja nyttuna av eini kostnaðarmiklari kanning, sum "bert skuldi brúkast til hagtøl".

Sum kunnugt hava fólkateljingar verið við millumbilum heilt aftur til 1769, og tær hava verið ein góð kelda til at styrkja fatan okkara av ymsum viðurskiftum í farnari tíð. Tey, sum fáast við ættargransking og at skriva bygdasøgu, hava havt stóra nyttu av fólkateljingum, og ikki minst verða fólkateljingar brúktar til alskyns demografiskar kanningar og til gransking av sosialum og búskaparligum broytingum gjøgnum tíðirnar.

Fólkateljingar upp gjøgnum 1800-árini og til um leið 1930 vísa, at kynsbýtið hevur verið rættiliga javnt, ójavnin var oftast innan fyri 1% báðumegin 50/50%, og í flestu førum vóru menninir eitt sindur færri enn kvinnurnar. Teljingarnar vísa eisini, at kynsbýtið í Havn var øðrvísi við tað, at her var prosentparturin av kvinnum altíð størri enn í Føroyum sum heild. At hetta hevur vakt minni ans kann koma av, at tað hevur minni týdning fyri demografisku gongdina í landinum

sum heild enn tann veruleiki, at upp gjøgnum 20. øld – og serliga eftir 2. heimsbardaga – hevur kvinnutrotið verið javnt vaksandi av tí, at fleiri kvinnur enn menn eru fluttar av landinum.

Í hesi grein skulu vit hyggja eitt sindur nærri at kynsbýtinum í Havn um miðju 19. øld, og royna at gita, hví kvinnurnar vóru lutfalsliga fleiri enn menn her enn í øðrum bygdum.

Fólkatal og kynsbýtið í Havn í 1800-talinum

Upp gjøgnum 19. øld trífaldaðist fólkatalið í Havn, men vøksturin var ójavnur. Broytingarnar vóru smáar mitt í øldini.

Kynsbýtið var hetta:

Fólkateljing	Menn	Kvinnur	Tils.
1845	368	433	801
1850	402	439	841
1855	394	462	856
1860	375	448	823

Sum sæst vóru kvinnurnar øll árini í meiriluta: millum 53 og 56%, meðan tilsvarandi tøl í Føroyum sum heild lógu um 50-51%. Frá 1870 vaks Havnin javnt frá 918 til 1656 í 1901. Kynslutfallið broyttist ikki stórvegis, t.d. í 1870 55%, í 1880 og 1890 56% kvinnur.

Kynsmunurin var oftast størstur í teimum yngru aldursbólkunum. Um vit ikki rokna børnini uppí og rokna kynsbýtið millum tey, sum vóru 15 ár og eldri, verður munurin uppaftur størri:

	1845	1850	1855	1860	1870
Menn 15+	254 47%	264 46%	251 44%	224 41%	287 44%
Kvinnur 15+	286 53%	308 54%	346 56%	319 59%	389 56%

Í 1845 var var aldurs- og kynsbýtið rættiliga javnt uttan í aldursbólkunum 0-14 ára og 50-60. Í 1850 var kynsmunurin stórur millum tey 15-19 ára gomlu, og nógv fleiri kvinnur enn menn í aldursbólkinum 20-29 ár. Men tá vit leggja

aldurbólkarnar 20-29 og 30-39 saman, er ikki stórur munur, í 1855 85 menn og 95 kvinnur.

Tilflyting

Í fólkateljingini 1850 varð viðmerkt, at íbúgvatalið í Havn var vaksið við 29 síðan 1845, og sum orsøk "Tilgang til Byen". Í Statistiske Meddelelser 1850 var uppgerð yvir føðistað hjá fólki í Havn. Uppgerðin vísti, at av 402 monnum vóru 305 føddir í Havn, og av 439 kvinnum vóru 314 føddar í Havn. 72 menn og 106 kvinnur vóru fødd aðrastaðni í Føroyum, 25 menn og 19 kvinnum vóru fødd uttanlands. Kynsmunurin var størstur millum menn og kvinnur yvir 20 ár, og hóast tølini eru smá, er týðuligt, at fleiri kvinnur enn menn eru fødd á bygd.

1850	Fødd í Havn	Fødd á bygd
M 20-29	52	11
K 20-29	43	21
M 30-39	31	11
K 30-39	35	18
M 40 +	40	10
K 40 +	23	18

Mynstrið var tað sama í 1855, tá ið 33 menn og 80 kvinnur vóru fødd í øðrum sýslum enn Suðurstreymoy.[1]

Millum 1855 og 1860 minkaði íbúgvatalið í Havn frá 878 niður í 823, og sum orsøk varð í fólkateljingini nevnt "Udvandring og Afgang". Í Statistiske Meddelelser 1860 varð afturgongdin nærri lýst. Eitt var ring landfarasótt í 1857, tá ið 41 menn og 13 kvinnur doyðu í Suðurstreymi.[2] Ein onnur grund til minkingina var hildin at vera, at tað var lættari hjá monnum at finna arbeiði á bygd enn í Havn.[3]

Ólöf Garðarsdóttir hevur endurgivið granskarar, sum viðvíkjandi flyting í samfeløgum við byrjandi ídnaðargerð hava vist á, at "women were more numerous in migration to cities with service and light industry, while men dominated in

1 Statistiske Meddelelser 1,3,3 1855:124-126
2 Medicinalindberetning f. Færøerne 1857
3 Statistiske Meddelelser 2,4,2 1860

cities with heavy industry". Hon vísir samstundis á kvinnuyvirskot í Reykjavík og øðrum íslendskum bygdum í vøkstri seinast í 19. øld.[4]

Hvørki Havnin, Reykjavík ella aðrar stórbygdir í Íslandi kunnu sigast at hava verið "ídnaðarbýir" seinast í 19. øld, men skiltu seg tó frá øðrum bygdum við at hava ein størri marknað fyri "service and light industry".

Í 1894 yrkti J. P. Gregoriussen "Gentukæti" (Her nógv er at gera …) um tær ungu genturnar, sum fóru av bygd til Havnar drignar av fittligum arbeiði og "stórbýarlívi". Tær leiddust við lívið á smábygd, lærdu at seyma og stuttleikaðu sær um kvøldarnar í dansi og romantiskum spaseritúrum í mánalýsi saman við útlendskum monnum í flottum herbúna, og droymdu um at gerast "frúur" og ikki bygdakonur. Hann lýsir altso genturnar sum stýrdar av ævintýrhugi og dreymum um moderna lív. Neyvan hevur tað tó verið allur sannleikin, møguleikarnir fyri at fáa arbeiði hevur eisini havt ávirkan. Men um 1850 hevði Havnin lítið av býarlívi at bjóða, og arbeiði, sum kvinnur høvdu í at velja, var fábroytt og ikki stórt øðrvísi enn aðrastaðni í landinum.

Havnarfólk á bygd

Eingin kanning er gjørd av innlendis fólkaflyting frá hesi tíð, men eyðvitað var flyting millum Havn og aðrar bygdir ikki bert tann eina vegin; havnarfólk fluttu eisini út til aðrar bygdir.

Ein uppteljing í fólkateljingini 1850 vísir, at 72 menn og 74 kvinnur við føðistaði í Havn vóru at finna ymsastaðni í landinum. Av teimum vóru 34 húskallar og 28 arbeiðskonur. Hartil vóru 28 kvinnur, sum vóru "konur", altso giftar til aðrar bygdir. Fimtan av havnarmonnunum á bygd vóru traðarmenn, ein "gårdmand" og ein bóndi, teir hava við øðrum orðum havt jørð at liva av.

Í fólkatalsfrøði kann verða skilt millum frívilliga og tvungna flyting, og roknað verður við tveimum høvuðsgrundum til frívilliga flyting: livibreyð og familjutilknýti, uttan tó at útiloka aðrar og meira psykologiskar grundir, eitt nú

4 Garðarsdóttir 1993

ævintýrhug.[5] Sjálvt um vit ikki kenna tær nærri umstøðurnar hjá havnarfólki, sum eru farin út á bygd – og um tað var fyribils ella fyri at verða – so kunnu vit av tølunum omanfyri síggja, at livibreyð og familjutilknýti hava flutt fólk. Sama er at siga um tey, sum fluttu av bygd til Havnar.

Tænastufólk

Spurningurin er so, hvørjir arbeiðsmøguleikar vóru hjá ungum kvinnum í Havn. Ein møguleiki var at tæna. Í fólkateljingini 1850 vóru í Havn 13 menn skrásettir sum húskallar og 39 kvinnur sum arbeiðskonur ella húshaldskonur. Hetta kunnu vit samanbera við tølini í 1801. Tá vóru 17 menn og 40 kvinnur skrásett sum tænastufólk. Húskini vóru 131 í 1801 og 167 í 1850, harav tey 33 høvdu arbeiðskonu(r) og/ella húskall. Tað kann í mongum førum hava verið nakað tilvildarligt, um hesi fólk vórðu skrásett sum tænastufólk og ikki t.d. sum "har ophold i huset", sum ofta varð skrivað. Men í øllum førum vóru tænastufólkini í Havn lutfalsliga færri í 1850 enn í 1801. Talið á arbeiðskonum var vaksandi – í 1860 51, meðan talið á húskallum var óbroytt.[6]

Av 39 arbeiðskonunum í 1850 vóru tær 20 føddar í Havn, 17 av bygd og 2 húshaldskonur úr Danmark. Tær elstu vóru millum 54 og 61 ár, hinar millum 16 og 35, tær flestu í 20-unum, allar ógiftar. Bygdagenturnar komu úr Norðuroyggjum, Eysturoy, Kvívík, Hesti, Koltri, Hoyvík og ein einstøk úr Suðuroy.[7]

Í 1850 vóru í Havn 67 kvinnur í 20-29 ára aldri, men bert 20 teirra vóru skrásettar sum arbeiðskonur. 15 vóru giftar (og einstakar teirra millum eru inngiftar til foreldur ella verforeldur), men tann størsti parturin, 27 búðu inni hjá foreldrum, nakrar fáar inni hjá øðrum skyldfólki. Bert í tveimum førum er viðmerkt, at tær arbeiddu úti hjá øðrum um dagarnar.

5 Munthe 1990:102
6 Statistiske Meddelelser 2,4,2 1860:74
7 Av 13 húskøllunum í 1850 vóru 7 føddir í Havn og 6 á bygd. Tann yngsti var 17 ár og tann elsti 44, teir flestu í 20-unum

Ullarbeiði

Um miðju 19. øld hevði ullin enn stóran búskaparligan týdning, troyggjur og hosur vóru størsta útflutningsvøra, og alt var heimavirkað. Tøting var í nógvastaðni týðandi hjávinna, og sambært fólkateljingunum var ullarbeiði framvegis høvuðsvinna í mongum húshaldum, serliga í Streymoy og mest í Havn. Í 1850 vóru í øllum landinum 66 forsyrgjarar, sum vóru skrásettir við ullarbeiði sum høvuðsvinnu, harav tey 23 í Havn. Í 1860 eru tølini kynsbýtt: 51 menn og 59 kvinnur. Í Suðurstreymoy tilsamans 33, harav í Havn 7 mannligir og 24 kvinnuligir forsyrgjarar; í Norðurstreymoy 34 mannligir og 5 kvinnuligir forsyrgjarar, sum vóru skrásett at liva av ullarbeiði. Í øðrum sýslum vóru tølini væl minni, í Sandoy eingin og í Suðuroy 3 konur. Leggjast kann afturat, at í Statistiske Meddelelser 1860 varð viðmerkt, at tølini vóru ikki heilt eftirfarandi; nógv av teimum, sum í 1860 vórðu skrásett sum ullarbindarar, vórðu í 1855 roknað uppí annan vinnubólk ella sum forsyrgd.[8] Men ikki skerst burtur, at tøting hevur verið ein nógv troyttur møguleiki, ikki minst hjá fátækrafólki, ið hvørki átti jørð og kanska høvdu fáar møguleikar fyri útróðri.

Einkjur

Í 1850 vóru 21 húski, har ein kona stóð sum høvuðspersónur – allar einkjur uttan ein ógift og ein fráskild. Yvirlitið gevur eina mynd av, hvussu tær lívbjargaðu sær:

Aldur	Hond-arbeiði1	Børn forsyrgja	Búfólk innivist	Annað
35				pensión
35	x		bønarmaður	
40	x			
41	x		bønarmaður	
44	hondarb. lærarinna			handil
49	x	x		
49	x			

8 Statistiske Meddelelser 3, 4, 4 1860:73

51			fátækralimur	dagleje
51		x		fátækrahjálp
52	x	x		
54	vertshúshald			
55[2]	seyming			pensión
55	x			
55				Pensión
55		x		
62	x	x		
64	x	x	uppgávukona	
64				pensión
77		x		
84				fátækrahjálp
90				pensión

Yvirlitið bendir á, at fólkateljarar hava arbeitt eftir eini raðfesting av høvuðsvinnu: har sum ein kona hevur pensión ella eitt ítøkiligt starv, er einki viðmerkt um "hondarbeiði"; tær kunnu fyri tað hava bundið og avreitt troyggjur og hosur sum ískoyti.

Við at samanbera einkjur í Havn og í Vágum sæst, at munur er á møguleikum teirra fyri at lívbjarga sær. Meðan tær flestu einkjurnar í Havn hava ullararbeiði sum álit, er jørðin álitið í Vágum. Í 1850 vóru í Sandavági, Miðvági og Sørvági 16 einkjur og ein ógift, sum stóðu sum høvuðspersónar í húsinum. Tær allarflestu (14) høvdu meira ella minni jørð at liva av, tvær livdu av fátækrahjálp (og kornvelting – fyri onnur?). Í fimm førum er hondarbeiði nevnt sum inntøkukelda, men bert í einum føri sum høvuðsinntøka, hinar fýra hava eisini jørð. Í Vágum var eins og í Havn vanligt, at vaksin børn búðu inni hjá mammuni, men í Vágum er bert í einum føri viðmerkt nakað um arbeiði teirra.

Aðrir inntøkumøguleikar

Giftingaraldurin var rættiliga høgur. Í 1845 og 1850 vóru í Havn bert 3-4 menn og 3-4 kvinnur undir 25 ár gift, í 1860 var eingin undir 25 ár giftur; í 1855 2 menn undir 25 giftir og 8 kvinnur. Ein stórur partur búðu heima hjá foreldrunum,

og stundum varð viðmerkt, at tey meira ella minni forsyrgdu foreldrunum.

Fólkateljingin 1850 vísir eisini, at í nógvum húsum høvdu tey fólk búgvandi, sum ikki vóru børn ella skyldfólk.[9] Í 34 húsum vóru tilsamans 24 menn og 13 kvinnur (ógift ella einkjur/einkjumenn), sum búðu inni hjá øðrum. Tey flestu vóru fødd í Havn (14 av 24 monnum og 8 av 13 kvinnum). Tey vóru í aldrinum 18-79 ár, men bert fimm menn og fimm kvinnur yvir 60 ár. Tríggjar av kvinnunum vóru fátækralimir (millum 59 og 67 ár). Tvey vóru uppgávufólk og tvey avtektsfólk. Vit vita ikki í hvønn mun tað var av húsaneyð, tey búðu inni hjá øðrum. Tað kann væl hugsast, at tey onkursvegna hava skaffað til húsið, antin við at rinda fyri innivist ella við aðrari innløgu. Fátækrakassin rindaði húsfólki fyri at hava fátækralimir búgvandi. Fleiri kvinnur enn menn fingu fátækrahjálp.

Samanumtøka

Í hesi stuttu grein er givin ein støðumynd av kynsbýtinum í Havn um miðju 19. øld. Víst hevur verið á, at kvinnurnar vóru í størri meiriluta enn menn samanborið við miðal-kynsbýtið í Føroyum sum heild, og at hetta fyri ein part komst av, at fleiri kvinnur enn menn komu av bygd til Havnar. Men tað ber ikki til út frá hesum at siga, hví tær komu, í hvønn mun tær vórðu verandi í Havn, ella um hvagar tær seinni fóru. Tær, sum komu av bygd til Havnar, vóru í flestu førum ógiftar og í góðum árum. Hevði Havnin uml. 1850 nakað fram um aðrar bygdir, sum kundi draga, soleiðis sum J. P. Gregoriussen yrkti um í 1894?

Havnin var hvørki býur ella bygd, skrivaði fútin J. A. Lunddahl í 1843, men "má nærmest betragtes som et fiskerleje, beliggende på den kgl. handels losse- og ladeplads."[10] Og í 1839 gramdi C. Pløyen amtmaður seg um stillstøðuna í Havn samanborin við Lerwick í Hetlandi við uml. 3.000 íbúgvum, har nógv arbeiði var at fáa hjá bæði handverkarum, handilsmonnum og sjómonnum, og tað nógva virksemið

9 Fólkateljingin viðmerkir bert nærmasta skyldskap: børn, fosturbørn, systkin, foreldur, dótturmenn og sonarkonur, men ikki systkinnabørn e.tíl.

10 Lunddahl (1843):425

gav lønarbeiði til bæði menn, kvinnur og børn. Men í "den hjælpeløse og næringsløse By Thorshavn udfører næsten Enhver selv sit Arbejde."[11]

Sum vanligt í øllum búnaðarsamfeløgum hevði arbeiðið, sum kvinnur gjørdu, stóran búskaparligan týdning og var nógv virt; men møguleikar hjá kvinnum at gerast sjálvbjargnar vóru fáir. Lívsskeiðini hjá kvinnum vóru vanliga, at fyrst vóru tær partur av einum húshaldi sum døtur, síðan sum konur, og harímillum nøkur ár sum arbeiðskonur í fremmandum húshaldum, um tað var foreldrunum til størri fyrimun enn at hava tær búgvandi heima.[12]

Sum vit hava sæð, vóru nógvar einsamallar kvinnur, ið stóðu fyri húshaldinum í 1850. Men bert tvær høvdu sjálvstøðugt arbeiði: ein ið hevði vertshús, og ein sum var lærararinna á Arbeiðsskúlanum og hevði handil. Tvær jarðarmøður vóru eisini, men tað er ikki nevnt í fólkateljingini, tí bert starvið hjá manninum varð skrásett. Hinar høvdu partvíst vaksin børn at forsyrgja seg, onkrar eina lítla pensión.

Tær allarflestu vóru knýttar at einum størri húshaldi, antin sum døtur ið búðu heima hjá foreldrunum, ella sum arbeiðskonur. Gamlar konur búðu inni hjá børnum ella øðrum skyldfólki.

Seinast í 1800-árunum var kynsbýtið í Føroyum rættiliga javnt, men kvinnurnar høvdu munin, og framvegis var munurin eitt sindur størri í Havn enn í Føroyum sum heild (í 1880 og 1890 56%). Men eftir aldarskiftið minkaði munurin í Havn til 52-53%. Í 1906 var kynsbýtið í Føroyum næstan javnt, og í Statistiske Meddelelser 1906 varð viðmerkt, at óvanliga nógv fleiri dreingjabørn enn gentubørn vóru fødd, men at tað eisini hevði gjørt mun, at nógv fleiri kvinnur enn menn fluttu av landinum.[13]

Seinast í 1800-árunum fóru nógvar ungar kvinnur til Danmarkar, summar á háskúla. At áhugin hjá kvinnum at fara burtur var stórur sæst t.d. av, at millum 1873 og 1899 søktu 132 kvinnur og 59 menn um stuðul at fara danskan

11 Pløyen 1840/1966:12
12 Dublin 1993:14.
13 Statistiske Meddelelser 4,21,1 1906:42

háskúla.[14] Aðrar fóru niður at læra ella funnu sær eitthvørt arbeiði. Ein partur fór til Danmarkar at tæna og lærdi nýggjar matsiðir og aðrar siðir enn tað, sum arbeiðskonur í einum siðbundnum føroyskum húshaldi lærdu. Aðrar fóru til Íslands, t.d. sum fiskagentur ella kokkar hjá føroyskum útróðrarmonnum, og ikki allar komu heimaftur í bræði – í 1890-unum vóru í Seyðisfirði úti við 40 ungar ógiftar kvinnur, sum tæntu hjá norskum og donskum handilsmonnum[15]; tað var eisini hildið læruríkt hjá ungum gentum at fáa húspláss hjá embætisfólki í Havn.

Ein nærri samanbering millum 1850 og 1900 av fortreytum og møguleikum hjá kvinnum at stýra sínum lívi kundi kanska víst á samspælið millum samfelagsligar umstøður og vilja hins einstaka, soleiðis sum Thomas Dublin orðar tað:

> Social and economic relations shape our beliefs and actions. We are born into a world not of our own making and choice, and society provides the raw materials that shape all our efforts to recast it. But just as men and women are acted upon by a world they have inherited from the past, they act in turn upon that world. As it makes them, they also make themselves and transform their world. Human agency is as important in this framework as the larger forces that appear to be independent of individual human will.[16]

Bókmentir

Dublin, Thomas: Women at work. The transformation of work and community in Lowell, Massachusetts. Colombia University Press 1993

Garðarsdóttir, Ólöf: Family and household in Nordic fishing communities 1650-1950 (handrit 1993)

Guttesen, Rolf: Færøernes interne og externe migrationer 1956-1965. Med en kort beskrivelse af samfunds- og befolkningsudviklingen. Afløsningsopgave i befolkningsgeografi. Københavns Universitet. 1969

Lunddahl, J. A.: Nogle Bemærkninger om de færøske

14 Rasmussen 1987:97
15 Garðarsdóttir 1993
16 Dublin 1993:2

Landboforhold (1843). *Tillæg til Forslag og Betænkninger afgivne af den færøske Landbokommission nedsat i Henhold til Lov af 13. Marts 1908.* København 1911

Munthe, Preben: Befolkningslære. Universitetsforlaget. Olso 1990

Pløyen, Christian: Erindringer fra en Reise til Shetlandsøerne, Ørkenøerne og Skotland i Sommeren 1839. Kjøbenhavn 1840/Tórshavn 1966

Rasmussen, P. M.: Den færøske sprogrejsning. Í Hoydølum 1987.

Statistisk Tabelværk. Statistiske Meddelelser (fleiri árgangir)

Wylie, Jonathan: The Faroe Islands. Interpretations of History. The University Press of Kentucky 1987

Føroya Landsskjalasavn

Fólkateljingar 1801-1906

Medicinalberetning for Færøerne 1857 (Skjalasavn landslæknans)

Knívleysir menn

Samleiki og mentan hjá ungum føroyskum monnum

Firouz Gaini

Vælferð og javnstøða

Í Føroyum hevur almenni orðadrátturin um vælferð og menning í samfelagnum síðstu triðingsøldina millum annað varpað ljós á kjarnuspurningin um fólkaræði og frælsi hins einstaka, óansæð kyn, aldur ella uppruna. Altjóða samfelagsatfinnandi rák, ið spruttu úr framtakssomum bókmenta- og samfelagsvísindaligum umhvørvum í Evropa og Norðuramerika, fingu sínar røddir í eini fylking í nýggja ættarliðnum av føroyskum akademikarum og listafólkum, ið argaði `siðbundna´ yvirvaldið við nýggjum hvøssum sjónarmiðum viðvíkjandi kynssamleika, mentan og valdi í Føroyum. Kvinnurørslan var ein natúrlig súla í hesum nýggja hugmyndafrøðiliga bygningi, hvørs hornasteinur var av nýmarxistiskum tilfari (Joensen 2006). Eitt sterkt vitborið sjálvsálit hjá slóðarunum, umframt samanhald og framtíðarbjartskygni, fekk kvinnur og menn, ið ynsktu sær eitt meira `moderna´ og opið føroyskt samfelag, at leggja alla orku í tað mangan rættiliga stíva stríðið fyri rættindum hjá lutfalsiga veikum bólkum, fyrst og fremst kvinnunum,

í samfelagnum. Og mangan hevur politiska hólmgongan millum afturhaldssinnaðu og framsøknu veingirnar verið bæði skitin og svikafull. Javnstøðulógin, samtykt í mai 1994, umboðar kanska mest ítøkiliga politiska úrslitið av drúgva arbeiðinum hjá fyrst og fremst kvinnurættindaforsprákarum í landinum. Men hvat er síðan hent? Um aldarskifti hómast nýggj forvitnislig hugmyndafrøðilig og samfelagslig rák úti í heimi, ið endurskoða mest eintáttaðu og bláoygdu ástøðini um (sosialt og lívfrøðiligt) kyn og vald, sum hava blómað síðan mest víðgongdu sonevndu `reyðsokkarnir´ lýstu mannfólk at vera eina høvuðsforðing fyri frælsi og eydnu hjá `hinum´ menniskjunum kring allan heim (Connell 1995). Kjakið um kyn og kynssamleikar gongur í dag fyri seg á fløkjasligum vígvøllum við fjølbroyttum virðum og meiningum, sum endurspegla mentanarliga margfeldi seinmodernaða samfelagsins. Hetta hevur millum annað havt við sær, at menn og manslyndi, ið onkursvegna hava verið sæð sum nakað givið og `siðvenjubundið´, harvið eisini óneyðugt at lýsa nærri, eru beind í brennidepilin (Whitehead & Barrett 2001).

Nýggja rákgongdin er ikki veruliga komin til Føroya enn, tí lokala kjakið um javnstøðu er framvegis merkt av rættiliga avmarkandi myndum av kvinna-maður mótsetningum, sum mangan innibera eina niðrandi lýsing av monnum sum ráðarík og natúrliga trongskygd menniskju, uttan sjónligan individualitet, hvørs atferð ikki er broytt nevnivert, síðan Tróndur í Gøtu var upp á sítt besta. Tað er eitt sindur sum í drúgva heimliga málkjakinum, at stríðið fyri at verja føroyskt mál ofta ótilvitað hevur fingið føroyingar at allýsa danskt og onnur norrøn mál sum saltsúlur, ið onki eiga at geva okkum. Heitið á árliga kvinnudagshaldinum í Norðurlandahúsinum var í 2011 `macho Føroyar´, eitt evnisval, sum greiniliga avdúkar fyri okkum, at nógvar kvinnur framvegis eru sannførdar um, at tað eru `hini´, sum stýra og halda kvinnunum niðri. Av hesi orsøk meti eg, at stórur tørvur er á at kanna nærri, hvønn samleika og hvørja samfelagstign navnleysu menninir í hesum duldarfulla flokki í grundini hava í dag. Síðstu árini, tað skal viðgangast, er nógv áhugavert skrivað um kynsmunir í Føroyum úr einum

mongdarsjónarhorni – t.d. inntøkur, útbúgvingarstøði, nevndarsessir og politisk umboðan – men kanningar, ið hyggja nærri at kynssamleikanum við støði í (lut)mentanum, lívsstílum og virðum vanta (Jákupsstovu 2006 og Rafnsdóttir 2007). Í hesin teksti verður roynt at víðka um vitanina um kynssamleikar við at beina ungu føroysku menninar í brennidepilin. Málið er at geva eitt íkast til vísindaliga kjakið um vælferð og javnstøðu, sum kann vera við til at beina grunnar og góðvarnar fatanir av monnum og kvinnum sum mótsetningar fram um allar aðrar hugsandi mótsetningar av vegnum. Tíðin er búgvin at endurskoða fyrimyndaðu tíðarleysu lýsingina av almennum kynsmunum við støði í nýggjum samfelagsvísindaligum granskingarverkætlanum, ið knýta seg til seinmodernaða nútíðarsamfelagið, eins og hevur verið gjørt í øllum londum kring okkum síðstu árini.

Samleiki í tvístøðu

Ein dupult mentanarlig tvístøða ávirkar sjálvsfatanina hjá nógvum ungum monnum í dag. Fyrst noyðist drongurin at velja sær fyrimynd í antin fornum reystmenni, vit kenna úr kvæðum og ævintýrum, men eisini í stóran mun úr gerandislívinum á bygd innan moderniseringina av føroyska samfelagnum, ella í eini ella aðrari `altjóða´ manstypu, vit kenna úr globala miðlarenslinum (Gaini 2008). Tað átti verið gjørligt, at tvinnað fyrimyndirnar saman og fingið nýtt heilskapað manslyndi, sum hóskar til samtíðina, men høvuðsforðingin liggur júst í stirnu myndini av kvinna–maður mótsetningum, ið eyðkennir heimliga kjakið; eisini átti tað at verið tí einstaka møguligt at valt hesar báðar ímyndaðu hugmyndirnar av monnum frá, fyri at skapa sín egna serkenda samleika, men drongurin endar sum oftast óansæð við at vera drigin niður í samleikaíðu, sum fær grundleggjandi hugsanir og kenslur hansara um kynssamleika at skifta skap og meining. Tað eru tó ikki einans dreingir, ið stríðast við sjálvsmyndan, tí talan er í grundini um rættiliga alment fyribrigdi hjá ungdómi, sum veksur upp í seinmodernaða tíðarskeiðnum. Tað snýr seg hjá ungum monnum ofta um at megna at vera harður og bleytur, stoltur og eyðmjúkur í senn (Connell 1995). Tann seinna tvístøðan,

ið merkir gerandislívið og samleikan hjá nógvum monnum, uppstendur, tá teir ferðast millum ymsar sosialar pallar í samfelagnum, sum tykjast umboða ymisk virði og stílar, og sum harvið eisini hava margbroyttar fatanir av, hvussu ein `rættur´ maður sær út og háttar sær. Hetta ljóðar helst sum ein natúrligur partur av tilveruni í dag, óansæð um talan er um dreingir ella gentur, ung ella gomul, men, meini eg, hetta er hjá ávísum bólkum av ungum monnum serliga trupult og hart at laga seg til. Nógv `maskulin´ sosial umhvørvi – til dømis serstøk arbeiðspláss og frítíðarfeløg – eru antin broytt ella heilt horvin í samfelagsmoderniseringsgongdini, og tað hevur, sambært fleiri granskarum, gjørt almenna rúmið minni `mansligt´ og meira `kvinnuligt´ viðvíkjandi ráðandi stíli, máli og samskiftisformi (Benwell 2003). Sum fiskivinnutjóð í Norðuratlantshavi hava Føroyar tó framvegis lutfalsliga nógv arbeiðspláss, ið eru eyðkend av maskulinari arbeiðarastættarmentan (Joensen 2003). Tað áhugaverda í hesum høpi er, at munurin á týdninginum av at vera drongur í skúlanum, heiminum og í frítíðarklubbanum er vorðin rættiliga skarpur, og tað sostatt er blivið alneyðugt, at megna smidliga at skifta sosialan leiklut og verumáta, enntá manslyndi, fleiri ferðir dagliga. Báðar tvístøðurnar, eg her í stuttum havi lýst, eru við til at avbyrgja og avmergja ein bólk av "glataðum" ungum monnum. Teir kenna seg fremmandagjørdar í egnum samfelag, tí teir duga ikki at knýta ymsar sosialar og mentanarligar pallar saman í sínum samleikaarbeiði. Teir eru fortíðarinnar `hetjur´, hvørs maskulinitetur hevur fullkomiliga mist virði og tign. Og teir verða, næstan líkamikið hvat teir annars sjálvir meina, koyrdir í bás við premodernaðu menninar, ið bæði verða hálovaðir sum tjóðsøguligar hetjur og spottaðir sum meinaleys náttúrumenniskju, og sostatt eisini lýstir sum ímynd, sum ikki veruliga hóskar til seinmodernaða individualiseraða samfelagið, í samfelagskjakinum (Gaini 2008). Teir hava mist sína høgu viðføddu samfelagsstøðu og dragna nú spakuliga afturúr viðvíkjandi útbúgvingar- og yrkisleið í mun til aðrar bólkar av framsøknum dreingjum og gentum, ið oftast eru tættari knýtt at modernaðum ungdómsmentanarligum rákum við nýggjum lívsstílum uttan úr heimi. Glataðu dreing-

irnir, ofta búsitandi í fámentum útjaðaraøkjum, sum eru fyri búskaparligum hóttafalli, umboða eitt slag av ósjónligum undirbólki í nútíðarsamfelagnum, tí tey flestu taka tað fyri givið, at `vanligir´ raskir garpar megna at fóta sær í lívinum (Halse 2006). Tað eiga teir jú at gera, júst tí teir eru stoltir menn, sum ikki søkja sær hjálp, tá óvæntaðir trupulleikar stinga seg upp.

Siðbundnir menn

Ein maður noyðist í dag sjálvur at prógva, at hann dugir til nakað. Hann arvar ikki tignina frá pápanum ella abbanum uttan hóvasták. Tað sama er galdandi fyri flestallar ungar kvinnur. Og tað, sum gjørdi ein mann til ein mann fyri nøkrum árum síðani, t.d. likamlig styrki og dirvi, umframt serligir arbeiðsførleikar knýttir at siðbundna lívsstílinum á bygd, hevur í stóran mun mist sítt virði í seinmodernaða samfelagnum, ið er eitt slag av hátøkniligum vitanarsamfelag, sum setir sínum borgarum stór krøv til formliga útbúgving og ástøðiliga vitan, soleiðis at heilt nýggir bólkar, t.d. dugnaligar og hepnar ungar kvinnur, stremba upp á hægstu samfelagstindar, meðan aðrir bólkar, t.d. menn úr siðbundum útjaðarasamfeløgum, uttan nakra formliga útbúgving, missa mátt og megi og hvørva úr eygjón (Gaini 2006). Harvið ikki sagt, at ungu kvinnurnar ikki hava uppiborið síni bergtakandi frambrot í samfelagnum, ella at tær beinleiðis eru atvoldin til ta duldu tignarlækkan, ungu menninir í útjaðaranum ofta gjøgnumliva, tí talan er eyðsæð um hendingar, ið knýta seg til størri skifti í samfelagnum, sum hava nýggj krøv og nýggjar lívsáskoðanir við sær. Í turrum tølum njóta tey flestu, óansæð aldur og kyn, sum heild gott av føroysku vælferðarskipanini, ið fyrst og fremst hevur donsku skipanina sum frymil, uttan at eg her skal fara í smálutir hesum viðvíkjandi, men eitthvørt framstig hevur eina rangu, og hetta er nakað, sum ofta sæst í mun til marginaliseringsgongdina í samfelagnum – hvørjir bólkar verða raktir? Tá føroysku kvinnurnar fóru í arbeiði og gjørdust løntakarar, fyrstu tíðina serliga í parttíðarstarvi, seinni tó alt fleiri í vanligum fulltíðararbeiði, so umboðaði hendingin eitt stórt fet fram á kvinnufrælsisleið, men úrslitið av hesum var eisini, at ongin

var heima at taka sær av børnunum. Og seinni ber ikki rættiliga til at fara av arbeiðsmarknaðinum uttan stór offur, tí kjarnufamiljan hevur tørv á tveimum inntøkum fyri at fáa endarnar at røkka saman. Í dag hoyrist javnan, at børnini, sum hava størstu trupulleikarnar í barna- og miðnámsskúla eru dreingir. Og tey ungu arbeiðsleysu, ið detta heilt burtur ímillum arbeiðsmarknaðinum, eru oftast hugtyngdir menn (Beckett 2011: 35). Hetta er ein lítil, men vaksandi minniluti, ið umfatar nógv fleiri fólk enn tey, sum koma úr sokallaðum arvatyngdum umhvørvum við fátækradømi og djúpari sosialari og sálarligari neyð. Nógvir av hesum dreingjunum hoyra tvørturímóti til familjur, sum plagdu at vera lutfalsliga sterkar og tryggar, men sum, so løgið tað ljóðar, av júst somu orsøk nú stríðast við at fáa dreingjabørnini at laga seg til heilt nýggjar umstøður, ið ikki eru sambærligar við maskulina samleikan, sum eyðkennir virðini og verumátan hjá pápunum og hinum monnunum í familjunetverkinum (Gaini 2010). Talan er ofta um arbeiðarastættarbørn, men eisini um onnur børn, ið onki ynski høvdu um at taka formliga útbúgving, eftirsum framtíðin var væl tryggjað ígjøgnum sterka familjukapitalin.

Glataðir menn

So leingi ongin kreppa er, og so leingi teir hava arbeiði, gongst teimum flestu ungu monnunum væl; men versnar støðan bráddliga, gongst teimum ofta heilt illa (Magnussen 2011: 34). Samfelagsbygnaðurin gevur kanska monnunum ávísar fyrimunir, ið fær modernaðu kvinnurnar at kenna seg at vera fyri mismuni, t.d. í mun til lønarstøði á arbeiðsmarknaðinum, men sum bólkur umboða menninir heilt greitt tann veika partin, tá ljós verður varpað á sosialu samskiftisførleikarnar, men ofta eisini málsligu og skrivligu førleikarnar, sum hava hægstu raðfesting á øllum økjum í vitanarsamfelagnum. Kvinnur eru sera ídnar at brúka síni sosialu netverk til at fáa góð ráð og hjálp, umframt kensluligan tryggleika, meðan ungu menninir ofta gera tað øvugta. Teir tiga og seta seg í ein kaldan krók. Hetta hevur eyðsæð oyðileggjandi avleiðingar fyri mannin, ið sostatt er í stórum vanda fyri at blíva ein samfelagsligur outsidari. Serliga arbeiðssamleikin, men í størri

og størri mun eisini formliga útbúgvingin, tykist stýra sosialu vælferð og mentanarliga eydnu mansins, eftirsum maskulini samleikin vanliga hevur eitt beinleiðis tilknýti til serkendar arbeiðsførleikar og –uppgávur (Beckett 2011: 35).

Í Grønlandi verður viðhvørt sagt, at donsku menninir eru á ovastu samfelagsrók, síðan koma grønlendsku kvinnurnar, og niðast standa grønlendsku veiðimenninir. Í Føroyum kundu vit kanska sagt, uttan at hetta tó á nakran hátt er vísindaliga staðfest, at modernaðu menninir standa ovast, síðan koma kvinnurnar, og niðast standa siðbundnu menninir. Og tað er serliga hesin síðstnevndi bólkurin, ið hevur ilt við at lofta avbjóðingum seinmodernaða samfelagsins. Vit kunnu siga, at vinnarabólkurin hevur vald og vitan, ið hann dugir at brúka á frægasta hátt; og ungu kvinnurnar royna við stórari eydnu at prógva, at tær eisini megna tað, sum menn megna; og nýggi taparabólkurin, hinvegin, er ein fallin stjørna, sum hevur mist sína viðurkenning. Menn koma ikki til nyttu á arbeiðsplássum, har teir fyrr vóru heilt ómissandi, tí ongin kundi taka teirra pláss, og nakað tað sama fer fram í heiminum, har inntøka teirra plagdi at vera lívsneyðug. Nógvir av hesum monnum, ofta lutfalsliga avbyrgdir í smáplássum í útjaðaranum, síggja at ungu kvinnurnar rýma burtur og koma ikki aftur, samstundis sum arbeiðsplássini spakuliga hvørva úr lokalsamfelagnum; og hendan neiliga gongdin elvir ofta til sterka einsemiskenslu og nívandi hugtyngslu, sum er ein støða, tað er næstan vónleyst at sleppa burturúr, serliga um ein ikki sjálvur søkir hjálp (Gaini 2010). Og hesir somu ungu menninir hava ofta ilt við at skapa lívfør sosial netverk, ið røkka út um nærmastu familjuna og kanska nakrar barndómsvinir, ið oftast eru mannfólk, sum standa í just somu støðu. Sostatt verður sambandið til framtakshugað umhvørvi við nýggjum virðum og lívsstílum í samfelagnum eisini veikt og tilvildarligt.

Mansfyrimyndir

Ungir føroyskir menn føla ofta, við útgangsstøði í áðurnevndu tvístøðum, at krøv verða sett teimum, sum draga teir í heilt ymsar ættir, men tað er trupult at fáa teir at seta orð á samleikafløkjuna. Menn royna sum oftast at fjala tað, sum

órógvar teir, kanska serliga teir meira siðbundnu menninir, tí teir vilja taka persónliga ábyrgd fyri øllum, teir verða ávirkar av. Teir ynskja ikki at ovbyrja síni medmenniskju meira enn hægst neyðugt. Veruleikin er sjálvandi meira samansettur enn sum so, men hetta er eitt høvuðsmynstur, ið ferð eftir ferð verður váttað. Og hetta er knýtt at sosiala kynssamleikanum, tí tað snýr seg ofta um stílar og atferð, málburð og útsjónd, sum endurspegla ein ella annan form fyri manslyndi, sum menninir knýta seg til. Vónirnar, sum miðlarnir, samfelagið, familjan og kvinnurnar, umframt bólkar av javnaldrandi monnum, hava til `rættar´ menn í dag, kunnu ikki ganga út í senn, tí ósamsvarið er, sum m.a. nevnt í fyrru tvístøðuni, alt ov stórt. Skrivstovumaðurin skal bæði duga at brúka knív og at baka køku. Í áhugaverda norðurlendska kjakinum um maskulinitet verður nógv tosað um vantandi manligar fyrimyndir fyri dreingir, sum vaksa upp í seinmodernaða samfelagnum, og høvuðstesan er, at børn í uppaling og útbúgving, men eisini í samfelagnum sum heild, hava ov lítið samband við mannfólk, ið tey kunnu spegla sær í (Bly 1992). Uttan at gera ov nógv burturúr hesum vanda, so er hetta ein sera viðkomandi eygleiðing, tí talan er um viðurskifti, sum kunnu fáa dreingir, men avgjørt eisini gentubørn, at føla at tey missa okkurt, sum tey seinni fara at sakna, tí eitt tómrúm uppstendur í persónliga samleikanum. Sjónarmiðið er tó eitt sindur umstrítt, tí kvinnur hava verið skjótar at svara aftur og siga, at ongin tosaði um nakran `trupulleika´ tá allir lærarar, prestar o.s.fr. vóru mannfólk. Hetta er tó ongin tung grundgeving, tí báðar støðurnar kunnu í grundini vera líka óskynsamar, og haraftrat er tað altíð viðkvæmt og trupult at lýsa dreingir sum `offur´, tí sterkar røddir í javnstøðukjakinum ivast ikki í, at tesan einans kann tulkast sum eitt óheiðurligt álop á arbeiðið hjá øllum teimum, ið ynskja at fáa kvinnurnar fram í samfelagnum. Her síggja vit aftur, at dreingirnir onkursvegna verða óviðkomandi fyri kjakið um kyn og javnstøðu, tí teir súmbolisera eitt søguligt maskulint vald. Flestu ungu menninir verja seg heldur ikki, tá teir eru undir álopið í javnstøðukjakinum, tí teir av misgávum ikki meta seg hava rætt til at siga sína meining, men eisini tí teir ikki heilt vita, hvussu teir skulu luttaka í kjakinum,

ttan at verða ákærdir fyri at gera kynjamismun. Úr einum atfinnandi heimspekiligum sjónarhorni kann sigast, at hóast samfelagið møguliga hevur verið lutfalsliga maskulint, hvat mál, mentan og politikki viðvíkur, so merkir tað ikki, at alt, sum ber brá av maskuliniteti, partú skal beinast av vegnum, fyri at geva rúm fyri nýggjari skipan, sum ikki kennir til kynsmunir. Og, kann argandi leggjast aftrat, eitt órættvísi verður ikki strikað við at skapa eitt annað órættvísi.

Veiðimenn

Hóast føroyingar ikki liva sum premodernað veiðifólk í dag, so hevur mentanarligi samleikin hjá ungum monnum, ið vaksa upp í seinmodernaða tíðarskeiðnum, djúpar kronglutar røtur í gomlu veiðimentanini, hvørs lívsstílur var tætt knýttur at villari natúru. Hvat merkir hetta? Tað fortelur okkum til dømis, at teir, eins og rekamaðurin Matthias í kendu skaldsøguni hjá Jens Paula Heinesen, altíð leita eftir onkrum ókendum, ið, á ein ella annan nýggjan hátt, kann brúkast til okkurt (Heinesen 1977). Hetta er eitt slag av skapandi arbeiði í kendum natúruumhvørvi. Og flyta vit okkum fram til seinnu helvt av tjúgundu øld, so sæst tað aftur hjá ungdómi, ið umskapar bilar í frítíðini hjá sær, so at akførini at enda ikki líkjast nøkrum, nakar áður hevur sæð (Gaini 2010). Tað áhugaverda í hesum er, tá vit tosa um samleikan hjá ungum føroyskum monnum, at menninir eru allahandamenn, ið brúka síni ótamdu skapanarevni til at loysa alskyns uppgávur í lívinum. Við øðrum orðum, so gevur tað monnum tign at hava fjølbroyttar førleikar og royndir, ið gera teir lutfalsliga frælsar og sjálvbjargnar. Knívurin, ið kann brúkast til næstan alt, hevur til dømis altíð verið knýttur at jarðbundna føroyska manninum. Tað, sum hendir síðst í tjúgundu øld er, at krøvini til útbúgving og ástøðiliga servitan vaksa, samstundis sum gamla vitanin um náttúruna og bygdina, sum bygdi á arbeiðsroyndir og vitan frá eldri ættarliðum, missir samfelagsligt virði (Andreassen 1992). Allahandamaðurin livir enn, men hansara skapanarevni umboða onki veruligt tilfeingi longur, og soleiðis byrjar endin á kanska túsund ára gamlari hetjutíð hjá siðbundnum føroyskum monnum. Føroyskir menn, sigur

Guðrún E. Minervudóttir, íslenskt skald á vitjan í Føroyum, eru alt annað `macho´, teir eru bleytir og rundir eins og ein atlantiskur Buddha (Minervudóttir 2003). Teir eru eyðmjúkir og eitt sindur smædnir, sigur hon, og ræðast ósemjur. Hendan einfalda og rørandi lýsingin skal eyðvitað takast við ávísum fyrivarni, men áhugavert er at staðfesta, at gestsins gløgga eyga sær tað øvugta av tí, sum nógvar føroyskar kvinnur úr akademikarastættini eygleiða heima í Føroyum. Flestu menninir eru familjumenn, ið trívast best saman við sínum nærmastu, og sum skáka sær undan stórum kollveltandi broytingum í tilveruni. Tað verður sagt, at ungu menninir eru rættiliga tigandi, at teir siga sum minst – ofta bara eitt "kanska" ella "eg veit ikki" – og hóast hetta sjálvandi als ikki er galdandi fyri øll, so geva nógvir ungir menn kjakinum, ið ikki hevur beinleiðis samband við nakra ítøkiliga arbeiðsuppgávu, lutfalsliga lága virðismeting (Gaini 2006). Í dag er hetta ein `veikleiki´ og ein týðandi orsøk til at ungir menn úr útjaðaraøkjum verða sosialt avbyrgdir og samfelagsliga ósjónligir. Málið er mest týðandi amboðið hjá einstaklinginum at prógva sína dygd og sítt virði í vitanarsamfelagnum.

Rukkan

Manslyndi verður altíð allýst í mun til nakað annað, sum er ómansligt ella kvinnuligt. Claes Ekestam, kynsgranskari, tekur soleiðis til orða í áhugaverdari grein um maskulinitet sum hugtak og sálarligt fyribrigdi:

> [A] focus on the concept of unmanliness allows for a deeper understanding of the emotional and personal costs that specific male ideals can cause individuals or groups of men. A man can never be sure of his masculinity, but must constantly prove his gendered value in order to be affirmed, both as a human being and a man by the surrounding world [...] The fear of failing into unmanliness is thus present as a constantly accompanying shadow and as a hidden driving force underlying men´s objective of upholding their male identity (Ekestam 2005: 31)

Hetta er ein háttur at lýsa nakað av tí, sum eg havi knýtt til áðurnevndu mentanarligu tvístøðurnar, ið ávirka sjálvsmyndina og samleikan hjá øllum ungum monnum. Longu sum smábørn læra dreingirnir, at teir skulu vera djarvir og knáir, sterkir og sjálvbjargnir, men samstundis uppliva teir eisini, at samfelagið lýsir maskulinu eginleikarnar sum nakað vandamikið og niðurbrótandi. Í skúlanum uppliva nógvir dreingir, at tað, teir sjálvir, men eisini javnaldrandi gentur, halda vera maskulin eyðkenni, verður koldømt sum óvandaður atburður av lærarunum, ið við harðari hond royna at temja baldrutu dreingirnar. Ein drongur, sum ikki verjir sín maskulinitet í sosialum høpi, t.d. tí at hann ikki hevur hug til at vera ein `raskur´ og prúður maður, verður beinanvegin brennimerktur av bólkinum av javnaldrandi dreingjum, men í flestu førum eisini av gentum, tí hann tykist veikur og ómansligur, og sostatt ikki hóskar til myndina av sosialum kynssamleikum (Bly 1992). Ungdómsbókin hjá Ole Lund Kirkegaard, danskt skald, um `Gummi-Tarzan´ lýsir sera væl, hvussu ein klantrasligur skúladrongur verður hildin fyri gjøldur, bæði heima og í skúla, tí at hann als ikki livir upp til maskulinu fyrimyndirnar í samfelagnum (Kirkegaard 2006). Veruleikafjari pápin í søguni vil hava tann stakkals veika dreingin at vera sum Tarzan. Serliga rá og hjartaleys eru innanhýsis-krøvini, dreingjabólkar ofta seta sær sjálvum í kapping um treysti og styrki. Í Føroyum kenna vit tað best frá lívinum á sjónum, har hvørt fiskiskip hevði sína rukku, sum var vald út við støði í nøkrum grovum fatanum av manslyndi millum manna (Joensen 1946). Men eisini í ítróttarhøpi er vanligt, at dreingir royna at útpeika tey veikastu í bólkinum, fyri at hava `ómansligar´ rukkur at sýna fram.

Samanumtikið

Føroyska vælferðarsamfelagið hevur givið nógvum lutfalsliga veikum bólkum í samfelagnum, ikki minst kvinnunum, eitt størri formligt frælsi og eina hægri sosiala tign enn premodernaða samfelagið gav teimum. Í fólkamentanin hava kvinnurnar tó altíð verið sterkar og sjónligar. Eisini hava tær altíð verið miðdepilin í tí føroyska heiminum. Ungu føroysku kvinnurnar, sum taka hægri útbúgving og

hava ein sterkan sosialan kapital, meini eg, eru eitt slag av nýggjum úrvalsliðið í landinum, hóast menn í miðal framvegis fortjena fleiri pengar og sita í fleiri nevndar- og stjórasessum, tí framfýsnu kvinnurnar duga best at takla avbjóðingarnar, sum hoyra seinmodernaða samfelagnum til. Tær verða t.d. ein alt størri meirluti av teimum lesandi á hægri lærustovnum. Eisini eru tær næstan einaráðandi í námsfrøðiliga arbeiðinum á barna- og ungdómstovnum. Sum heild er talan, uttan iva, um stór framstig fyri samfelagið og vælferðina, helst eisini fyri føroysku familjuna, men tað elvir eisini til broytingar, sum ljós ov sjáldan verður varpað á. Og í hesum teksti hava ungu menninir verið í brennideplinum, júst tí at hesin bólkurin ofta tykist bæði misskiltur og mistulkaður, um ikki beinleiðis gloymdur. Tað eru rættiliga nógvar mýtur um føroyskar menn í umfari, og tær flestu geva eina neiliga skaðiliga mynd av synum, pápum, abbum og øðrum monnum í samfelagnum í dag. Ein almenn lýsing, t.d. í sjónvarpi, av kvinnuni sum persónurin, ið vaskar gólvið í køkinum verður vanliga tulkað sum órættvís og óvirðilig, men lýsingin av manninum sum persónurin, ið skiftir skitnu dekkini á familjubilinum, fær ongan at seta knyklar í brýr. Tað skal sera nógv til, áðrenn nakar alment finst at lýsing av monnum, ið tykist gera mannamun, og menninir eru sjálvir teir síðstu at klaga um órættvísa viðferð. Ein maður, er vanliga fatanin millum fólk, eigur at duga at "taka tað sum ein maður", t.v.s. tiga og lata sum luft. Kjakið um føroyskar pápar, sum ikki hava foreldramyndugleika yvir sínum børnum, endurspeglar somu støðu. Hóast lógin um foreldramyndugleika er ótíðarhóskandi og gevur mammuni stór framíhjárættindi, so er tað ongin, sum tekur evnið upp í javnstøðukjakinum. Eisini her er fatanin, at ein maður eigur at "taka tað sum ein maður". Og tað er her at kjarnin í málinum liggur. Føroyska kjakið um javnstøðu er ikki komið til menninar enn. Í Føroyum eru, sum einasta undantakið í øllum Norðurlondum, ongi feløg, hvørs endamál er at verja rættindi hjá monnum. Rákið uttan úr heimi, har javnstøða eisini snýr seg um menn, er framvegis uttan fyri sjónarringin. Og meðan vit bíða, so vaksa trupulleikarnir hjá teimum veiku dreingjum í skúlanum, á arbeiðsmarknaðinum og í familjulívinum. Tíðin er búgvin at fáa eina vend í rákinum og av

nýggjum kanna, hvussu samfelagið er sett saman, viðvíkjandi kyni, mentan og valdi í Føroyum.

Bókmentalisti

Andreassen, E. 1992. Folkelig offentlighed. Keypmannahavn: Museum Tusculanums Forlag

Beckett, F.L. 2011. Arbejdsløse mænd skal lære af kvinder. In Magisterbladet 04 – februar 2011. Keypmannahavn: Magisterforeningen

Benwell, B. 2003. Masculinity and men's lifestyle magazines. Oxford. Blackwell

Bly, R. 1992. Jern-Hans. En bog om mænd. Viborg

Connell, R.W. 1995. Masculinities (2. útg.). Cambridge: Polity

Ekestam, C. 2005. Fear of Falling. Í: NIKK magasin. Oslo: Nordic Gender Institute.

Gaini, F. 2006. Once were men. Í Fróðskaparrit 54. Tórshavn: Fróðskapur

Gaini, F. 2008. Miðlar, mentan og seinmodernitetur. Tórshavn: Fróðskapur

Gaini, F. 2010. Fortidens helte i modvind. Maskulinitet og identitet blandt unge mænd på Færøerne. Í NIKK Magasin. Oslo: Nordic Gender Institute

Halse, J.A. 2006. Dilemmaer i den moderne familie. Keypmannahavn: Hans Reitzels Forlag

Heinesen, J.P. 1977. Rekamaðurin. Tórshavn: Gestur

Jákupsstovu, B. 2006. Kunnskap og makt. Færøysk helsepolitikk gjennom 150 år. Tórshavn: Fróðskapur

Joensen, E.V. 2003. Lossingarmenn í Havn. Tórshavn: Fróðskapur

Joensen, L. 2006. Kvinnurørsla 1976-2006.

Joensen, M. 1946. Fiskimenn. Tórshavn: Norrøna Forlagið

Kirkegaard, O.L. 2006. Gummi-Tarzan. Keypmannahavn: Gyldendal

Magnussen, P. 2011. Er mændene de nye tabere? Í Magisterbladet 04 – februar 2011. Keypmannahavn: Magisterforeningen

Minervudóttir, G.E. 2003. The Kingdom of God on the Bottom of the Ocean. Í Sigurðsson (ritstj.) Inside – Outside. Akureyri: Listasafnið á Akureyri

Rafnsdóttir, G.L. (ritstj.) 2007. Arbejde, helse og velfærd i Vestnorden. Keypmannahavn: Nordisk Ministerråd
Whitehead, S.M & Barrett, F.J (ritstj.) 2001. The masculinities Reader. Cambridge: Polity

Idealer, forestillinger og kunnskap om alderdom og boformer

Eli Kjersem og Turid Aarseth

Innledning

I Norge står vi høsten 2011 midt i en kommunal valgkamp, der eldreomsorg debatteres heftig. Det er partipolitisk enighet om at det er her hovedutfordringene for velferdskommunen ligger, men en ser også skillelinjer i synet på hvilke omsorgsformer og tjenester som skal prioriteres. Et sentralt spørsmål i forbindelse med alderdom er hvordan vi skal bo når "alderen begynner å kreve sitt". Anklager om mangel på institusjonsplasser for eldre blir imøtegått med argumenter om at hjemmeomsorg er et bedre alternativ. I vårt bidrag til dette festskriftet har vi sett nærmere på hvilke dilemmaer som oppstår når møtet mellom velferdskommunen og den eldre befolkningen skjer innenfor rammene av en individrettet og markedsorientert modell. I kjølvannet av New Public Management (NPM)-bølgen vil mange problemfelt omkring individuell valgfrihet være av generell karakter.

* Dette er en revidert og utvidet utgave av artikkelen: 'Nei, det har jeg ikke tenkt over ennå'. Om kunskapsgrunnlag og beslutning/utfordringer i eldreomsorgen." Tidsskrift for Velferdsforskning 1/2009.

"Læren om valgfrihet som den høyeste verdi tilbyr enkel retorikk, men dekker over kompliserte realiteter," hevder Tranøy (2008: 128:2148). Han viser til eksempelet der en kvinne ber legen om å foreta et vanskelig valg, eller i det minste gi henne et råd basert på medisinsk kompetanse. Eksempelet illustrerer det moderne ideal om den autonome brukeren, og kan stå som en motpol til den avmektige pasienten i møte med paternalistiske profesjoner. *"Mot et bakteppe av valgfrihetsideologi og idealet om pasientens autonomi nekter de å tilkjenne kvinnen retten til å velge."* hevder Tranøy (ibid.). Han henviser til menneskers tendenser til ikke å ta aktive valg og å fortsette som før eller utsette vanskelige valg. Det finnes tilfeller der vi har behov for at andre tar valg for oss.

I denne artikkelen drøftes ulike idealer og forestillinger omkring alderdom opp imot eldre menneskers hverdagsutfordringer. Eldreomsorgen i Norge omfatter pleie-, omsorgs- og hjelpetjenester i institusjoner, i tilrettelagte boliger og for hjemmeboende eldre. Kommunene har ansvaret for botilbud og for å yte nødvendige tjenester, med unntak av det som faller under spesialisthelsetjenesten. Eldreomsorgen ble utviklet fra siste del av 1800-tallet gjennom utbygging av aldershjem som en erstatning for tidligere familieomsorg og fattighus drevet av frivillige organisasjoner. Etter andre verdenskrig fikk vi en sterk vekst i institusjonsutbygging. Kommunene fikk i økende grad ansvar for å iverksette utbyggingen og for drift av tjenestetilbudene, mens staten har styrt gjennom lovgivning og økonomiske tilskudd.

Med idealer om frihet og selvstendighet ble synet på institusjoner endret fra 1970-tallet (Garsjø 2008). Aldershjem som institusjonsform er nå i ferd med å forsvinne. Mange er nedlagt og statlige tilskudd til nybygging begrenses til omsorgsboliger og sykehjem. Aldershjemmet som begrep forsvinner fra offentlige dokumenter, og noen ganger faller begrepet også utenfor forskernes synsfelt. I kommunevalgkampen i 2011 finnes det imidlertid eksempler på at spørsmål omkring aldershjem ikke er ferdig debattert.

Det totale antallet institusjonsplasser er gjennom det siste tiåret redusert i forhold til antall eldre, og terskelen for å få en institusjonsplass er høye. I en ny og omfattende spør-

reundersøkelse blant hjemmesykepleiere, kommer det fram at nesten halvparten av disse mente at mange eldre som bor hjemme eller i omsorgsboliger har behov for en institusjonsplass, dvs. en plass på aldershjem eller sykehjem (Gautun og Hermansen 2011). Det kan altså være slik at mange bor for lenge i sine egne boliger eller i omsorgsboliger. Sistnevnte boform er i prinsippet kommunale utleieboliger tilrettelagt for funksjonshemmede, mens tilgang til det kommunale hjelpeapparatet varierer. En dreining mot mer hjemmesykepleie og mindre hjemmehjelp (praktisk bistand) tyder på at også terskelen for å få hjemmetjenester har økt, ved at tjenestene i større grad enn tidligere forbeholdes de som er syke (ibid., Huseby og Paulsen 2009).

En ny reform, samhandlingsreformen, skal iverksettes i 2012. Her vil kommunene bli tillagt ytterligere ansvar. En sentral målsetting er å framskaffe flere sykehjemsplasser og å forsterke kompetansen i disse for å avlaste sykehusene. Et hovedmål blir imidlertid fortsatt å legge til rette for at eldre skal kunne bo hjemme så lenge som mulig gjennom utbygging av omsorgsboliger og hjemmetjenester. En tredje målsetting er i større grad å aktivisere familie, lokalsamfunn og frivillig sektor i omsorgsarbeidet, -aktører som hadde hovedansvaret før utbyggingen av velferdskommunen, for på den måten å avlaste det offentlige. En fjerde målsetting er forebygging av sykdom og funksjonsnedsettelser gjennom folkehelsearbeid og aktivisering (St.meld. 47 (2008-2009).

Reformer vurderes ut fra økonomiske og administrative hensyn, men også på grunnlag av endrede idealer. Idégrunnlag som har stått sentralt under utviklingen av norsk eldreomsorg, er fellesskaps- og trygghetsidealer under utbygging av aldershjemmene, samt idealer om normalisering og autonomi under utbygging av omsorgsboliger. Bak den kommende samhandlingsreformen ses idealer om mestring og myndiggjøring, aktivisering av aktører i det sivile samfunn, en styrking av det kommunale ansvaret, samt mål om en bedre koordinering av de ulike de ulike tjenestene. Ikke minst veier den demografiske utviklingen, den såkalte eldrebølgen, med koblinger til økonomiske aspekter tungt i den nye reformen.

Med vårt bidrag ønsker vi å sette fokus på hvordan eldre mennesker selv ønsker at bo- og tjenestetilbudene skal utformes. Dette vet vi ganske lite om. For å utforme en eldreomsorg tilpasset brukernes behov, trenger vi også denne type viten. Vi vet at eldre mennesker er svært forskjellige. Vi vet også at gruppen ofte tillegges spesielle egenskaper og at disse generaliseres til å gjelde alle eldre, såkalt "elderism" (Butler 1969). Vi vet dessuten at norske kommuner inneholder store variasjoner, som betyr at løsninger må tilpasses lokale særtrekk og tradisjoner. I et stort mangfold både på lokalsamfunns- og individnivå, blir det en utfordring å legge enhetlige planer både nasjonalt og kommunalt. Nasjonale retningslinjer og økonomiske insentiver fremmer standardisering av tilbudene. Når vi fremhever betydningen av lokale kontekster, kan resultatene fra vår undersøkelse ikke direkte overføres til andre kontekster, for eksempel til færøyiske lokalsamfunn. Mange av de samme problemstillingene vil nok likevel være aktuelle.

Noen særtrekk ved færøyske lokalsamfunn påpekes i en rapport basert på en spørreundersøkelse blant eldrebefolkningen på Færøyene (Fróðskaparsetur Føroya 2010). I vår norske bygdekommune har vi en spredt bosetning sammenlignet med de tettbygde færøyske bygdesamfunnene. På Færøyene står også familieomsorg som tradisjon sterkere enn i Norge (Jákupsstovu 2007). Når undersøkelser har vist at eldre i Norge er tilbakeholdne med å forvente omsorg fra sine barn (Daatland 2009), kan forklaringene være flere. Familietilknytning varierer mellom kulturer, men det kan også tenkes at det omfattende offentlige tilbudet i Norge har bidratt til å svekke familieforpliktelser. Utbyggingen av velferdstilbudene i Norge hadde dessuten som et mål å bidra til kvinners deltakelse i arbeidslivet, og arbeidsgivere er nok i mindre grad enn på Færøyene innstilt på å gi arbeidstakere fritak for omsorgsoppgaver. Uansett kontekst vil eldre menneskers behov være mangfoldige og sammensatte, men hvor langt er det hensiktsmessig og mulig å legge til rette for individuell valgfrihet på dette feltet?

Eldrepolitikk i en nyliberal kontekst

Reformer i og av offentlig sektor i Norge har de siste tiårene særlig handlet om fristilling og deregulering av offentlige oppgaver. Slike reformer kan knyttes til begrepet nyliberalisme. Dette begrepet er blitt et moteord i mange politiske og akademiske debatter, men det er gjort få forsøk på å definere og avgrense meningsinnholdet (Mydske, Claes og Lie 2007:20). For vårt formål er det tilstrekkelig å ta utgangspunkt i noen overordnede trekk ved utviklingen av det neoliberale samfunnet. For det første innebærer nyliberalisme at grensene mellom offentlig og privat sektor forskyves i favør av privat sektor. For det andre at spørsmål om organisasjonsutforming og ledelse i offentlig sektor blir inspirert av organisasjons- og ledelsesformer i det private. Slik får markedstenking større gjennomslag og utfordrer offentlige planleggingsmodeller basert på at politiske institusjoner gjennom demokratiske prosesser fordeler goder og byrder på vegne av individene. Satt på spissen kan en si at individuell rasjonalitet, valgfrihet og konkurranse blir viktigere, mens kollektiv rasjonalitet og politisk styring får mindre betydning (Hagen 2006:12).

Dagens boligpolitikk for eldre[2] framstår som et felt som gir muligheter til å identifisere dilemmaer som oppstår når møtet mellom velferdskommunen og den eldre befolkningen skjer innenfor rammene av en individrettet og markedsorientert modell. Modellen baseres på forestillingen om at det enkelte individ selv vet best hva som gavner det og er i stand til å fatte beslutninger. Vi spør om en slik forestilling er dekkende for hvordan eldre mennesker vurderer spørsmål om valg av bolig: Hvilke tanker har de om alternative boformer? Finnes det klare preferanser, og hvordan vurderes i så fall ulike alternativer i forhold til disse preferansene?

Empirisk grunnlag

Utgangspunktet for denne artikkelen er en empirisk kartlegging blant eldre i en middels stor kommune på Nordvestlandet (om lag 6500 innbyggere). Kommunen ønsket bistand i arbeidet med å framskaffe et bedre *kunnskapsgrunnlag* for utforming av det framtidige botilbudet for eldre. Populasjo-

nen omfatter alle innbyggere i den aktuelle kommunen som var 70 år eller eldre, og som ikke bodde i institusjon med heldøgns omsorg og pleie. På undersøkelsestidspunktet dreide det seg om i alt 698 personer, og 460 (66 prosent) av disse ble tilfeldig valgt ut som respondenter. De fleste intervjuene (416) ble gjennomført pr. telefon, mens 44 respondenter ble oppsøkt hjemme eller på dagsentra. Disse var noe eldre enn gjennomsnittet[3].

De 460 intervjuede fordelte seg slik på sentrale bakgrunnsvariabler:

Tabell 1. Kjennetegn ved respondentene. Prosent (N=460).

		Prosent
Kjønn:	Kvinner	60
	Menn	40
Alder:	70-79 år	47
	80-89 år	48
	90 år og eldre	5
Sivil stand:	Enslig	49
	Gift/samboende	52
Bolig i dag:	Enebolig	76
	Sokkelleilighet o.l i enebolig	6
	Rekkehus, leilighetskompleks, borettslag o.l	10
	Omsorgsbolig	8

Samlet sett framstår utvalget som representativt for eldrepopulasjonen i den gitte kommunen[4]. Det er likevel store metodiske utfordringer knyttet til å tallfeste de eldres boligønsker, og på den måten opparbeide et pålitelig kunnskapsgrunnlag til bruk i lokal planlegging. Disse utfordringene har først og fremst sammenheng med at respondentene ikke kan forutse hvilke behov for hjelp, pleie og omsorg alderdommen vil innebære. Valg av boform vil nettopp ha nær sammenheng med den enkeltes helse og livssituasjon, og dette er forhold som kan endres raskt og få uforutsigbare konsekvenser både for den enkelte og nære pårørende.

For å forstå vurderinger bak valgene, la vi opp til en kom-

binasjon av en kvantitativ og en kvalitativ tilnærming. Intervjuskjemaet besto av en strukturert og en mer åpen del, og vi lot de eldre selv definere sine behov[5] og preferanser i forhold til boformer. Mange av våre respondenter hadde problemer med å gi klare svar på hvordan de så for seg en ønskverdig framtid m.h.t. boformer, noe som førte til at de "tenkte høyt" før de avga svar. Slike refleksjoner ga oss innsikt i vurderingene bak svargivingen, og var verdifulle under analysen av de kvantitative delene av materialet. Tidsbruken pr. intervju varierte ut fra behov for nyansering og oppklaring av usikkerhet, og det ble utvist skjønn[6] i hvert enkelt tilfelle m.h.t. oppfølgingsspørsmål eller utelatelse av spørsmål.

Plan eller marked?

Spørsmål om alternative boformer for eldre mennesker inngår som en sentral del av eldreomsorgen i den enkelte kommune, men er også innvevd i mer generelle spørsmål om boligpolitikk, finansieringsordninger og lovreguleringer. Eldrepolitikken som helhet er preget av ambisiøse nasjonale målsettinger som hyppig kontrasteres med kommunal fattigdom og kommende eldrebølger, og kan derfor sies å ha elementer av krisebakgrunn: Situasjonen er ikke under kontroll, endringer og utbygging er nødvendig. En neoliberal "resept" for å løse denne krisen vil være å se på mulighetene for å få til en bedre markedstilpasning av tilbudene. Her vil fristilling og deregulering være viktige virkemidler, og hovedutfordringen blir å legge til rette for selve valghandlingen, der den enkelte selv kan velge mellom gitte alternativer. Videre vil "markedets domstol" kunne aktiviseres ved at brukere av eksisterende tilbud gis anledning til å vurdere kvalitet og omfang. Sagt på en annen måte innbærer dette et fokus på politikkens *output* side.

Et alternativ til en neoliberal tilnærmingsmåte for å framskaffe "løsninger" i eldrepolitikken finnes i en kollektiv modell. I denne ligger selve grunntanken bak forestillingene om det representative demokratiet der valgte beslutningstakere formulerer og fremmer felles mål og bl.a. søker å kompensere for ulikheter mellom grupper og individer. Politiske beslutninger sørger for fordeling av byrder og goder

på vegne av individene, og en slik modell vil dermed i langt større grad ha fokus på politikkens *input*-side. En kan ikke legge til grunn at summen av individuelle preferanser utgjør det nødvendige kunnskapsgrunnlaget. Her vil et mer tradisjonelt planleggingsparadigme, forstått som styring av endring i sosiale systemer (Friedman 1987) være aktuelt. Demografiske og helsemessige utviklingstrekk blir da uttrykk for samlede behov i grupper av eldre, og vil dermed utgjøre et viktig kunnskapsgrunnlag for kommunal planlegging. Hensyn til individuelle preferanser og valgfrihet blir underordnet når det gjelder valg av boform. Individuell tilpasning av tjenestetilbud kan imidlertid foregå på det operative nivået der tjenesteytere møter den enkelte bruker.

Botilbud for eldre dreier seg om et krevende område der en både må ha fokus på fysiske strukturer, finansieringsordninger, lovreguleringer, personell og kompetanse. I følge Ståhlberg (1978) er det nettopp denne typen sammensatte og komplekse beslutningssituasjoner som krever planlegging. Han ser planlegging som en beslutningsprosess der en samordner en rekke enkeltbeslutninger og vurderer konsekvensene av disse i forhold til hverandre. Men det er også en annen vesentlig dimensjon i Ståhlbergs planleggingsbegrep, nemlig beslutningenes tidshorisont. Det er bare beslutninger med et langsiktig perspektiv, som kvalifiserer til planleggingsbetegnelsen. I faglitteraturen skilles det gjerne mellom to elementer i planleggingsbegrepet: Produksjon av kunnskap og igangsetting av handling (Friedman og Hudson 1974). I vår sammenheng blir dette spørsmål om *hvilken type kunnskap som utvikles og verdsettes i den lokale konteksten, og hvordan denne kobles til politiske beslutningsprosesser.* Er det nasjonale mål, statistikk og prognoser som dominerer, eller er det også rom for lokale særtrekk, verdier og tradisjoner?

En neoliberal tilnærming til den aktuelle utfordringen om å skaffe egnede boformer for eldre mennesker, vil avvike fra planleggingslogikken på en grunnleggende måte. Den bygger på den oppfatningen at markedsmekanismer er den beste måten å fordele goder og tjenester på, og det eneste enkeltmennesker behøver å tenke på er sin egen selvrealisering (Thorsen og Lie 2007:46). Det offentliges rolle be-

grenser seg i et slikt system til å være en tilrettelegger av ulike markeder for fordeling av velferdsgoder (Øgård 2000). Men selv om fordeling skal skje gjennom markedsmekanismer, vil investering i boliger kreve planlegging. Og mål om tilpasning til individuelle behov, vil da kreve kunnskap om forventninger og behov blant framtidas eldre.

Idealtypisk kan vi kontrastere en neoliberal og en planleggingsorientert tilnærmingsmåte i den kommunale boligpolitikken for eldre på følgende måte:

Figur 1. Perspektiver for kunnskapsinnhenting og beslutningstaking

	Neoliberalt perspektiv	**Planleggings-perspektiv**
Kunnskapsfokus	Output: Kunnskap om individuelle preferanser og vurderinger av gitte alternativer	Input: Overordnede mål og kunnskap om utviklingstrekk (demografi, helse m.m.) blant grupper av innbyggere
Beslutningshorisont	Her og nå. Aggregering av individuelle valg	Langsiktig prioritering og forpliktelse av fellesskapets ressurser

Den idealtypiske dikotomien uttrykker et motsetningsforhold mellom kollektive ordninger og individuell selvrealisering. Men det kan også argumenteres for at det tilsynelatende motsetningsfylte begrepsparet representerer en nødvendig dualisme i den moderne velferdskommunen. Hernes og Hippe argumenterer for et slikt syn når de viser til at samtidig som nordmenn er individualister på grensen til det stridbare, er det stor oppslutning om felles, offentlige velferdsordninger (2007:321). De ser samspillet mellom institusjonelle ordninger og individuelle holdninger som en kontrakt om gjensidighet. Hvorvidt en slik kontrakt kan opprettholdes, avhenger av de erfaringer folk gjør med de

institusjonene de har formet (ibid.:345). I vår sammenheng kan vi reise spørsmål om hvorvidt dagens kommunale eldreboligpolitikk er utformet slik at den undergraver eller understøtter seg selv? Forsvares og opprettholdes lojaliteten til de tilbudene som gis, eller er det negative erfaringer og/eller mistillit som preger bildet?

Fra aldershjem til omsorgsboliger – noen utviklingslinjer i eldreboligpolitikken

Innen eldreomsorg har det offentlige ansvaret stått sterkt (St.meld. 25 (2005–2006). Idealet om universelle rettigheter og ambisiøse målsettinger førte til en ekspansjon fram mot 80-tallet med en sterk vekt på utbygging av institusjoner. Aldershjem som boform ble i liten grad problematisert, og diskusjoner om alternative boformer var så å si fraværende. Dette endret seg dramatisk utover på 80-tallet. Da ble ressursknappheten mer tydelig, og vi fikk en dreining mot nedbygging av aldershjem og større vekt på utbygging av omsorgsboliger og hjemmetjenester. Dette ble ansett som kostnadseffektivt, men var også begrunnet i en idé om individets frihet, og det skulle styrke hensyn til individuell tilpasning og fleksibilitet i tjenesten (Vabø 2007). Idéen bak var bl.a. at eldre mennesker fikk det bedre ved å leve et selvstendig og mest mulig "normalt" liv. Målene kom spesielt klart til uttrykk i handlingsplanen for eldreomsorgen på slutten av 90-tallet (St.meld. nr. 50 (1996–1997). Planen satte fart i *"det største byggeprosjektet i norsk eldreomsorgs historie"* (Romøren og Svorken 2003: 9). Fra 1998 til 2005 ble det bygd 20 500 nye omsorgsboliger (ibid.). I samme periode ble antall aldershjemsplasser redusert fra 7636 til 2470, noe som tilsvarer en nedgang på 70 prosent.[7]

Kategoriene sykehjem, aldershjem, omsorgsbolig og bofellesskap kan i praksis være ganske like i fysisk utforming, og skillene synes uklare. Men juridisk og økonomisk er det markante skiller mellom institusjonsformene sykehjem/aldershjem[8] på den ene siden og omsorgsboliger[9] på den andre siden. Det finnes klare forskjeller i beboernes rettigheter og forpliktelser knyttet til de ulike boformene, først og fremst når det gjelder tjenestetilbud og betalingssystem.

Beboere i omsorgsboliger er juridisk likestilt med beboere i private hjem. De har råderett over egen bolig, betaler husleie, strøm og egenandeler for tjenester, og de beholder sin fastlege. Det er ingen formelle krav til hvilke tjenester eller bemanning som skal være tilgjengelig, men det er krav om at behov for nødvendig hjelp skal dekkes. Tildeling av hjemmehjelp skjer ved at enkelttjenester innvilges etter individuelle søknader. Noe inndekning av utgiftene tildeles som botilskudd og refusjoner, og den enkelte eldre har selv det administrative ansvaret. Døgnkontinuerlig pleie kan tildeles etter enkeltvedtak.

Sykehjem og aldershjem er lovregulerte institusjoner, der krav til tjenestetilbud er knyttet til institusjonen. Kommunen har ansvar både for boligen og for at institusjonen har en viss dekning av kvalifisert personale (tilsynsleger, sykepleiere o.a.). De som bor på sykehjem/aldershjem betaler en viss andel av pensjonen, og da er utgifter til helse- og omsorgstjenester og til kost inkludert. Helse og omsorgstjenester fordeles innad i institusjonen etter faglig skjønn og i dialog med brukerne. Fordelingen er frikoblet fra bestillinger, økonomiske beregninger og kontrakter på individnivå. Den enkelte beboer er en del av et kollektiv, der institusjonens ressurser tilhører fellesskapet, noe som innebærer fleksibilitet i fordeling av tjenester mellom beboerne.

Når det gjelder den fysiske utformingen av eldreboliger, finnes ulike kombinasjoner og samlokaliseringer av boformene sykehjem, aldershjem, omsorgsboliger og bofellesskap (Sosial- og helsedepartementet 1999, Romøren 2001). Samlokalisering og felles personalbaser har blitt stadig mer vanlig av flere grunner. Det gir rasjonaliseringsgevinster for hjemmetjenesten, og et visst fellesskap for beboerne (Romøren og Svorken 2003). Mer frittstående omsorgsboliger integrerte i lokalsamfunn, slik idealene fra 1980-tallet tilsa, skiller seg lite fra private boliger. Nasjonale føringer, bl.a. Husbankens retningslinjer, ble imidlertid moderert i forhold til handlingsplanen for eldreomsorg (1996–97), og kommunene har hatt pragmatiske tilnærminger under gjennomføring av planen (Romøren og Svorken 2003). Mange eldresentra ligner dermed på aldershjemmet i fysisk utforming. Samtlige

boformer kan i prinsippet utformes som bofellesskap[10], en boform som kjennetegnes ved at den inneholder felles arealer og muligheter for felles måltider. I prinsippet kan bofellesskap lovreguleres som mindre institusjoner, men dagens bofellesskap inneholder ofte omsorgsboligens økonomiske og juridiske kjennetegn.

Botilbud utenfor institusjon trenger ikke i seg selv å medføre reduksjon av tjenestetilbudet. For kommunene isolert sett er det imidlertid skapt økonomiske insentiver til fordel for omsorgsboliger ved bruk av statlige tilskuddordninger og muligheter for å tilpasse tjenestetilbudet til den økonomiske situasjonen. Med stram kommuneøkonomi kan økonomiske hensyn dermed bli avgjørende, og dette kan gå på bekostning av de eldres behov når kommunene skal bygge boliger for eldre: "Omsorgsboliger får prioritet, også der det argumenteres for å øke sykehjemskapasiteten." (Ibid: 50). Samtidig framstår "avinstitisjonaliseringen" i dag som både politisk og faglig korrekt, ved at omsorgsboliger antas å ivareta hensynet til individuell frihet og selvstendighet på en bedre måte enn bl.a. aldershjemmene gir muligheter for.

Valg av boformer

Vår undersøkelse omfatter en kartlegging både av behov for institusjonsplass og boformer som omsorgsboliger og bofellesskap. I forhold til signalene i Omsorgsmeldingen (St. meld. nr. 25 (2005–2006) og Omsorgsplan 2015 (St. prp. nr.1 (2007–2008))[11] avviker tilfanget av boalternativer i vår undersøkelse ved at også *aldershjem* ble inkludert. Dette svaralternativet ble tatt med etter innspill fra Eldrerådet i den aktuelle kommunen, selv om utbygging av aldershjem framstår som lite aktuelt ut fra dagens nasjonale politikk på området. Aldershjemmet ble av Eldrerådet framhevet som et alternativ mellom omsorgsbolig og sykehjem for de som er for friske til å bo på sykehjem, men som trenger et mer omfattende tilbud enn det omsorgsboligen inneholder. Det var i denne kommunen, som i mange andre kommuner, lagt ned et aldershjem, og avgjørelsen hadde skapt motstand i deler av befolkningen.

I Omsorgsmeldingen diskuteres først og fremst behovet for utbygging av sykehjemsplasser og omsorgsboliger, men

også tiltak som kan utsette eldres behov for tilbud i disse to boformene (St. meld. nr. 25 (2005–2006). Tabell 2 viser at flertallet ønsker å bo hjemme så lenge som mulig:

Tabell 2. Foretrukket boform ved framtidig bolig. Prosent.

Foretrukket boform:	1. prioritet	2. prioritet
Helst bo hjemme til jeg eventuelt trenger sjukeheimsplass	59	5
Omsorgsbolig	16	16
Aldershjem	16	37
Bofellesskap	3	7
Kjøpe egen privat leilighet	3	2
Vet ikke, det kommer an på…	5	33
(N)	(460)	(460)

Blant de nærmere 60 prosentene som ikke ønsker noen "mellomstasjon" mellom den boligen de har i dag og en eventuell sykehjemsplass, er det særlig hensynet til å bevare *frihet og selvstendighet* som fremheves. Hele 84 prosent[12] mener dette er en viktig grunn til *ikke* å flytte fra egen bolig. Andre hyppig nevnte årsaker er *tilknytning til området/bygda/nabolaget* (70 prosent) og en *følelsesmessig tilknyttet hjemmet* (65 prosent). *Tidsperspektivet* varierer og har betydning for de vurderingene som gjøres. Blant de eldste er det flere som snakker om å greie seg hjemme "denne vinteren", selv om det blir vanskelig. Andre bruker uttrykk som "en dag om gangen". Behov for trygghet og fellesskap veies opp imot behov for frihet og autonomi. Svekket *funksjonsevne og helse* ses som klart viktigste flyttegrunner. Svarene tyder på at ønsket om å bo hjemme lengst mulig, også har sammenheng med det å ha *familie boende i nærheten*.

Andelen som svarer at de vil bo hjemme lengst mulig, er betydelig høyere blant de eldste enn det vi finner i gruppen under 80 år[13]. Funnet var noe overraskende, men ut fra de kvalitative data ser det ut som om forestillingen om å flytte hjemmefra er enklere å forholde seg til for de yngste. For de eldste som i større grad står overfor det reelle valget, er det viktigere å klargjøre at de vil bo hjemme, og at de mestrer situasjonen slik den er i dag. Mer enn umiddelbare behov for

å flytte, kan vi ane en skepsis til at noen skal komme og mase om flytting. En forklaring kan være at vi ikke så lett tar inn over oss de første tegn på svekket funksjonsevne. Hovedinntrykket er imidlertid at eldre som vil bo lenge hjemme, i stor grad er bevisst farene og tar en kalkulert risiko. Det finnes også en gruppe som kunne ønske å flytte umiddelbart, men som ikke oppfatter de eksisterende alternativene som bedre enn å bo hjemme. Dette gjelder først og fremst en andel på om lag 10 prosent som ville ha flyttet hvis kommunen hadde hatt et nytt aldershjem.

Når det gjelder framtidsplaner, er det *i utgangspunktet* like store andeler (16 prosent) som ønsker seg aldershjem og omsorgsbolig[14], mens det er mindre interesse for bofellesskap og for å kjøpe leilighet privat (tabell 2). Disse resultatene samsvarer i liten grad med satsingen på omsorgsboliger i eldreboligpolitikken. Avviket mellom nasjonale mål og eldres ønsker kommer enda klarere fram dersom vi ser på hvilke prioriteringer den store gruppen som ønsker å bo hjemme lengst mulig foretar med tanke på at det en dag kan bli *nødvendig* å flytte:

Tabell 3. Prioritering av boform inkludert andre prioritet blant de som først prioriterer å bo hjemme så lenge som mulig eller er usikre.[1] Prosent.

	Prosent
Foretrekker aldershjem	45
Foretrekker omsorgsbolig	26
Foretrekker bofellesskap	9
Foretrekker privat leilighet	4
Vet ikke, det kommer an på…	16
(N)	(423)

I denne kommunen er det altså hele 45 prosent av alle over 70 år som enten har aldershjem som førsteprioritet eller som det alternativet de foretrekker ”hvis/når du en gang skal flytte”. De fleste (56 prosent) antar at behovet for *døgnbemanning* vil bli den viktigste årsaken til en eventuell flytting.

1 I disse beregningene er de 37 som allerede bor i omsorgsbolig utelatt.

I intervjuene vektla mange at aldersheimen representerer trygghet og mulighet for sosialt samvær med andre:

> Vi trenger trygghet i alderdommen først og fremst. Når vi er for dårlig til å bo heime og for friske til sjukeheim, ønsker jeg meg en aldersheim. Nattevakt er viktig. Mye kan skje på ei natt. (Kvinne i 70-åra, bor i enebolig)
> Jeg ønsker aldersheim. Der får jeg ferdig mat, kan ete maten sammen med andre og ha et sosialt fellesskap. (Kvinne i 80-åra, bor i omsorgsbolig)

Aldershjem er også noe våre informanter vet hva er og har erfaringer fra. De har besøkt slekt og venner og noen har også jobbet der. Gjennomgående knyttes aldershjemmet til verdier som fellesskap, omsorg, varme, trivsel, aktivitet og tradisjon. Kun et fåtall knytter negative assosiasjoner til begrepet:

> Nei, ikke på alderheim. Der må en legge seg kl. 21.00, og de beste fjernsynsprogrammene er etter kl 24.00. Jeg er et B-menneske. (Kvinne i 90-åra, bor i omsorgsbolig)

De 26 prosent som har svart at de foretrekker omsorgsbolig (enten primært eller sekundært), utgjør en uensartet gruppe, men sivil stand (som har sammenheng med alder), framstår som en sentral bakgrunnsvariabel. Her finner vi par som antar at de skal ha mange år sammen:

> Vi innser at vi ikke greier å holde hus og hage i stand. Vi trenger noe uten trapper… Omsorgsbolig er best for oss. Vi vil bo for oss sjøl. (Par i 80-åra, bor i enebolig)

Vi finner også noen enslige som legger vekt på å verne om privatlivet:

> Jeg kan ikke tenke meg å bo sammen med flere. Jeg liker meg godt alene. (Kvinne i 80-åra, bor i omsorgsbolig).

De fleste av de som bodde i omsorgsbolig på undersøkel-

sestidspunktet, var godt fornøyd med denne boformen. Men vurderingene hadde klar sammenheng med bemanningssituasjonen i de ulike boligene, og det var beboere i omsorgsboliger samlokalisert med hjemmetjenestens base, som var klart mest fornøyde. Dette påpekes som en trygghetsfaktor også i andre studier (Bogen, Høyland, Kvinge og Østnor 2006:128). Flere av dagens omsorgsboligbeboere gir likevel uttrykk for at de heller ville ha bodd på et aldershjem, og da er det både trygghet og sosiale aspekter som vektlegges:

> Så gammel som jeg er nå, så kommer jeg meg ikke så mye ut. Det blir langsamt her. Folk holder seg inne hos seg selv. Har ei stue ute i gangen, men den er lite brukt. Det er et snekkerverksted her, men slike ting er jeg ferdig med. Det skulle vært litt underholdning med sang og musikk. På aldersheimen hadde de tilstelninger. Vi har hatt en beboer her som dro ting i gang, men han er død nå. (Mann i 90-åra, bor i omsorgsbolig)

Også (Bogen mfl. 2006:43) finner eksempler på at beboere selv tar ansvar for sosiale arrangementer. Som sitatet illustrerer kan dette være situasjonsavhengig. Når viktige livsområder preges av forandring, vil også boligpreferanser kunne skifte:

> Vi har den nødvendige tryggheten her. Det er fint her for de som kan komme seg ut, men det kan jeg ikke lenger, og da blir det ensomt. Flytta hit sammen med mannen min, men nå er jeg alene. Ville helst hatt en aldersheim på XX, men har ikke lyst å flytte flere ganger nå. (Kvinne i 90-åra, bor i omsorgsbolig).

Mangel på fellesskap blir tydeligere når en ikke selv er mobil. For mange eldre vil en omsorgsbolig først være et godt alternativ når den er døgnbemannet og gir anledning til sosialt fellesskap og det å gå til dekket bord.

> Jeg er sjuk og alene, og har ingen familie i nærheten. Butikken bringer varer. Jeg får hjemmehjelp og hjemmesjukepleie,

men ønsker en aldersheim. (Mann i 80-åra, bor i enebolig. Respondenten takker for at vi ringer.)

Bofellesskap viste seg å være en forholdsvis ukjent boform i den aktuelle kommunen, og mange ønsket ikke å svare på denne delen av undersøkelsen. Blant de relativt få som vurderte bofellesskap som et aktuelt alternativ, ble det sosiale fellesskapet framhevet. Bofellesskap synes mest attraktivt for de som er noe selvhjulpne. Bofellesskap kan tilpasses ulike behov, men en åpen debatt om hvilke rettigheter som tiltenkes beboerne må til, hvis vil skal kunne undersøke om de vurderer dette som et interessant boalternativ.

Svarene viser at mange eldre synes det er vanskelig å ta stilling til hvordan de vil bo "de siste vintrene". "Nei, det har jeg ikke tenkt over ennå" svarer for eksempel ei kvinne i 80-åra. Selv om vi inkluderer andreprioriteten hos de som vil bo hjemme så lenge som mulig, er det fortsatt 16 prosent som ikke ønsker å velge boform.

Som man spør, får man svar

Sammenfattende kan vi konstatere at det er stor avstand mellom den ensidige satsingen på omsorgsboliger fra det offentliges side og de svarene vi har fått når det gjelder foretrukket boform. Dette *kan* tyde på at kunnskapsgrunnlaget for eldreboligpolitikken er usikkert (Brevik og Daatland 2007), noe også andre har påpekt (Daatland 2006:30):

> ... veivalgene er blitt tatt uten forankring i solide kunnskaper om hvordan virkeligheten er. Da blir det i stedet god plass for synsing og hjertesaker. Vi har for eksempel bak oss en handlingsplan som resulterte i tusener av nye omsorgsboliger, men vi vet fortsatt ikke hvordan utgangspunktet var, og vi vet ikke hva resultatet har blitt...

Sagt på en annen måte kan det se ut som en her mangler et kunnskapsgrunnlag som kobler input og output i eldreboligpolitikken. De få studiene som finnes, har enten sett på kommunenes ulike profiler når det gjelder utbygging (for eksempel Romøren og Svorken 2003), eller hatt fokus på

boligpreferanser på et mer generelt plan. I den sistnevnte kategorien finner vi en landsomfattende undersøkelse gjennomført av NIBR etter oppdrag fra Husbanken (Brevik og Schmidt 2005). Denne undersøkelsen utgjør et sentralt kunnskapsgrunnlag for Omsorgsmeldingen, og et hovedfunn er at hele 75 prosent av de spurte ønsket seg en omsorgsbolig. Dette funnet står i klar kontrast til resultatene i vår undersøkelse, og vi vil i det følgende komme med noen merknader til denne undersøkelsen. Slik vi ser det, er det flere metodiske problemer knyttet til den måten en her har målt eldres boligpreferanser på.

Et første problem er knyttet til at "aldershjem" er utelatt som svarkategori. Respondentene ble stilt overfor valget mellom de politisk mest aktuelle boformene, dvs. sykehjem, omsorgsbolig og bofellesskap. Da er det ikke overraskende at tre fjerdedeler ønsker omsorgsbolig, og at bare seks prosent ønsker seg sykehjem, særlig sett i lys av respondentenes lave alder (53–78 år). Sykehjem og aldershjem er institusjoner, men mange tillegger nok de to institusjonsformene ulikt innhold. Også andre undersøkelser viser at bare et fåtall ønsker å flytte til sykehjem, og "Di friskare ein er, di mindre tiltalande verkar altså tanken på å flytte til ein sjukeheim" (Hauge 2004:21). I spørsmålsformuleringen ble det dessuten forutsatt at de ulike boformene skulle inneholde samme type tjenestetilbud, noe vi vet ikke stemmer med virkeligheten. Samme føringer ble lagt inn i spørsmålet om de eldre ville velge offentlige eller private løsninger. Vår undersøkelse viste at det nettopp var omsorgsbehov og tjenestetilbud som var de viktigste vurderingskriterier for valg av boform.

Et annet problem ligger i den formen for datainnsamling som ble benyttet. NIBR begrenset seg til standardiserte spørreskjema og satte intervjuarbeidet ut til Norsk Gallup. Med problemstillinger som er svært sammensatte, og der svarene ofte kan baseres på håp eller forventninger, vil vi framheve verdien av at de forskerne som skal tolke materialet også har nærkontakt med feltet og muligheter til å kombinere kvantitative og kvalitative data.

For det tredje vil vi peke på problemer knyttet til utvalget

av de 1900 respondentene som inngår i undersøkelsen. Dette utvalget er inndelt i tre kohorter[15], og undersøkelsen er landsomfattende. Vår undersøkelse var som nevnt begrenset til én kommune. Vårt utvalg omfattet to tredjedeler av alle eldre i kommunen, og vi la vekt på å få med de eldste[16]. Vi fant en klar tendens i retning av at de eldste i større grad enn de yngre (under 80 år) ønsket å bli boende hjemme, og vil på grunnlag av kvalitative data hevde at dette i stor grad skyldes livsløpseffekter. Ulikheter mellom aldersgrupper i NIBRs undersøkelse tolkes gjennomgående som kohorteffekter, og konklusjonen blir dermed at framtidas eldre gjennomgående vil ha andre preferanser enn dagens eldre, også ved valg av boformer. Vi finner at når de yngre eldre tenderer til å ønske omsorgsbolig, er det ut fra forestillinger om bra helse og intakte parforhold. De eldste svarer derimot på bakgrunn av mer kunnskap om egen alderdom. Da blir hjelp i hjemmet viktig så lenge de finner det forsvarlig å bo hjemme, mens fellesskap og trygghet som knyttes til forestillinger om aldershjemmet, blir viktig når de først må flytte. Livsløpseffekter med *helse, sivil stand og mobilitet* som bakenforliggende variabler får stor betydning. Vår tolkning har en viss støtte i Romøren og Svorken[17] (2003:41) som også går langt i å hevde livsløpseffekten slik vi gjør her. De finner dessuten at det går en konfliktlinje i synet på boformer mellom kommuneansatte med nærhet til brukerne og ansatte med lengre avstand til brukerne. De nye og moderne ideene adopteres dessuten lettest i de største kommunene. Et svar som gikk igjen når vi stilte spørsmål om de ønsket omsorgsbolig, var at "da kan jeg like godt bo hjemme." Dette understøttes av Romøren og Svorken (ibid.:42).

Spørsmålet blir om ulike konklusjoner i ulike undersøkelser kan skyldes forskjeller i metodisk tilnærming. Kan kjennetegn ved utvalgene, spørsmålsformuleringer og valg av svaralternativer forklare de store forskjellene i boligpreferanser? I undersøkelser av et så komplekst tema som eldreboligpolitikk er det sannsynlig at utforming av forskningsdesign kan få stor betydning. Noen forskningsdesign er klart mer egnet til å bekrefte rådende ideologier og handlingsvalg enn å utfordre disse.

Boformer og rasjonelle valg

Vi har tidligere pekt på at nyliberale strømninger forutsetter individuelle, rasjonelle valg også i livets siste fase. Rasjonelle valg forutsetter imidlertid klare mål, kunnskap om hvilke alternativer som finnes og hvilke konsekvenser disse har, samt evne til å sammenligne og rangordne alternativene (Simon 1947). Vårt materiale viser at forestillingene om den suverene, rasjonelle beslutningstakeren møter store problemer når det gjelder å forstå eldre menneskers valg av boformer. Alderdom er et usikkert og sårbart prosjekt, der behov kan endres fra dag til dag, mens forestillinger om alderdommen gjerne baseres på ønsker om god helse og det å beholde sine partnere lenge. Det er lite i vårt materiale som tyder på at informantene har en "Plan B" klar, om livet tar en uheldig vending. Det sikreste funnet i undersøkelsen er at de eldre har behov for trygghet, inkludert tryggheten ved å vite at de har et egnet tilbud den dagen de trenger det. Aldershjemmet som institusjon har egenskaper som representerer selve tryggheten i eldre menneskers bevissthet.

Et annet funn i undersøkelsen som bryter med forestillingen om individuelle valg, er at vurderingene av ulike boformer er preget av lokale tradisjoner og verdier. Mens nasjonale policy-dokumenter er preget av forestillinger om aldershjem som en avleggs boform, har våre respondenter gjennomgående positive tanker om denne boformen. Slike vurderinger representerer en annen form for rasjonalitet enn pro-et-contra argumenter ut fra egeninteresse. Våre informanter tar først og fremst utgangspunkt i hva som er *passende* innenfor lokalsamfunnets kulturelle rammer. En slik måte å vurdere på, ligger nært opp til det March (1994) omtaler som "logic of appropriateness". Han beskriver innholdet i en slik logikk ved hjelp av tre grunnleggende spørsmål (ibid.:58):

- Spørsmålet om *gjenkjennelse*: Hvilken type situasjon står jeg overfor?
- Spørsmålet om *identitet*: Hva slags person er jeg?
- Spørsmålet om *regler*: Hva gjør en person som meg i denne situasjonen?

Det som gjør noe til et passende valg bygger på normative eller institusjonelle grunnlag som kan være vidt forskjellige. I "vår" kommune fremstår eldre mennesker gjennomgående som standhaftige og opptatt av å beholde sine vante liv så lenge som mulig. Verdien av å "greie seg selv" står sterkt. Samtidig definerer de aller fleste seg som sosiale personer, som ønsker tilgang til arenaer – og når den tid kommer – en bolig der de kan være en del av et sosialt fellesskap. At dette fellesskapet er lokalisert til bestemte geografiske områder en føler tilknytning til, har også sammenheng med forventninger om hva som er rett og rimelig. Mange uttrykte sterke følelser i forhold til et nedlagt aldershjem. Men generelt er mye av det som oppfattes som verdifullt, forbundet med aldershjemmet som institusjon.

De rådende reglene for en "passende" vurdering av boformer i alderdommen kan i grove trekk framstilles slik: Beslutninger tas ikke før det er helt nødvendig. Den enkelte er innstilt på å bo hjemme lengst mulig ut fra et håp og en vilje til å bevare frihet og selvstendighet, og ikke minst ut fra en sterk tilknytning til hjemmet og bygda. Tryggheten ved å vite at de får et godt tilbud den dagen de ikke greier seg på egen hånd, er det mest framtredende behovet. Og den endringen kan skje brått og uventet.

Kunnskapsgrunnlag og beslutningsutfordringer

Valgsituasjoner preget av stor usikkerhet gjør at vår undersøkelse, ikke gir sikre tall angående behov for ulike typer boformer, slik vår oppdragskommune ønsket ut fra intensjoner om rasjonell planlegging. Aggregering av individuelle *framtidige* preferanser hos representative utvalg av eldrepopulasjonen framstår som et usikkert grunnlag for planlegging. Begrensninger på rasjonelle valg forplanter seg fra individnivå til kommunenivå, og slik ville en inkrementell tilnærming være å foretrekke. Men investeringer i boliger krever samtidig at en planlegger på lang sikt.

I dag står idéer om myndiggjøring, selvstendiggjøring, forebygging og aktivitet sterkt (Ekeland og Heggen 2007:13). Våre respondenter gir på sin side uttrykk for behov for å få si fra seg en del ansvar ved å ta valg etter hvert som alderen

krever sitt. Det er lite i vårt materiale som tyder på at myndiggjøring gjennom å administrere egen hverdag er noe som vil verdsettes den dagen de må flytte fra hjemmet. Dette vil for de fleste skje sent i livsløpet, og kanskje finnes det i denne fasen et visst behov for å bli avlastet fra å ta beslutninger, å oppgi noe myndighet, selvstendighet og ansvar. En forutsetning vil da være at individet har *tillit* til at den kommunale omsorgen overtar ansvar i tråd med den enkeltes behov, og at kompetente tjenesteytere sammen med brukeren kan vurdere hvordan behovene best kan dekkes. Kanskje kan individuell tilpasning på institusjonsnivå gi fleksibilitet og legge til rette for større mangfold enn standardiseringer og rettighetslogikk i form av kontraktsinngåelser? Frihet kan oppleves ulikt:

> Omsorgsbolig er ikke det samme. En kan bli liggende på golvet hele natta hvis en får slag for eksempel, og vi er for frisk til sjukeheim. På aldersheimen var det friere, der var det større arealer, muligheter til aktiviteter, til å gå en tur. (Kvinne i 80-åra, bor i enebolig)

Sitatet viser at frihet ikke alltid er synonymt med uavhengighet eller autonomi. Ved nedsatt funksjonsevne kan friheten tvert imot begrense livsutfoldelsen. Undersøkelsen gir en klar tilbakemelding om at *behovet for trygghet* er det viktigste når det gjelder eldres vurdering av boformer. Materialet gir lite støtte til forestillinger om den rasjonelle beslutningstaker som aktivt vurderer og etterspør alternative tilbud. Det er heller et bilde av beslutningsvegring og ønske om å få beholde det livet en har – en dag om gangen – som preger svarene.

Den store oppslutningen om aldershjem som en ønsket boform den dagen en "må gi opp", framstår som noe "ukorrekt", og kan tolkes som et område der eldre menneskers oppfatninger er på kollisjonskurs med så vel faglige[18] som politiske idealer. Et spørsmål i fortsettelsen vil være om dette er et generasjonsspesifikt fenomen: Eldre i dag har kjennskap til denne institusjonaliserte boformen, mens morgendagens eldre kanskje vil ha andre preferanser. Våre data tyder

imidlertid på at det her er tale om livsfaseeffekter. Et annet spørsmål kan være om vi her står overfor forskjeller mellom by og land, der aldershjemmet representerer en tydelig og positiv institusjon på landsbygda på en helt annen måte enn i bysamfunnet, der kanskje også tilknytningen til egen bolig er svakere, og der familien ofte ikke er bosatt i umiddelbar nærhet. Dette reiser i så fall prinsipielle spørsmål om grunnlaget for en enhetlig nasjonal politikk på området. Kanskje bør en i planlegging og dimensjonering av botilbud for eldre i større grad forholde seg til *lokale særtrekk?*

En måte å tolke funnene i undersøkelsen på er følgende: Med basis i respekt for individets rett til å bestemme at de *ikke* ønsker å bestemme, må kommunen ta ansvar for å legge til rette for at det finnes tilbud den dagen de eldre trenger hjelp for eksempel i form av botilbud med personale til stede. Her er vi tilbake til den kollektive individualismen, der grensene mellom det neoliberale og det planleggingsorienterte perspektivet går i oppløsning. For kommunen som beslutningstaker blir det en utfordring først og fremst for de folkevalgte å sørge for tjenlige kollektive løsninger. Samtidig kan en hevde at endringer i måten den moderne kommunen er organisert og blir styrt på, har gjort de politiske institusjonene mindre i stand til å håndtere en slik utfordring. Flere studier viser at tonivåorganisering og fristilte resultatenheter har svekket politikernes kunnskapsgrunnlag og beslutningsevne (Gjerde, Kjersem, Rønhovde og Aarseth 2007; Torsteinsen 2006; Rønhovde, Berge, Gjerde og Aarseth 2007). Vår undersøkelse kan også tyde på at de nasjonale mål om nedbygging av aldershjem og satsing på omsorgsboliger ikke nødvendigvis bidrar til å øke lokalpolitikernes stedsans. Det gis her uttrykk for et behov for trygghet i en livsfase preget av avhengighet, mens nasjonal politikk er basert på ideer om selvstendighet også i livets siste fase. Nasjonal politikkutforming og økonomiske insentiver kan dermed sies å begrense kommunenes muligheter til tilpasse politikken til lokale særtrekk og eldre menneskers behov.

Avslutningsvis kan det være på sin plass å stille spørsmål om institusjoner kan utvikles til noe annet enn det de tradi-

sjonelle aldershjemmene var? Er realisering av menneskeverd, frihet og selvstendighet avhengig av boform, eller er det mer avhengig av kunnskaper om og holdninger til eldre mennesker? Hvis vi tar våre informanter på alvor, utgjør eldre en svært mangfoldig gruppe, noe som først og fremst krever forståelse for den ikke-generaliserte eldre (Jørgensen 1997:89). Imidlertid kan vi hevde at en *fellesnevner* er at behov for omsorg og fellesskap er overordnet behovet for å velge mellom ulike typer boliger.

Respekt for eldre mennesker som individer, krever mer kunnskap som kan opparbeides og formidles på ulike måter. Det kan dreie seg om direkte representasjon (for eksempel Eldreråd), omsorgspersonalets formidling til lokale beslutningstakere, eller politikere som inntar ombudsrollen i eldresaker. Vi ser også en sentral forskningsutfordring i å sørge for at *de eldres stemmer* blir identifisert og formidlet til aktuelle beslutningsarenaer, både lokalt og nasjonalt. Vår klare anbefaling med bakgrunn i funnene fra vår undersøkelse, er at denne type forskning blir mer kontekstsensitiv og mindre bundet av rådende faglige og nasjonale politiske idealer, eller mer og mindre velfunderte forestillinger om eldre menneskers behov.

Litteratur

Brevik, I. og L. Schmidt (2005): *Slik vil eldre bo: undersøkelse av framtidige eldres boligpreferanser*, NIBR-rapport 2005: 17, Oslo: NIBR.

Bogen, H., K. Høyland, Kvinge T. og Østnor B.(2006): *Egen bolig – også når helsa svikter? Evaluering av nye omsorgsboliger for hjelpetrengende eldre*, Sintef Rapport, Trondheim: SINTEF Byggforsk.

Brevik, I. og S. Daatland (2007): "Utvikling og status i norsk eldreomsorg: Institusjoner og kommunale boliger for omsorgsformål" *Aldring og livsløp* 2/2007.

Butler, R. N. (1969) *Age-ism: Another form of bigotry.* The Gerontologist, 9:243–246.

Daatland, S. (2006): "Hva vet vi om våre pleietrengende?" *Aldring og livsløp* 1/2006.

Ekeland, T.-J. og K. Heggen (2007): "Meistring og myndig-

gjering – reform eller retorikk?" i Ekeland, T.-J. og K. Heggen (red.): *Meistring og myndiggjering – reform eller retorikk*, Oslo: Gyldendal.

Friedman, J. (1987): *Planning in the public domain. From knowledge to action*, New Jersey: Princeton University Press.

Friedman, J. and B. Hudson (1974): "Knowledge and Action: a Guide to Planning Theory" *Journal of American Institute of Planners*, Volum 40, 1974.

Fróðskaparsetur Føroya (2010) *Í triðja aldri ráða vit yvir degnum –ein kanning av livikorum hjá fólkapensionistum.* Fróðskaparsetur Føroya, Søgu- og samfelagsdeildini. Tórshavn.

Garsjø, O. (2008) *Institusjonssosiologi: perspektiver på helse- og omsorgsinstitusjoner.* Gyldendals Akademiske. 2. utgave.

Gautun, H. og Å. Hermansen (2011) *Eldreomsorg under press. Kommunenes helse- og omsorgstilbud til eldre.* Fafo rapport 2011:12.

Gjerde, I., E. Kjersem, L. Rønhovde og T. Aarseth (2007): *Mellom frihet og distanse. Evaluering av ny organisasjonsform i Fræna kommune*, Rapport 0709, Molde: Høgskolen i Molde og Møreforskning.

Hagen, R. (2006): *Nyliberalismen og samfunnsvitenskapene*, Oslo: Universitetsforlaget.

Hauge, S. (2004): *Jo mer vi er sammen, jo gladere vi blir? – en feltmetodisk studie av sjukeheimen som heim*, Oslo: Universitetet i Oslo.

Hernes, G. og J. M. Hippe (2007): "Kollektivistisk individualisme", i Dølvik J. E., T. Fløtten og G. Hernes (red.): *Hamskifte. Den norske modellen i endring*, Oslo: Gyldendal Akademisk.

Heywood, A. (2004): "Equality, Social Justice and Welfare" i Heywood, A.: *Political theory: an introduction*, Basingstoke : Palgrave Macmillan.

Huseby, B. M. og B. Paulsen (2009) *Eldreomsorgen i Norge: Helt utilstrekkelig – eller best i verden?* Sintef A11522 Rapport. SINTEF Helsetjenesteforskning.

Jákupsstovu, B. (2007) "Velferd på Færøyene – Ny vel-

ferdsmodell i støpeskjeen", i G. L. Rafnsdóttir (red.) *Arbejde, Helse og Velfærd i Vestnorden.* Reykjavik : Háskólaútgafan og Rannsóknastofa i Vinnuvernd.

Jørgensen, E. (1997): *I de siste vintrene – en feltstudie av gamle på aldersinstitusjon*, Hovedfagsoppgave, Institutt for sosialt arbeid, Trondheim: NTNU.

Kjersem, E. (2008): *En dag om gangen. En undersøkelse av behov for ulike boformer med heldøgns omsorg blant eldre i Vestnes*, Molde: Høgskolen i Molde.

March, J. (1994): *A Primer on Decision Making*, New York: Free Press.

Mydske, P. K., D. H. Claes og A. Lie (2007): "Politikk: virkelighet og vitenskap", i Mydske, P. K., D. H. Claes og A. Lie (red.): *Nyliberalisme – ideer og politisk virkelighet*, Oslo: Universitetsforlaget.

Romøren, T. I. (2001): "Eldreomsorgen" i Hatland, A., S. Kuhnle og T. I. Romøren (red.): *Den norske velferdsstaten*, Oslo: Gyldendal Norsk Forlag.

Romøren, T. I. og B. Svorken (2003): *Velferdsstat og velferdskommune. Iverksetting av "Handlingsplan for eldreomsorgen" i kommunene i Nord-Trøndelag*, Rapport 12/03, Oslo: NOVA.

Rønhovde, L., D. M. Berge, I. Gjerde og T. Aarseth (2007): *Målrettet, men mindre meningsfullt? Evaluering av ny politisk struktur i Molde kommune*, Rapport 0706, Molde: Høgskolen i Molde og Møreforskning AS.

Simon, H. (1947): *Administrative Behavior*, New York. Free Press.

Sosial- og helsedepartementet (1999): *Sykehjemmenes rolle og funksjoner i fremtidens pleie- og omsorgstjeneste*, Rapport, Oslo: Sosial- og helsedepartementet.

St.meld. nr. 25 (2005-2006): *Mestring, muligheter og mening: framtidas omsorgsutfordringer*, Oslo: Helse- og omsorgsdepartementet.

St. prp. nr.1 (2007-20080): *Omsorgsplan 2015*, Oslo: Helse- og omsorgspartementet.

Ståhlberg, K. (1978): "Balans och obalans i utvecklandet av kommunal planering", i Anckar, D. och K. Ståhlberg (red.): *Politik og förvaltning*, Åbo: Åbo Akademi.

St.meld. 47 (2008-2009) *Samhandlingsreformen.* Helse- og Omsorgsdepartementet.

St. meld. nr. 50 (1996-1997): *Handlingsplan for eldreomsorgen. Trygghet – respekt – kvalitet*. Oslo: Sosial- og helsedepartementet.

Tranøy, B. S. (2008) *Når valget er å slippe å velge.* Tidsskrift for Den norske legeforening nr. 18/2008.

Thorsen, D. E. og A. Lie (2007): "Kva er nyliberalisme?" i Mydske, P.K., D.H. Claes og A. Lie (red.): *Nyliberalisme – ideer og politisk virkelighet*, Oslo: Universitetsforlaget.

Torsteinsen, H. (2006): *Resultatenhetsmodellen i kommunal tjenesteproduksjon*, Doktoravhandling, Tromsø: Universitetet i Tromsø.

Vabø, M. (2007): *Organisering for velferd. Hjemmetjenesten i en styringsideologisk brytningstid*, Rapport 22/07, Oslo: NOVA.

Øgård, M. (2000): "New Public Management –markedet som redningsplanke", i Baldersheim, H. og L. E. Rose (red): *Det kommunale laboratorium*, Oslo: Fagbokforlaget.

Noter

1 Vi vil takke førsteamanuensis Dag Magne Berge, tidligere fylkeslege Ingemar Bøen, professor Tor-Johan Ekeland, førsteamanuensis Else Lykkeslett, professor Kristin Tornes samt andre kolleger ved høgskolene i Molde, Volda og Ålesund for gode kommentarer og innspill.

2 Begrepet "eldreboligpolitikk" brukes her om det politikkområdet som omfatter botilbud for eldre. I dag er sykehjem, omsorgsboliger og bofellesskap de politisk mest aktuelle alternativer, men vi inkluderer også det tradisjonelle aldershjemmet (også kalt trygdehjem).

3 Vi har unngått systematiske skjevheter på grunnlag av helse og funksjonsevne. Gjennom brev og aviser ble det fra kommunen oppfordret til deltakelse, men samtidig understreket at deltakelsen var frivillig. Et klart inntrykk er at de aller fleste hadde et ønske om å delta, og at mange opplevde intervjusituasjonen som en anledning til å ytre seg om kommunens eldreomsorg. Gjennom vår kontakt med respondentene, fikk de som ikke ønsket å delta i telefonintervju, tilbud om hjemmebesøk. Bare fire personer reserverte seg mot å delta i undersøkelsen. De ble ikke bedt om å begrunne dette. Forskningsetiske hensyn knyttet til informert samtykke og anonymisert framstilling er ivaretatt. Blant annet har vi unnlatt å oppgi eksakt alder ved gjengivelse av sitater.

4 De yngste er noe underrepresentert fordi det i denne gruppen var stor usikkerhet angående valg av framtidig bolig. Senere beregninger tar hensyn til denne underrepresentasjonen.

5 Behov er et mangetydig begrep. Heywood (2004:294-298) diskuterer behov som ett av flere kriterier for fordeling av goder. Selv om vår undersøkelse har vekt på mer grunnleggende behov, belyses også behov i betydningen forventninger og ønsker.

6 Slike vurderinger ble foretatt ut fra spørsmålenes relevans for problemstillingen, relevans i forhold til informantenes situasjon, informantenes ønske om å meddele seg og grenser mot de private rom.

7 http://www.ssb.no/emner/03/02/nos_d370/tab/tab-04.html (26.01.09)

8 Økonomiske og juridiske rettigheter for beboere i sykehjem og aldershjem er hjemlet i Lov om helsetjenester i kommunene og i Forskrift for sykehjem og boform for heldøgns omsorg og pleie.

9 Beboere i omsorgsboliger og egne hjem har rett til pleie og omsorgstjenester etter Lov om sosiale tjenester.

10 Bofellesskap for eldre er ikke vanlig i norsk tradisjon, og begrepet har ikke et entydig innhold. Bofellesskap kan være i offentlig, privat eller kooperativt eie.

11 http://www.regjeringen.no/nb/dep/hod/tema/Helse-_og_omsorgstjenester_i_kommunene/omsorgsmeldingen.html?id=115224 (26.01.09)

12 Spørsmål om årsaker til å bli boende hjemme eller å flytte ble stilt til et mindre utvalg på 164 respondenter. Resultatene basert på kvantitative data inneholder dermed noe større usikkerhet her enn på andre spørsmål. Men tendensene er klare, og svarene ble her supplert med mer utdypende vurderinger og omfattende kvalitative data.

13 Det er 55 prosent av de som er under 80 år som vil bo hjemme lengst mulig mot 67 prosent i gruppen over 80 år. Her er de som allerede har flyttet fra hjemmet sitt og bor i omsorgsbolig utelatt.

14 Inkludert de 37 respondentene som allerede bor i omsorgsbolig.

15 Seks årskull over et 25-års aldersspenn (53, 58, 63, 68, 73, og 78 år): *"Med kohort forstår vi et årskull eller en gruppe som har gjort mange av de samme historiske erfaringene gjennom livet…"*(s. 45).

16 Respondentenes alder var 70-96 år. Gjennomsnittsalderen var 80,4 år. Innbyggerne i aldersgruppen "90 år og mer" utgjør 5 prosent av populasjonen og 5 prosent av vårt utvalg (jf. tab. 1) (Kjersem 2008).

17 Romøren og Svorken (2003) er ikke en behovsundersøkelse, men en evaluering av Handlingsplanen for eldreomsorg (1998-2002). Evalueringen bygger på intervjudata fra ulike aktører på kommunenivå i alle kommunene i Nord-Trøndelag. Storbyer er dermed ikke representert.

18 Vi vil her vise til RO (www.ro.no) som sentrale forvaltere av fagkunnskap på feltet i rollen som rådgivere for kommunene.

Færeyingafélagið í Reykjavík

Svavar Sigmundsson

Inngangur

Í þessari grein er ætlunin að rekja sögu Færeyingafélagsins í Reykjavík í 60 ár, frá stofnun þess og til ársins 2003, aðdraganda þess og markmiðið með stofnun þess. Með því er lýst hvernig færeyskt félagslíf þróaðist í Norður-Atlantshafi fjarri heimahögunum og hvernig það fullnægði þörfum fyrir samneyti og skemmtun fyrir Færeyinga á þjóðernislegum nótum allan þennan tíma. Heimildir um þessa sögu eru skráðar í fundargerðabækur félagsins sem varðveittar eru frá upphafi, og er víða vitnað til þeirra í þessu skrifi.

Fyrstu árin

Føroyingafelagið í Reykjavík var stofnað í Oddfellow-húsinu 15. maí 1943, þar sem saman voru komnir 50 manns sem allir voru á sama máli um að stofna félagið. Fundurinn byrjaði með því að drukkið var kaffi. Undir borðum voru haldnar ræður og sungið. Síðan var valin nefnd og svo var stiginn dans til kl. 3 um nóttina. Herborg á Heygum var kosin fyrsti formaður félagsins.* Rólant Dahl-Christiansen skrifaði í afmælisriti félagsins á 25 ára afmæli þess 1968,

* Yfirlit yfir stjórnir félagsins til 1968 er að finna í afmælisritinu 1968 á bls. 27, en yfirlit yfir stjórnir eftir það hefur verið tekið saman og er til hjá félaginu en ekki birt.

að félagið „hevur til endamál at nøra um samkennslur føroyinga ímillum við ymiskum felagsstarvi. Samstundis skal felagið virka vegleiðandi fyrir føroyingar sum til Íslands koma, so vítt sum tað er gjørligt.“ (Bls. 38). Í sama riti er birt viðtal sem Leivur Grækarisson hafði við fyrstu formenn félagsins, Herborgu á Heygum og Petur Wigelund. Herborg var fyrsti formaður félagsins en frá öðru starfsári tók Petur við. Hann spyr þau hvort stríðið hafi gert sitt til að félagið var stofnað. Þau svara: „Jú, so vist hevur tað havt nógv at siga. ... Hetta vóru óvanligar tíðir, lítið sum einki samband við Føroyar, so tað tóktist sjálvsagt fyri føroyingar at fylkjast saman og stovna felag.“ (Bls. 5). Önnur spurning Leivs er hvort félagið hafi verið stofnað sem „tjóðskaparligt felag“ eða venjulegt skemmtifélag. Svarið var að vissulega hafi það verið stofnað sem þjóðernislegt félag, það hafi verið sjálfsagt (bls. 6). Í viðtali sem Vestarr Lúðvíksson tók við Signhild Konráðsson í sama riti, segir hún að Færeyingar hafi verið fámennir á Íslandi fram um 1930 en eftir Alþingishátíðina það ár hafi þeim farið að fjölga. Einkum hafi færeyskar stúlkur komið hingað sem húshjálp, því að færeysku stúlkurnar voru vel liðnar á Íslandi, og færeyskir karlmenn komu líka hingað í meira mæli en áður til ýmissa starfa (bls. 13). Fyrir 1930 komu færeyskar sluppir inn til íslenskra hafna og Færeyingar því oft gestir hér. Tvær sluppir fórust undan Suðurlandi á þessum árum, Acorn 1928 og Ernestina 1929, og voru færeyskir sjómenn af þeim jarðsettir í Reykjavík.

Á fyrsta starfsárinu var haldið upp á Jónsmessu með því að fara í skemmtiferð að Gullfossi og Geysi þar sem um 50 manns tóku þátt. Þá var haldin hátíð í Iðnó á Ólafsvökudag. Byrjaði hátíðin á því að gengin var skrúðganga út í kirkjugarð, þar sem lagðir voru kransar á grafir færeyskra sjómanna sem þar hvíldu. Síðan var farið til Vífilsstaða þar sem allir voru boðnir í kaffi.

> Kl. 8 um kvöldi byrjaði skemtunin við tí at felagslimir og gestir samlaðust til middags borðhald, hvar í fyrst var lurta á röðuhald og föroyskum dans sum i haldin var í útvarpinun hendan áðurnevnda ½ tíma hvar í allir kundu hoyra í radió,

> attaná byrjaði so borðhaldi við söng og röðuhöldum i stóð ivir í um 3 tímar. Síðani var [s]tigin föroyiskur dans til kl. 4 um nóttina (hvar í allir sjálvanda skjemtaðu sar pá tað allar besta). (Gerðabók 1, bls. 2).

Samkomuhald var öflugt frá upphafi, því að í nóvember var skemmtun í Golfskálanum og skemmtifundur í Baðstofu iðnaðarmanna milli jóla og nýárs, þar sem voru sungnir sálmar, lesnar sögur og ræður haldnar.

Á þrettándanum 1944 var skemmtun með sameiginlegu borðhaldi, ræðuhöldum, söng og dansi. Í föstuinngangi var skemmtun, „fyrst sligið tunnur kl. 3“, kl. 7 borðað íslenskt hangikjöt og síðan stiginn dans út á nóttina. 15. maí var svo haldið upp á ársafmæli félagsins, þar sem m.a. tveir íslenskir drengir skemmtu með því að syngja og spila íslenskar gamanvísur, og síðan var stiginn dans. Þannig gekk fyrsta starfsárið. Starfsemi félagsins hélt áfram með líku sniði næstu árin, farin var ferð til Hveragerðis um Jónsmessu 1944 og haldin skemmtun í Skíðaskálanum á heimleiðinni. Sú venja skapaðist að fara í ferðalag um Jónsmessu, m.a. upp á Akranes, og í Reykholt. Síðar féllu þessar ferðir niður en voru endurvaktar og þá farið bæði í Landmannalaugar og í Viðey.

Ríkisútvarpið var viljugt að senda út færeyskt efni frá félaginu, því að á Ólafsvöku félagsins þetta ár flutti formaðurinn, Peter Wigelund, erindi um grindadráp í Færeyjum og á eftir var kveðin Grindavísan og aðrar vísur, og Herborg Sigurðsson (á Heygum) söng einsöng og flutti ávarp til Færeyja. Á Ólafsvöku félagsins 1946 skemmtu 5 íslenskar stúlkur og leikari. Sungnir voru þjóðsöngvar Norðurlanda og svo stiginn dans fram undir morgun.

Félagið starfaði ekki á árunum 1946-1950, vegna þess að fáir Færeyingar voru í Reykjavík á þessum árum, að því er segir í fundargerð aðalfundar 1950, og þær skemmtanir sem haldnar voru á árunum frá 1950-1954 voru fámennar af sömu ástæðu.

„Vegleiðandi fyri Føroyingar“

Árið 1952 höfðu á skemmtun félagsins safnast peningar til að senda færeyskum sjómönnum sem voru í verkfalli heima

í Færeyjum, en peningarnir voru aldrei sendir, því að ekki fékkst leyfi yfirvalda til að yfirfæra þá, 1005,- kr. Því var ákveðið 1954 að nota upphæðina í þágu færeyskra barna á Íslandi og halda jólatrésskemmtun fyrir þau 27. desember. Þangað komu 70 börn, jólasveinn kom í heimsókn og börnin fengu „eitt súrepli hvör". 1955 er aftur farið að fjölga í hópi Færeyinga á Íslandi, því að á þrettándanum var haldin skemmtun þar sem komu um 120 manns og þar á meðal margir færeyskir sjómenn, sem komnir voru til að starfa á íslenskum fiskiskipum. Í lok janúar er haldið kaffikvöld með þeim sem björguðust af togaranum Agli rauða, sem strandaði við Grænuhlíð 26. janúar, en þar voru 19 Færeyingar um borð, og björguðust allir nema einn. Félagið gaf líka 1000,- kr. til Slysavarnafélagsins á Ísafirði fyrir rösklega framgöngu þess við björgunina.

Í nóvember 1956 var haldin skemmtun þar sem kvaddir voru færeyskir sjómenn sem voru að fara heim með Gullfossi, og aftur 10. maí 1957 lokaskemmtun vegna sjómanna sem voru að fara heim eftir vetrarvertíðina. Færeyskir sjómenn nutu þannig atbeina félagsins í félagslegu tilliti.

Félagið gerði líka oft eitthvað fyrir færeyskt íþróttafólk sem hingað kom. Sumarið 1956 höfðu komið færeyskar handboltastúlkur í heimsókn til handboltafélags á Akureyri og var þeim boðið eitt kvöldið til samkomu á Hótel Borg. 1959 kom Vágs boltfelag og var félagið Reynir í Sandgerði gestgjafi þeirra í heimsókninni. Færeyingar spiluðu fjóra leiki á Íslandi og stjórn Færeyingafélagsins sat veislu með þeim í Sandgerði. Færeyska landsliðið í fótbolta kom til landsins 1962 og var þeim haldin skemmtun af því tilefni. Fimleikakonur frá Færeyjum komu í Valsheimilið í kaffi og kökur í mars 1983. Félagsmenn tóku líka á móti þroskaheftu fólki frá Færeyjum og fóru með þeim til Þingvalla í byrjun júlí 1978.

Færeyskur dans

Yfirleitt er tekið fram í fundargerðabókum að dansaður hafi verið færeyskur og enskur dans á skemmtunum, eða „av og á var dansaður föroyskur dansur". Á skemmtun 6. febrúar 1959 var dansaður færeyskur dans tvisvar en í seinna

skiptið „manglaði menn til at skipa“. Í afmælisritinu 1968 er tekið fram að það sé að þakka tveimur konum, Herborgu á Heygum og Maríu Ólafsson að færeyski dansinn var í hávegum hafður á skemmtunum félagsins.

Á stjórnarfundi 3. mars 1959 var rætt um

> hvussu felagið best kundi hjálpa til við at fáa gott lag á föroyska dansin sum dansaður er á skemtunum felagsins. Viðtikið var at samla saman nök[r]um stuttum, góðum vísum og táttum, og so nökur fylgjandi örindi úr kendum kvæðum og láta prenta tað og býta út ímillum felagsmenn, eisini var viðtikið at tá ið dansaður er föroyskur dansur á skemtunum felagsins, tá skullu teir sum ikki duga at dansa föroyskan dans vera biðnir um at gera so væl at fara ikki upp í dansin, tí tað er bert til at oyðileggja stevi fyri teir sum duga at dansa.“ (Gerðabók 1, bls. 42).

Á Ólavsvöku 1961 fengu gestir að heyra nokkrar færeyskar vísur, sem Velbastaðmenn og Sumbingar kváðu, „tikið uppá stálband og spælt fyri okkum.“

„Hugnakvöld“ byrjuðu á Gamla sjómannaheimilinu 1961 en það var vígt 1958. Þessi kvöld voru líka haldin annars staðar og þá var oft dansað þegar danshringurinn hafði veg og vanda af þeim á tíunda áratugnum. Á kvöldvöku 1967 var færeyskur dans, og „royndir gjördar til at dansa Sandiadans (þ.e. Sandoyardans), bandadans og gömlu keðju, tað sýntist verða áhugi fyrir slíkum dansi“. Á aðalfundi 1968 „var farið uppá gólv“ en einnig dansaður „nýmótans“ dans og sunginn þjóðsöngurinn í lokin. Á stjórnarfundi 1973 var rætt um að stofna dansfélag og jafnvel að fá danskennara frá Færeyjum, hittast kannske tvisvar í mánuði og læra kvæði. Dansifélagið var stofnað 23 janúar 1981, og haldin danskvöld þar á eftir. 17. maí 1979 var Havnar dansfelag í heimsókn á leið frá Bandaríkjunum svo að efnt var til gestakvölds. Gestirnir sýndu bandadans og Sandoyardans og kváðu og sungu allt kvöldið, og Hogni Mohr sagði ferðasögu.

Á þrettándaballinu 1986 var farið „uppá gólv, men tað gekkst ikki so væl við kvöðingini, ov fá sum duga at kvöða“,

en rútur komu með fólk frá Færeyingafélaginu á Suðurnesjum og úr Hafnarfirði. Í febrúar 1986 var stofnaður Færeyjaklúbbur á Akranesi og var farin rútuferð úr Reykjavík á fyrsta ballið þar 8. febrúar.

1988 var bryddað upp á sameiginlegum danskvöldum með Færeyingum á Suðurnesjum: „Øll vit sum hava onkran tjóðskaparligan áhuga, kunna nú sýna hetta í verki. Vit hava hefti sum verða seld við kvæðum, vísum og sangum“ sagði í fundarboði. Hér mun átt við Grænu söngbókina sem nefnd er síðar í fundargerðum. Þátttaka var ekki mikil og var farið að halda dansinn í heimahúsum í staðinn fyrir að vera í samkomuhúsi, en þó var dansað á samkomustað á Fríkirkjuveginum í mars og apríl. 1996 er haldið áfram að hafa færeyskan dans í Norræna húsinu en þátttaka var undir væntingum í byrjun.

Færeyskur matur

Um matinn á samkomum er stundum tekið fram að skerpikjöt, skinsakjöt og knettir hafi verið á borðum en hangikjöt fyrir þá sem ekki líkaði færeyskur matur. Fastalávintsskemmtan var haldin 1979 í Valshúsinu, þar sem „tunnan var sliðin av all magt“ og „tunnukóngurinn fekk gávu og borin í gullstól.“ Þar var brauð með færeyskum „viðskera og fastalavinsbollar aftur við“. Í febrúar 1981 var haldin veisla þar sem í fyrsta skipti er sagt frá því að á samkomum félagsins hefi verið borið fram ræstkjöt og súpa. Í mars var haldið bingókvöld þar sem voru m.a. matarvinningar, við dýl og skerpikjöt, drýlur og rúllupylsa, við dýl og volgara og við grind og spik. Á haustballi 1990 var haustmatur, m.a. svið og lundi.

Færeyingar á sviðinu

Færeyingar voru stundum fengnir úr Færeyjum til að skemmta á samkomum félagsins, en einnig landar þeirra sem dvöldu um stundarsakir á Íslandi. 1958 sungu þrjár færeyskar stúlkur sem unnu á Vífilsstöðum á skemmtun félagsins. 1959 kom Simme og ljómlið (fjórar konur) frá Færeyjum en þau skemmtu víðar í Reykjavík og úti um land. Á fastalávintsskemmtan 2. mars 1962 var m.a. á dagskrá, að stúdentinn Jóhan Hendrik Poulsen las upp úr færeyskri bók

um föstutíðina í gamla daga. Oftar voru lesnar færeyskar sögur á kvöldvökum. 1967 var kvöldvaka þar sem lesnar voru tvær sögur eftir Hans A. Djurhuus, "Magnus Heinason" og "Tindarnir". Og Schumann Didriksen las söguna „Mín fyrsta ferð til skips" á seinni kvöldvöku sama ár.

Ólav Hátún kom með barnakór í júní 1969 og söng á skemmtun félagsins ásamt stúlknakór. Á kvöldsetu í febrúar 1972 las Turið Joensen upp eftir Martin Joensen. Jóhannes av Skarði var á Íslandi veturinn 1972-73 og hann kom á kvöldvöku félagsins í Valsheimilinu 10. febrúar og hélt fyrirlestur um áhrif lýðskólans á Norðurlöndum og hvaða þýðingu hann hefði haft í Færeyjum

Á skemmtifundi 28. nóvember 1975 las Turið Joensen stúdent sögu og Jóhan Hendrik Poulsen las upp úr færeyskum bókum Bókagarðs, sem höfðu verið prentaðar á Íslandi, eftir Christian Matras, William Heinesen og Jørgen-Frantz Jacobsen. 1991 las Inga Rósa Joensen upp „Hösnatos" eftir H.A. Djurhuus á „hugnakvöldi" í maí og á kvöldsetu í Norræna húsinu. 1992 var fluttur stuttur sjónleikur eftir Steinbjørn B. Jacobsen. Lesin var smásagan „Pætur á Flatlondum" eftir Jón Fossá, og Kári P. spilaði. Carl Johan Jensen og Martin Gøtuskeggi lásu upp í Norræna húsinu 1995 og Elín Wang hélt fyrirlestur á „hugnakvöldi" 16. apríl 1996, um Nicolai Mohr, um líf hans í Havn og um bók hans: Roynd til eina íslenska natúrsögu, sem hann skrifaði eftir ferð sína til Íslands 1780-81. Færeyskir tónlistarnemar á Íslandi sem voru nokkrir á tímabili spiluðu í ræstkjötaveislu 2000.

Íslendingar á sviðinu

Íslenskir skemmtikraftar voru eðlilega oft fengnir til að skemmta á samkomum því að ekki hafa alltaf verið tök á að fá færeyska skemmtikrafta. Sigurður Ólafsson söng á einni skemmtuninni og Baldur og Konni 1958. Bessi Bjarnason og Gunnar Eyjólfsson skemmtu á lokaskemmtun 1960. 1963 var Jón Gunnlaugsson eftirherma á árshátíð. 1964 skemmti Hallbjörg Bjarnadóttir. Klemens Jónsson og Árni Tryggvason skemmtu 1965 í ársveislunni. Ómar Ragnarsson var jólasveinn á jólatrésskemmtunum, a.m.k. 1965 og 1966 og Skafti Ólafsson & Co skemmtu á lokaballinu 1970. Söngkór

Árnesinga söng í ársveislunni 1971 undir stjórn Þuríðar Pálsdóttur en kórinn ætlaði einmitt til Færeyja um sumarið. Íslendingar lásu líka upp eða héldu ræður: Á flaggdaginn 25. apríl 1971 hélt Stefán Karlsson „ein ógvuliga áhugríkan fyrilestur um íslendsku handritini, á föroyskum máli“ í Norræna húsinu. Þóroddur Guðmundsson skáld las á skemmtifundi í mars 1976 upp þýðingar sínar á færeyskum kvæðum.

Í ársveislu í apríl 1976 var í fyrsta sinn selt áfengi af félaginu sjálfu. Stefán Karlsson var ræðumaður og sagði frá gömlum drykkjusiðum Færeyinga og Íslendinga. Ólafur Halldórsson var ræðumaður í ársveislunni 1977, „við sera skemtiligu röðu sum nógv var flent at.“ Í ársveislunni 1982 las Þorgeir Þorgeirson rithöfundur upp en hann þýddi rit William Heinesen á íslensku og Eðvarð T. Jónsson sagði frá bók sinni um Færeyjar frá 9. áratugnum á samkomu 1995.

Jólakveðjur

1964 sendu Færeyingar jólakveðjur úr útvarpssal til Færeyja í fyrsta sinn og hélst sá siður allar götur síðan.

Samskiptin við Dani

Samskiptin við danska sendiherrann á hverjum tíma hafa ekki alltaf verið mikil, en fulltrúum félagsins var oft boðið í sendiráðið af ýmsu tilefni. Bodil Begtrup sem var sendiherra eftir stríð bauð Færeyingum oft til sín og hafði mikinn áhuga á félaginu og stofnun færeysku sjómannastofunnar. Hún kom tvisvar á samkomur félagsins og við brottför hennar af landinu var henni gefið málverk af Vágseiði (Afmælisritið, bls. 18).

Á árinu 1968 þegar haldið var upp á 25 ára afmæli félagsins var rætt í stjórninni hvort bjóða ætti dönsku sendiherrahjónunum og voru skiptar skoðanir um það. Færeyingafélagið fékk um það leytið bréf frá ambassadornum þar sem sagt var frá fyrirhuguðu brúðkaupi Benediktu prinsessu og útgáfu penings í tilefni af því, og þar sem stóð: „kunna allir tit sum danskir eru fáa merkir frá ambasaduni.“ Þetta bréf varð til þess að stjórnin frestaði ákvörðun og ákvað á næsta fundi að bjóða sendiherrahjónunum ekki til afmælisveislunnar.

Afmæli félagsins – fyrsti heiðursfélagi

1966 gaf félagið peninga til Fróðskaparseturs, 20.000,- kr. sem Christian Matras pófessari þakkaði fyrir með bréfi, ds. 19. okt. 1967, þar sem hann skrifar m.a.: „at tit á Íslandi sýna í verki, hvat gott tit unnað hesum nýggja tiltakinum“ og „at stovnurin vil brúka hesar peningar til avmyndingar av íslendskum handritum, og keyp av íslendskum bókum.“ Christian Matras var síðan kosinn fyrsti heiðurslimur félagsins sama haust.

25 ára afmæli félagsins var haldið á Hótel Borg 6. apríl 1968. Heiðursgesturinn Christian Matras og frú komu til veislunnar eftir dúk og disk, kl. 11.30 um kvöldið. Þeim hafði seinkað um þrjá daga til Íslands vegna veðurs og höfðu orðið að fara um Danmörku. Christian hélt ávarp og færði félaginu yrkingabók eftir sig og orðabók Svabos og lofaði félaginu fleiri bókum. Birgir Kjaran gaf félaginu 40 bækur af þessu tilefni. Hann sagði í bréfi að félagið réði því hvernig það ráðstafaði bókunum en hann mælti með að þær rynnu til bókasafns í Færeyjum. Stjórnin samþykkti að Landsbókasavn í Tórshavn fengi bækurnar.

Ársveislan 1973 og jafnframt 30 ára afmælið var haldin 30. mars í Átthagasal, þar sem m.a. Jóhannes av Skarði sagði nokkur orð og Árnesingakórinn söng. „Borðreitt var við köldum mati, skerpikjöti og knettum.“

Ársveislan og 40 ára afmæli félagsins var haldið 14. maí 1983 í Víkingasal. Heiðursfélagar fengu afhent merki félagsins, Kolbrún á Heygum söng, og Blak Birds frá Færeyjum lék fyrir dansi. Færeyskur dans var stiginn og þjóðsöngurinn sunginn kl. hálfþrjú um nóttina. Föroya Landstýri gaf félaginu 7.500,- kr. í afmælisgjöf, og Thyra Finnsson og fjölskylda gaf félaginu 3.000,- kr. til minningar um vininn Hans Olaf Hansen, fv. stjóra í Föroya Vanlukkutrygging.

50 ára afmælishófið var haldið í Akóges-salnum 15. maí 1993 og sóttu rúmlega 100 manns samkomuna. M.a. las Maria Kjeld úr sögu félagsins, og Maria Hansen forstöðukona á Vífilsstöðum frá 1944 til 1980 var heiðruð.

9. maí 1998 var árshátíðin haldin á Hótel Loftleiðum og 55 ára afmælis félagsins minnst. Um 200 manns sóttu hátíðina og þar voru nokkrir eldri stjórnarmenn og framámenn

Atli Dam lögmaður og frú Sólvá komu til Íslands í júní 1988. Vigdís Finnbogadóttir forseti tók á móti þeim. Færeyingafélagið færði frú Sólvá blóm í færeysku litunum. Mynd úr gerðabók félagsins.

félagsins heiðraðir. Því var sérstaklega fagnað að einmitt þá dagana höfðu Færeyingar ákveðið að fara fram á fullveldi.

Lögmaður í heimsókn

Atli Dam lögmaður og Sólvá komu í heimsókn 15. júní 1988 og færði félagið þeim blóm í færeysku litunum.

Bókmenntaverðlaun Norðurlandaráðs

Félagið sendi Róa Paturssyni skeyti þegar hann fékk bókmenntaverðlaun Norðurlandaráðs 1986: „Vit fegnast um, at ungmenni okkara eru viðurkend á altjóða stöði, við list síni og skaldskapi. Góðan byr frammyvir.“

Norræna húsið

Eftir vígslu Norræna hússins 1968 bauð framkvæmdastjórinn, Ivar Eskeland, Færeyingafélaginu að nota húsið fyrir fundahald og jólasamkomu fyrir börn. Norræna húsið efndi sjálft til jólatréssamkomu með Norræna félaginu þar sem stjórn félagsins var boðin. Danskvöld voru síðar í Norræna húsinu, m.a. undir stjórn Jóhannesar Andreassen og einnig tók félagið þátt í norrænum Jónsmessuhátíðum við húsið.

Félagið Ísland Færeyjar og Færeyingafélagið stóðu saman að sýningu á tveimur kvikmyndum í Norræna húsinu 15. nóv. 1975. Sú fyrri var um William Heinesen en sú síðari „um vinnulív og skoðanir fleiri broddborgara í Föroyum.“ Jens Pauli Heinsen og Róland Tomsen voru gestir félagsins af því tilefni.

Félagið kom einnig að færeyskri viku sem Norræna húsið stóð fyrir í apríl til maí 1973 og Jan Kløvstad stjóri í Norðurlandahúsinu stóð fyrir færeyskri innrás á Íslandi frá 6. mars 1992, sem stóð í tvær vikur og félagið tók þátt í.

Samkomubragurinn

Haustið 1946 voru haldnir dansleikir í hverjum mánuði. Það segir sína sögu að formaðurinn skrifar að þessar danskemmtanir hafi „gingið so frálíka pent og friðaliga fyrir seg, að Felagið og Föringar í heild hafa vunni sær álit.“

Samkomur félagsins fóru yfirleitt vel fram en gátu ekki alltaf byrjað á tilsettum tíma, því að fólk kom ekki alltaf stundvíslega, stundum ekki fyrr en klukkutíma seinna, eins og gerðist í ársveislunni 1970: „Men tað góða kann verða sagt um okkum föroyingar, at hava ongantíð verið kargir uppá minutturnar, og so var ikki hesa ferð heldur.“ Sumbingar komu og kvóðu „okkara gömlu góðu kvæði“ á Hótel Borg á Ólavsvökuhátíð 1970. „Eisini var tað reinasti yndi at síggja so fjölment í föroyskum klæðum. So henda veitslan var mangan ólík öðrum, sum Föroyingafelagið hevur havt.“

1996 urðu umræður um „hugnakvöldin“ hjá stjórninni, því að Sjómannaheimilið var óánægt með að á slíku kvöldi á heimilinu hafði „verið lagt út við einum brennivínssangi, ... Föroyingar sum her nú koma saman“!

Færeyska sjómannaheimilið

Lagt var til á aðalfundi 1980 að félagið keypti gamla sjómannaheimilið af Reykjavíkurborg, en stundum áður hafði verið rætt að félagið þyrfti að eiga sér samastað. Ekkert varð þó úr því.

Fastalávintsballið 1988 var haldið í Færeyska sjómannaheimilinu í Brautarholti. Símun Hansen sagði frá starfinu á Sjómannaheiminum á aðalfundi 1991 og fengu félagsmenn

Færeyskar sluppir koma til Íslands. Mynd úr gerðabók félagsins.

50% afslátt þar vetrarmánuðina. Það er í fyrsta skipti sem sagt er frá starfseminni þar í fundargerðum félagsins.

Sjónvarpsbönd með fréttum frá Færeyjum komu í Sjómannaheimilið 1992 og var það partur af samstarfinu milli þess og félagsins.

Rætt var á stjórnarfundi 1989 að eignir félagsins fengjust e.t.v. geymdar í danska sendiráðinu, en ekkert varð úr því, og 1992, þegar aðalfundur var haldinn á Sjómannaheimilinu var rætt um að félagið fengi inni fyrir eigur sínar þar. Haldin var samkoma á heimilinu fyrir nýkomna Færeyinga í október í samvinnu félagsins og þess. 1995 var haldið þrettándaball og "hugnakvöld" voru á Sjómannaheimilinu mánaðarlega framan af ári, þar sem ýmsir Færeyingar sögðu frá.

Önnur félög Færeyinga

Færeyskar konur stofnuðu "bindiklúbb" á árinu 1957 með um 20 konum en hans er annars lítt getið í fundargerðum félagsins.

Í byrjun árs 1990 var haldinn sameiginlegur fundur félagsins með Færeyjaklúbbnum á Suðurnesjum sem stofnaður var 1975. Samþykkt var að hafa sameiginlega fastalávintsskemmtun, og var hún í Kópavogi 3. mars 1990. Einnig var ákveðið að halda ársveislu til skiptis í Reykjavík og í Keflavík eða á Suðurnesjum. Önnur félög Færeyinga á Íslandi eru ekki

nefnd í gögnum félagsins, en þó var stofnað Færeyingafélag í Vestmannaeyjum 1966. Samstarfið við Suðurnesjamenn varð nánara með sameiginlegum stjórnarfundi 1992. Margar færeyskar „au pair-gentur“ voru á Íslandi um þetta leyti, og stofnuðu þær félag með sér 1992, voru 16 mættar á fund og höfðu hug á að vera partur af Færeyingafélaginu en það þótti stjórninni ekki heppilegt.

Gjafir, styrkir og áheit

Auk þeirra gjafa sem áður voru nefndar (bls. 124) samþykkti félagið að gefa Rauða krossinum 90.000,- kr. til Vestmannaeyjasöfnunar vegna eldgossins 1973.

1990 var Færeyingafélagið beðið um styrk fyrir íslenskan leikhóp (m.a. Katrinu Nolsø, sem lauk námi frá Leiklistarskólanum þetta árið) sem ætlaði til Færeyja að sýna „De fortabte spillemænd“. Félagið veitti 10.000,- kr. styrk.

Ódýrar ferðir

1986 gerði félagið samning við Ferðaskrifstofu ríkisins um ódýrar ferðir með Norrænu, þannig að félagsmenn fengu 25% afslátt og 1989 voru auglýstar ódýrar ferðir til Færeyja með Flugleiðum hf.

Síðari árin

Það er eins og nokkuð hafi dofnað yfir félagsstarfinu í lok níunda áratugarins. 1989 var haldið haustball „við slagti“ á Mortansmessu og þrettándaball, en ekki jólatrésskemmtun vegna lítillar þátttöku undanfarin ár. Árshátíðin 1994 féll niður vegna lítillar þátttöku og sama var um helgarferð í Þórsmörk sem fyrirhuguð var í apríl sama ár. Haldin var jólafest fyrir jól í Sjómannaheimilinu 1993 og 1994 í stað jólatrésballs milli jóla og nýárs. Þrettándaball var illa sótt og og ekkert varð af föstuinngangssamkomu barna. 1995 var haldið jólatrésball 18. desember. En í byrjun mánaðarins voru lesnar inn jólakveðjur og þá boðið upp á jólaglögg eins og árið áður. Samþykkt var að flytja ræstkjötaveisluna frá nóvember eins og vant var fram yfir jól af því að kjötið hafði verið allt of ferskt árið áður.

Haustið 1995 er því fyrst hreyft á stjórnarfundi að fá

færeyska kennslu fyrir börn og var samþykkt að leita til menntamálaráðuneytis um það.

1998 var haldin þrettándaskemmtun og í tilefni af 55 ára afmæli félagsins þetta ár var danshópnum Tökum lætt frá Færeyjum boðið að koma á skemmtunina, en hann sýndi einnig færeyskan dans í Kringlunni. Fyrirlestur Jens Dalsgaard um færeyska dansinn var haldinn á „mentunartiltaki" 18. janúar.

Útivistarferð var farin 13. maí 1999 sem endaði í Heiðmörk, þar sem var etið og sungið úti í rokinu. Tíðindabréf var sent út einu sinni í mánuði, 8 tbl. í 6 sendingum og var vel tekið. Á árinu 1999-2000 var haldin haustveisla, jólatréshald, ræstkjötaveisla, sendar jólakveðjur til Færeyja, og danshringurinn hafði „hugnakvöld".

Færeyskar guðsþjónustur voru haldnar í Reykjavík að einhverju marki á þessum árum, m.a. í Grensáskirkju og þá auðvitað sungnir færeyskir sálmar.

Á aðalfundinum 2000 var Elin Svarrer Wang kosin formaður og á næstu árum er það nýmæli að tekin er upp kennsla í færeysku fyrir færeysk börn á skólaaldri. Hófst hún 28. september 2002 á Sjómannaheimilinu Örkini. 19 börn voru skráð og þau 15 sem mættu voru á aldrinum 6-13 ára. Kennslan stóð í 1 ½ hálfan tíma og börnin voru öll ánægð. Kennslan hélt áfram næstu ár og gafst vel. Þá tók félagið þátt í Alþjóðadögum í Smáralind í október sama ár. Félagið hafði einn bás með plakötum og ferðabæklingum og bauð upp á knetti og frikkadellur og færeyskar hljómsveitir spiluðu.

Færeyingafélagið hélt upp á 60 ára afmæli sitt með miklum myndarbrag. Þann 17. maí 2003 voru hátíðarhöld. Dagurinn byrjaði í Fjörukránni í Hafnarfirði þar sem Eyðun Andreassen þjóðfræðingur hélt fyrirlestur. Síðan sýndi Havnar dansifélag færeyskan dans. Eftir dansinn hélt Vésteinn Ólason prófessor fyrirlestur, og síðan talaði Ragnvald Larsen um stofnun Flogfelags Føroya og hvernig flugsamgöngur hófust milli Íslands og Færeyja. Seinast var svo farið upp á gólf. Um kvöldið var hátíðaveisla á Hótel Loftleiðum, sem 156 manns sóttu. Heiðursgestir voru borgarstjórarnir í Tórshavn og Reykjavík. Tveir félagar voru heiðraðir, Rólant Dal-Christiansen og Dagmar Didriksen. Breiðfirðingakórinn

kom og söng nokkur lög. Eftir matinn var dansað fram á nótt. „Hetta var ein sera góð og skemmtilig veitsla.“ Eivör Pálsdóttir hélt tónleika í Iðnó 16. maí og kór frá Klakksvík söng í Salnum daginn eftir. Morgunblaðið hafði viðtal við formanninn, Elinu Svarrer Wang, 16. maí, þar sem hún sagði frá félaginu, sögu þess og hlutverki, sem væri að „auka samskipti á milli Færeyinga á Íslandi og reyna að gera sitt besta til að aðfluttum Færeyingum líði vel hér. Við leggjum áherslu á færeyska tungu og færeyskar hefðir, svo sem færeyska matargerð, færeyskan dans og fleira.“ Þá segir hún frá því að félagið hafi komið á kennslu fyrir færeysk börn og hversu ánægjulegt það sé. Það þurfi góða kennslu til þess að börnin rugli ekki saman tungumálunum, sem séu svo skyld. Þá séu líka sýndir færeyskir barnasjónvarpsþættir reglulega til þess að auðvelda ungu kynslóðinni að læra tungumálið.

Öll þessi hátíðahöld tókust vel og félagið sýndi að það var vel lifandi og starfaði af miklum krafti á sextugsafmæli sínu með 260 félagsmenn.

Lokaorð

Starfsemi Færeyingafélagsins hefur áreiðanlega stuðlað að aukinni samheldni félagsmanna og gert búsetu þeirra á Íslandi ánægjulegri, þó að íslenskt samfélag hafi ekki verið eins framandi Færeyingum og öðrum útlendingum búsettum í landinu. Þá má benda á hvað félagið gerði til að viðhalda þjóðlegum siðum meðal félagsmanna, bæði í matarhefðum og færeyskum dansi. Leivur Grækarisson skrifaði í afmælisritið 1968, að hann telji „at Føroyingafelagið eigur sín stóra lut í tí, at føroyingum dáma væl á Íslandi; felagið sambindur okkum í eina heild og ger royndir til at fáa okkum at fylkjast saman“ (bls. 31). Annað benti fyrrverandi formaður félagsins, Signhild Konráðsson, á í viðtali í afmælisritinu, að félagið hefði vakið áhuga Íslendinga á Færeyjum og Færeyingum, og að alltaf hefðu komið margir Íslendingar á skemmtanir þess (bls. 14). Félagið hefur þannig á margan hátt hlúð að Færeyingum á Íslandi og þeim sem til landsins komu sem gestir, og jafnframt orðið til að efla kynni Íslendinga við Færeyinga og Færeyjar. Margir hafa komið við sögu í forustu félagsins, en þau sem lengst hafa setið í stóli formanns til

okkar daga eru Elin Svarrer Wang, Leivur Grækarisson og Ragnvald Larsen.

Heimildir:

Føroyingafelagið í Reykjavík: 1943 – 25 ára – 1968. Reykjavík. 56 bls.

Gerðabók Föroyingafelagsins í Reykjavík 1. bók 1943-1973; 2. bók 1973-1993; 3. bók 1993-2006. Í vörslu félagsins.

Færeyingafélagið í Reykjavík 60 ára. Viðtal við Elinu Svarrer Wang. Morgunblaðið 16. maí 2003.

Ég þakka Elinu Svarrer Wang fyrir yfirlestur á handritinu að þessari grein.

Bókmentir og samfelag

Malan Marnersdóttir

Skaldskapur er ikki samfelagið, bókmentafrøði er ikki samfelagsfrøði, men bæði eru ávikavist lutur og virksemi í samfelagnum, treytað av tí og treytandi tað.

Í doktararitgerðini nevnir Beinta William Heinesen í viðgerðini av, hvussu fløktu viðurskiftini millum Føroyar og Danmark ávirka kunnleikastýrið og festi tess í sosiala høpinum í Føroyum.[1] Hóast Føroyar eru partur í danska eindarríkinum, eru Føroyar eisini sjálvstýrandi og tí heimsins nalvi sæð við føroyskum eygum. Orðingin "heimsins nalvi" hevur Beinta eins og mong onnur lænt úr søguni "Småstad og babel" eftir William Heinesen. Orðini koma fyri í lýsingini av Havnini í innganginum til søguna, sum á fyrsta sinni varð prentað í savninum *Kur mod onde ånder* í 1967, har tey als ikki sipa til Havnina sum nakað sermerkt, men tvørturímóti til ta algildu fatan, at har eg eri fødd og búgvi er heimsins miðdepil: Havnin "kan tillige, som ethvert sted på kloden, hvor mennesker er født og vokset op, gøre krav på at være selve verdens navle" (*Kur mod onde ånder* 1967: 105). Sosialpolitiska hugsavningin um at øll tiltøk og allar sosialar reglur eiga at vera lagaðar til føroysk viðurskifti, ger seg á sín serliga hátt eisini galdandi í móttøkuni av ritverkinum hjá Williami Heinesen. Beinta vísir í greining síni

av heilsupolitisku viðurskiftunum í Føroyum í 19. og 20. øld á, at tá ið føroyskur heilsupolitikkur skuldi evnast til, vórðu málspurningar tiknir framum og gjørdust ein politisk forðing, fyrstu árini eftir at føroyskt var tikið í nýtslu í fyrisiting og politiskum orðaskifti. At tjóðskaparlig atlit vigaðu tyngri enn vælferðaratlit førdi til, skrivar Beinta, at føroyskur heilsupolitikkur tók siðbundnan familistiskan politikk fram um skandinaviska vælferðamyndilin.[2]

Mong hava lisið bøkurnar eftir William Heinesen so hvørt sum tær komu út, men tað vóru eisini mong, sum ikki vildu lesa tær, tí tey kendu tað sum sveik William Heinesen ta føroysku sakina, tí hann skrivaði danskt. Týðingarnar av stuttsøgusavninum og teimum seks skaldsøgunum, sum komu út í 1975-76, eru í støðum nóg so nógv lagaðar til føroysk viðurskifti um tað mundið.

Henda grein til lívsvinkonu mína viðger ta skaldsøguna eftir William Heinesen, sum gjørdi mest um seg í føroyska almenninum, tá ið hon kom út. Hon er skrivað, hevur William sagt, í vreiði um pengaknepini, sum vórðu framd undir seinna heimsbardaga.[3] Ummælini og andsvarini vóru ymisk á máli og summi hóttandi. Hvørt tað var orsøkin til at skaldsøgurnar, sum William Heinesen skrivaði eftir *Den sorte Gryde,* ikki fara fram í samtíðini, men í tryggari frástøðu og fortíð, er als ikki vist, tí *De fortabte spillemænd*, sum kom út í 1952, varð skrivað áðrenn og samstundis við *Den sorte* Gryde.[4] Harafturat forðar søguligur skaldsøguleikpallur ikki fyri hvøssum viðmerkingum um samtíðina. At enda í greinini verður nomið við týðingina av bókini, og hvussu hon málsliga so at siga savnar seg um henda heimsins nalva heldur enn at endurgeva týðandi málslig brigdi í upprunaverkinum. Víst verður í greinini til *Den sorte Gryde* við styttingini DSG, og ÍS vísir til týðingina *Í sortanum* eftir Bjarna Niclasen.

DEN SORTE GRYDE

Den sorte gryde (1949) er triðja og seinasta samtíðarskaldsøgan eftir William Heinesen. *Noatun* (1939) lýsir niðursetufólkini við álvarsamari vælvild, og har tann fyrsta skaldsøgan, *Blæsende Gry* (1934) er speisom á ein lágmæltan og blíðan

hátt, har er *Den sorte gryde* hvassari. *Den sorte gryde* lýsir eitt býarsamfelag, sum er merkt av seinna heimsbardaga: reiðarar og fiskaútflytarar reka virksemi sítt við harðari hond og seta lívið hjá manningunum og vælferðina hjá familjum teirra í veð. *Den sorte Gryde* er eins og *Noatun* ein kollektiv skaldsøga, men hóast *Den sorte gryde* skiftir millum fleiri søgupersónar, sum eru meira individualiseraðir og hava ymiskligari búskaparlig og privat áhugamál enn í *Noatun*, so standa nakrir søgupersónar frammarlagari enn aðrir. Eitt nú Liva, tann unga kvinnan í Kvanhus, sum er trúlovað tuberklasjúkum manni. Hon er limur í eini vekingarsamkomu, sum heldur møti síni í einum bakarii og tí kallast Kringlemenighed, og hon starvast í virkinum hjá Oppermann, sum endar við at neyðtaka hana. Leikluturin hjá Livu minnir um ein høvuðspersón, sum savnar og skipar søgugongdina. Men samanborið við tey ráðandi í samfelagnum er hon ein finna í spælinum.

Í Den sorte gryde hevur innantanna tala valdið saman við lýsing og frásagnarviðmerkingum, sum siga frá "vanligari hugsan millum manna". Eitt nú inngangurin í skaldsøguni, har frásagnarrøddin leggur fyri við lýsing av landslagnum, sum verður borið saman við ein kvinnukropp:

> Vel beskyttet som en livmoder dybt i øens indre ligger Gryden, et frugtbart og myldrende skød midt i havødet og en benådet plet midt i krigens hærgen, et ly for udasede sømænd, et hvilested for afsporede flygtninge, en yngleplads for religiøse sekter, en lun rede for allehånde profitmagere. DSG 1966: 5.

Sitatið tekur saman um leikararnar í skaldsøguni, men kvinnurnar eru kortini ikki allar lívgevandi hvíldarpláss. Ein av profittmakarunum er einkjan frú Schibbye, sum rekur reiðaríið J. F. Schibbye. Hon er ættað av Bornholm. Handilsmannastættin er eins og hon sum heild mannað av útlendingum (DSG 1966: 8). Fremsti kapitalisturin er Max Opperman, sum summi halda er portugisari, summi at mamma hansara var úr Mexico og pápin úr Hamborg, og uppaftur onnur vilja vera við at hann er breti. Sjómenninir eru

føroyingar. Teir sigla fisk úr Íslandi til bretska marknaðin fyri Schibbye, Opperman og aðrar handilsmenn. Vilstu flóttarnir, sum eru nevndir í sitatinum, eru norðmaðurin Myklebust og danin Thygesen. Thygesen syngur barnasangspælið "Bro bro brille" (DSG 1966: 206), sum bókaheitið er úr. Íslendingurin Engilbert Thomsen býr eins og teir á gistingarhúsinum hjá frú Lundegård, og hann røktar revar fyri Oppermann. Postboðið Ole leiðir lesaran runt í stættaskipanini, og hann orðar mangan tað, sum fólk halda um leiðandi handilsfólkini við Oppermann á odda, eitt nú:

> Op, op, Opperman, småvrisser han skikkeligt hen for sig. Ole hører til de stille i landet, men undertiden falder denne afgudsdyrkelse af de store mænd og deres engelske pund ham lidt for brystet. Pund og pund i en uendelighed ... pund og krig, pund og krig. (DSG 1966: 7-8)

Allir týðandi søgupersónar í *Den sorte gryde* eru uttanlýstir og lýstir gjøgnum innantanna talu. Men Opperman hevur eitt serligt pláss millum søgupersónarnar, ikki bara tí hann er stórkapitalisturin á staðnum, men tí hann er sera fryntligur og kortini næstan bara uttanlýstur. Tó, eina ferð gevur frásøgnin innlit í hugaheim hansara. Tá ið Liva við kenning er rýmd úr Hvannhúsi, fer hon inn á skrivstovuna hjá Opperman, har hann situr og hugnar sær saman við Pjølle Schibbye. Hann fær Pjølle at fara fyri at sleppa at vera einsamallur saman við Livu, og tá neyðtekur hann hana. Tá ringir fyrst heimanífrá, at kona Opperman liggur fyri deyðanum, og síðani ringir sýslumaðurin, tí leitað verður eftir Livu. Opperman lýgur, at Liva er farin avstað saman við Pjølle, hóast hann hugsar, at tað ber ikki. Eftir samrøðuna við sýslumannin iðrar hann seg:

> Opperman lod røret blive liggende på bordet. Forbandet at man havde rystet sådan på stemmen. Men det var måske ikke så underligt endda når éns kone ...! (DGS 1966: 279)

Í fjaldu beinleiðis taluni í seinna setninginum fær Opperman fyri sær sjálvum sameint bráðfeingistørvin á at krógva, at

hann var uppøstur av, at hann hevði neyðtikið Livu og mátti sleppa sær undan ábyrgdini av tí, meðan hann átti at vera rørdur um sjúku konuna. Setningurin er eitt glopp inn í hugan á Opperman og eitt undantak frá tí, at hugur og tankar hansara annars ikki eru atkomiligir í tekstinum sum hjá hinum søgupersónunum.

Hinir kapitalistarnir og borgaraskapurin annars hava minni leiklutir og verða tí ikki lýstir eins nágreiniliga, hóast allir søgupersónar verða sermerktir. Skælling stendur sum blaðstjóri fyri at miðla sjónarmið teirra, og hann orðar mangan í huganum vitan sína frá sleygi og leysasøgum um eitt nú Opperman (DSG 1966: 282ff). Hansara egnu hugsanir um viðurskiftini í býnum eru mangan beinraknar, men frásøgnin avdúkar hann eisini sum ráksnúning í langari tankaendugávu eftir tilburðin, har kringlusamkomuleiðarin Simon letur seg krossfesta (DSG 1966: 260-263).

Kvanhus, Hvannhús er navnið á einasta svikaleysa húskinum í bókini, sum eisini er meinast rakt av krígnum. Tað er harumframt miðdepil hjá føroyingunum í skaldsøguni. Har búgva Ívar, Liva og Thomea saman við pápanum Eliasi, yngstu systrini Alfhild, sum er evnaveik, og Magdalenu, sum nýliga er vorðin einkja. Ívar er skipsførari hjá Opperman og siglir við Manuelu við fiski úr Íslandi til marknaðin í Skotlandi. Manuela verður søkt, Ívar skotin í bringuna og manningin bjargað av trolaranum Magnusi Heinason (DGS 1966: 87). Oppermann skipar fyri stórfingnari jarðarferð, sum blaðstjórin lýsir sum "ren folkekomedie" (DSG: 123). Fríðrikur, vinmaður Ívar og bestimaður hansara, er ofta gestur í Hvannhúsi, og tað rennur saman millum hann og Magdalenu. Engilbert leitar hagar, tí hann er hugtikin av Thomeu – og doyr, tí hon lokkar hann út í kyksendi (DBS 1966: 253) ivaleyst í hevnisøku fyri, at frú Lundegård er vorðin við barn við honum, samstundis sum hann hevur fríggjað við henni (DSG 1966: 153).

Men tað er tann vakra Liva, skaldsøgan fylgir neyvast og gevur gott innlit í. Fleiri menn eru hugtiknir av henni – so nógv, at eitt nú Jens Ferdinand, prentarin og kommunisturin, beinir fyri sær. Opperman nýtir sum sagt høvið at neyðtaka hana, tá ið hon í ørviti av sorg um deyða unnusta sín,

kemur á dyr hjá honum (DSG 1966: 279). Støddd millum deyða unnustan, kringlusamkomuna, neyðtøkumannin og arbeiðsgevaran Opperman og krígsvandarnar verður Liva ør í høvdinum. Eisini samkomuleiðarin Símun verður sinnissjúkur, og Liva og Símun enda bæði innilokað á sjúkrahúsinum. Opperman sleppur sær snildisliga undan at verða stevndur fyri neyðtøkuna (DSG 1966: 287-291), tí hann stovnar í staðin eitt hvíldarheim og letur eina stóra peningaupphædd til innsavningina til frama fyri heimið.

Tað eru hjápersónar, sum enda bókina. Teir báðir vilstu flóttarnir og hugsjónarmenninir Thygesen og Myklebust stevna avstað fyri at rýma við bátinum Gokstad, sum er uppkallaður eftir størsta varðveitta víkingaskipinum í Noregi. Men teir verða tiknir og førdir aftur til lands. Óli Post fullførir postrundu sína frá innganginum. Skælling blaðstjóri fær seinasta orðið í skaldsøguni. Hann veit ikki veruligu orsøkina til, at Opperman letur hús og pening til eitt hvíldarheim, men hann fær uppspurt, hví Thygesen og Myklebust eru tiknir. Í krígsstøðuni, sum ræður í skaldsøguumhvørvinum, er ikki loyvt at fara av fjørðinum uttan loyvi, og tí vildi løgreglan tosa við teir. Men tá ið teir skutu eftir løgregluni, vórðu teir tiknir og settir fastir. Soleiðis endar *Den sorte Gryde* við at avdúka muruna í blaðstjóranum sum góðvarnan, tá ið tað snýr seg um ríkmenninar í býnum, og meinfýsnan, tá ið tað snýr seg um hugsjónarligar ævintýrarar.

Móttøkan

Henda speisama skaldsøgan var illa dámd í Føroyum. William Heinesen legði ein lepa inn í eintøkini, sum vóru seld í Føroyum, har hann avsannaði allan líkleika við verulig viðurskifti:

> Henda skaldsøga, ið er um tíðina undir seinasta heimsbardaga, fer ikki fram í Havn, hóast í einum føroyskum býi; heldur ikki norðuri í Klakksvík ella suðuri í Vági ella Trongisvági, í Fuglafirði ella í Vestmanna. Leikpallurin er so statt ikki til í roynd og veru, men *gjørdur*. Um tú flytur Havnina og Klakksvíkina suður til Suðuroyar og har ger ein fjørð, ið er skapaður nakað eins og Skálafjørður, so hevur tú leikpallin.

> Á sama hátt við teimum, ið leika – sum vera man: tú vilt ikki kunna peika á nakran og siga, at tað er hann og hann, tí hóast fyrimyndir eru nýttar, eru tey leikandi hvør sær samansett eftir *fleiri* fyrimyndum.
>
> Yvirhøvur havi eg ikki sæð tað sum mína skyldu fyrst og fremst at tekna eina beinrakna mynd av føroyingum og føroyskum viðurskiftum, men – eftir førimuni – at lýsa menniskjur, "týpur", ið eru at hitta í einumhvørjum nútíðar samfelagi.[5]

Den sorte gryde varð kortini lisin sum ein lyklaskaldsøga, og hon varð heilt nógv ummælt í Føroyum samanborið við aðrar skaldsøgur eftir hann.

Tey flestu føroysku ummælini um *Den sorte gryde* vóru stutt. Í *Dimmalætting* skrivaði "k–s", at skaldsøgan "rummer spændende Underholdningsstof, sammensat af passende Dele Gullasch og slap sædelig Vandel", men at religiónsørskapurin var ov nógv avgjørdur.[6] Vikuna eftir hevði Herluf B. Thomsen longri grein í blaðnum, har hann segði, at eingin trúði "forsikringum" sum teimum, sum stóðu á innlagda lepanum. Hann las bókina sum eina beinleiðis avmynding av veruligum fólkum. Kortini tilskilaði Herluf B. Thomsen ikki nærri hvør var avmyndaður uttan at eitt nú redaktør Skælling kendist aftur.[7]

Drúgvasta ummælið um *Den sorte Gryde* stóð í *14. September*, har Hanus Debes Joensen var væl nøgdur við hana og lýsti hana sakliga og við innliving. Kortini fýltist hann á, at politikkur og serliga tjóðskaparpolitikkur ella sjálvbjargnispolitikk, sum hann eisini nevnir tað, ikki hevði nakran leiklut í søgugongdini. Atfinningin kann vera grundað á, at skaldsøgan kom út árið eftir, at Heimastýrislógin var farin at virka. Bókin man vera fyrireikað, meðan tað breyt í bæði borð undan fólkaatkvøðuna í 1946 og kanska serliga eftir, at atkvøðugreiðslan ikki var tikin til eftirtektar.[9] Evnið hevði kunnað verið innlimað í hugleiðingarnar hjá blaðstjóranum, men so er ikki, og skaldsøgan fæst ikki partapolitikk. Harafturat helt Hanus Debes Joensen, at "henda skaldsøgan fyri okkum missir í virði av at vera skrivað á útlendskum máli." Her orðaði Hanus Debes Joensen ein dóm, sum fekk

langar avleiðingar fyri ritverkið. Eitt nú hevur verið hildið, at William Heinesen var ikki føroyskur rithøvundur, og so seint sum í 1991 hitti eg fólk, sum ikki vildi lesa hann, tí hann skrivaði á donskum.

Ummælarin í *Føroya Sosial-Demokrat* helt, at *Den sorte Gryde* var ein beinrakin mynd av krígsspekulantiónini og avskeplingini í samfelagnum. Ummælið mælti øllum til at lesa bókina og segði, at "Hann er djarvur William. So herliga djarvur".[10]

Í *Tingakrossi* stóð, at skaldsøgan var ein úrskurður av lívinum bardagaárini, og at hon var nakað einstáttað.[11]

Den sorte Gryde skapti so stóra øsing, at William Heinesen varð forbannaður alment fyri skaldsøguna:

> Det var efter udgivelsen af *Den sorte Gryde*. Missionæren, der for øvrigt udgiver bøger paa et kristeligt forlag her i landet, brugte foran kordøren ord om mig, som jeg ikke kan gengive: de blev til gengæld gengivet i en radiotransmission *Information* 27. apríl 1957, s . 7.

Prædikumaðurin var Adrian Johansen (1913-1980), sum eisini var rithøvundur. Hann gav fyrstu bók sína út í 1950, *52 fortællinger for børn*, og skrivaði síðani eina røð av søgum og skaldsøgum við evnum úr Føroyum. Adrian Johansen var av Strondum og fiskimaður til 1935, tá hann fór á háskúla í Haslev og gjørdist trúboðari hjá heimamissiónin.[12] William Heinesen og Adrian Johansen skrivaðu greinir hvør móti øðrum í bløðunum einaferð í 1950-árunum.[13]

Í studentakabarettini í 1957 var ein vísa sungin eftir Jens Paula Heinesen, sum kanska sipar til skaldsøguna á sín speisama hátt. Vísan endar við ørindinum:

> Så dans mine piger og spil mine drenge,
> drik mine herskaber ydmygt og længe.
> Lad blot ham, Adrian, præke og kalde,
> "Moder syvstjerne" våger nok over os alle.[14]

Tey stóru donsku bløðini ummæltu *Den sorte Gryde* og summi vóru heldur atfinningarsom og summi meira rósandi.

Fyrsta ummælið var í *Jydske Tidende*, sum Hakon Stangerup, dr.phil. í bókmentum, hevði skrivað. Hann var ikki í iva um, at *Den sorte Gryde* var besta skaldsøgan heystið 1949. Hann lýsti gongdina í skaldsøguni og greindi sýmbolikkin í leiklutunum hjá søgupersónunum, tí, sum hann sigur, allir bólkar í søguni loysast sundur og fáa sítt pláss í einum ideologiskum spæli. Kommunisman hjá prentaranum Jens Ferdinand sleppur framat í hvøssu lýsing hansara av støðuni í býnum, har tvinnir eru kostirnir: antin kapitalisma, sum endar í nihilismu, ið mest ótespiliga er umboðað av Opperman, ella trúgv, sum endar í ørskapi. Stangerup vildi vera við, at í lúnsku kvinnunum og góðvarnu monnunum í skaldsøguni býr nakað frá Hamsun, og sum skaldsøguslag er *Den sorte Gryde* í ætt við *Slaven* eftir Hans Kirk. Tað einasta, sum Stangerup verulig fanst at var, at lýsingin av harðrendastu kapitalistunum er um at fáa bókina at koppa frá list til keipumynd. Annars helt hann, at lýsingin av teimum trúgvandi javnvigar, og í staðin fyri eina turra og dogmatiska søgu er skaldsøgan kvom og blómandi, og persónarnir liva sítt egna lív.

Onnur umfatandi ummæli vóru í *Politiken*, *Information* og *Land og Folk*. Í *Politiken* ummælti bókmentafrøðingurin Harald Engberg skaldsøguna undir yvirskriftini "Færøsk gullasch".[15] Engberg fanst at leysligu søgunýtsluni og dámdi best, tá William Heinesen pentaði saman púra óheftur. Samanumtikið segði hann, at skaldsøgan er órættvís, men góð.[16]

Í *Information* ummælti Niels Kaas Johansen, høvundur og bókmentamaður, *Den sorte Gryde* (22.12.1949), og hann var tann einasti ummælari, sum nevndi, at talan var um eina kollektiva skaldsøgu. Johansen helt, at William Heinesen nøktaði tørvin á einum nýggjum Henrik Pontoppidan, sum kundi geva hvøssu samfelagssatiruni skaldsliga vídd, og hann bar William Heinesen saman við norska høvundin Nordahl Grieg.[17]

Rithøvundurin Hans Kirk ummælti skaldsøguna í *Land og Folk*, og hann helt, at talan var um stóran rithøvund, sum við hesi bókini flutti inn í røðina av evropeiskum meistaraverkum.[18]

Ummælarin í *Kristeligt Dagblad*, Vagn Riisager, harafturímóti dámdi einki skaldsøguna. Riisager helt m.a. at speisemið gjørdi lesaran ótryggan og var tekin um, at høvundurin sveik lesaran og skákaði sær undan sjálvur at taka støðu til tað, sum skaldsøgan lýsir. Riisager helt, at tíðarmyndin er klombrað av speisama tónanum, og hann undraðist á, at tann frálíki yrkjarin William Heinesen ikki var stílvísari og høviskari í skaldsøguskrivingini.[19]

Nationaltidende hevði eitt stutt ummæli eftir Jacob Paludan, rithøvund, undir yvirskriftini "Nordatlantisk Myretue", sum óivað sipar til teir mongu søgupersónarnar í skaldsøguni. Paludan helt, at endamálið við bókini kundi ikki vera at vísa á tann kenda mismunin millum reiðararnar, sum sótu trygt og fjálgt á skrivstovum sínum í landi, og manningarnar, sum settu lívið í vága fyri nógv minni vinning enn teir. Tað, sum veruliga eftir hansara tykki ráddi um í skaldsøguni, var søgupersónarnir, teirra lív og kenslur. Paludan var ikki ovurfegin um bókina, men rósti henni kortini at enda, tá ið hann skrivaði, at hon var "en solid roman".[20]

Við útgávuni av *Den sorte gryde* gjørdi William Heinesen tað, sum fólk ráddu Heðini Brú frá at gera við *Leikum fagurt.* Eisini *Leikum fagurt* lýsir politisk viðurskifti, men hon kom ikki út fyrr enn í 1963, hóast hon er skrivað nógv fyrr og er um 1930-árini.[21] Kortini fekk *Leikum fagurt* óblíða viðferð. Eftir hetta, men kanska ikki av hesum, fóru bæði William Heinesen og Heðin Brú at skriva skaldsøgur, har søgutíðin er beind aftur í fortíðina. Bæði *De fortabte spillemænd* (1950) og *Moder Syvstjerne* (1952) fara fram um aldaskiftið, men *Det gode håb* (1964) fer aftur í 17. øld. Heðin Brú lætt søguligu skaldsøgur sínar *Men lívið lær* (1970) og *Tað stóra takið* (1972), fara fram ávikavist í 1800 og umleið 1900.

Føroyska týðingin

Den sorte gryde varð eins og fleiri aðrar skaldsøgur Williams Heinesens týdd til føroyskt í sambandi við 75-ára dag hansara.

Týðingar eru ongantíð tað sama sum upprunaverkið, hvørt er tað tó komið fyri at týðingar fáa betri undirtøku enn upprunaverkið, men aloftast er skilagott at halda seg til

upprunabókina, tá ið tað er gjørligt. Hinvegin ríka týðingar málsliga tilfeingið, og føroyskar bókmentir hava heilt frá byrjan notið gott av týðingum. Týðingarnar av skaldsøgunum eftir William Heinesen eru gott føroysk mál, men tað er misjavnt hvussu væl tær endurgeva skaldskap hansara. Tað er í sjálvum sær altíð sera torført, men í hesum føri er tað kortini at undrast á, at føroysku partarnir í upprunaverkunum ikki hava verið nóg væl eftirgáaðir, og at týðingin mangan skerjir í meira lagi. Eitt nú hevur føroyska bókaheitið *Í sortanum* mist burtur tilsipingina til barnasangspælið "Bro, bro brille" – sum Kári Petersen longu vísti á stutt eftir, at týðingin var útkomin.[22]

Í spælinum "Bro, bro brille" ganga børn í ketu aftan á hvørt annað inn undir hevjaðu armarnar hjá tveimum, sum ímynda sól og mána. Sangteksturin sigur frá, at krígsmenn skulu í svartapott, fyrstu og aðru ferð sleppa teir, men triðju ferð lata sól og máni armarnar falla og taka tann, sum fyri er. Síðani skal tann tikni velja sólina ella mánan og stilla seg aftan fyri tann, sum tað velur. At enda taka tey, sum standa aftan fyri ávikavist sólina og mánan um hvørt annað og toga-ast fyri at vita hvør partur, ið er sterkari. Sangteksturin er endurgivin í skaldsøguni (s. 206) og er týddur (ÍS. s. 245-46). Seinastu orðini í sanginum: "hann, sum kemur seinastur,/ hann skal í svørtu grýtu" – haðani upprunabókin hevur heitið sítt, kundi verið knýtt at føroyska bókarheitinum. Tá ið Hanus Debes Joensen ummælti bókina í 1949, kallaði hann hana Potturin svarti, sum hevði hóskað frálíka væl og hevði varðveitt sambandið við sangspælið.

Í upprunabókini er bókarheitið samrunnin partur í bókini, tí longu í fyrsta reglubroti í skaldsøguni verður býurin Kongens Skibehavn, har gongdin fer fram, stuttnevnd Gryden (s. 5), sum í týðingini er vorðið Sortin. Tað sambandið, sum fyrst í bókini verður skapað millum skaldsøgugongdina og barnaspælið slítur týdningin. Eitt nú hevur franska týðingin av bókini varðveitt sambandið millum heiti og innihald. Franska týðingin eitur *La Marmite noir* og í inngangínum verður stuttnevnið nevnt La Marmite, Potturin.

Den sorte Gryde siterar eins og aðrar skaldsøgur eftir William Heinesen hópin av kvæðum, vísum, sangum og

sálmur. Sitatini verða viðhvørt týdd og viðhvørt standa tey sum í kelduni á donskum:

Keldusitatini – 1966-útgávan:	*Málsitatini – týðingin:*
s. 16, 151, 161 Bevar dit lys	s. 18, 179, 191 Varðveit títt ljós, ið hvussu fer
s. 16, 254 Thi natten kommer snart	s. 18, 304 O lat tað lýsa hátt – *er ikki sama ørindi*
s. 18, 280 Alt kiød det er kun hø	s. 20, 335 stendur óbroytt
s. 19 De hugged tæt, de hugged hårdt	s. 21 Risin av Leittrabergi, CCF 11 Aa ør. 776
s. 19 Blodet sprang ham af neglerod	s. 21 Torbjørn Bekil CCF 98, ør. 139 o.fl.
s. 77 End kan jeg en tiende, Hávamál	s. 90 týðing Regins í Líð
s. 82 Så far da alle, far vel	s. 96 stendur óbroytt
s. 103 Eg rodde meg ut på Seiegrunden	s. 121 Eg róði mær út á seiðaleið
s. 104 O nat, snart vil måske din hulde	s. 122 Kann vera, longu mánin aftan skýggja
s. 123 Thi alle er vi med i den Hildurs	s. 145 Vit eru jú øll við í hesum hildarstríð
s. 152 O lad det brænde klart	s. 180 O lat tað lýsa hátt
s. 173 Tre roser til dit våde bryst – 3 ør.	s. 205-06 Og tríggjar rósur kasti eg – 3 ør
s. 196 Det er så let at lægge kors på andre	s. 232 Vit spara ei á næstan kross at heingja
s. 206 Bro bro brille	s. 245-46 Brú, brú brilla
s. 207 Den mørke nat forgangen er	s. 246 Hin myrka nátt nú horvin er
s. 265 Højt op' i en egelund	s. 317 Uppi í eini eikilund
s. 268 Vind op, vind op i rå – 4 ør.	s. 320-21 stendur óbroytt
s. 297-98 Der boede en underlig gråskimlet én	s. 355-56 stendur óbroytt – *Terje Vigen*

Tey sitatini, sum ikki eru týdd til føroyskt, gera, at skaldsøgan varðveitir nakað av tí tvímælta dámi, sum eyðkennir skrivingarlagið hjá Williami Heinesen.

Tey ótýddu sitatini eru kendar yrkingar sum "Vind op i rå", sum kemur fyri tríggjar ferðir í bókini og tískil hevur ein týðandi leiklut sum leiðarmotiv – hugmyndin av tí stutta lívinum, sum skal nýtast og njótast, meðan tíð er, og síðani er alt í Harrans hond. Mest umfatandi sitatið, sum er varðveitt á donskum, er "Der boede en underlig gråskimlet én", ið er umskrivað brot úr *Terje Vigen*, yrkingin eftir norska skaldið Henrik Ibsen. Í bókini sigur Thygesen, at yrkingin er "I let bearbejdelse ved Georg Brandes" (DSG 1966: 298, ÍS: 356), og Myklebust tekur aftur í aftur, at "Tað mundi vera ein nýmótans Terje Vigen (...) ikki eitt einasta romantiskt hár er eftir" (ÍS 357, DSG 1966: 299), og talan er tískil um, at skaldsøgan hermir skemtandi eftir Ibsen.

Einastaðni týðir teksturin hjá Williami Heinesen eina føroyska yrking, sum týðingin í sínum lagi førir aftur til upprunan. Tað er "Højt op' i en egelund" (DSG 1966: 265) sum er týðing av "Uppi í eini eikilund" (ÍS 317) eftir Hans Andr. Djurhuus. Tað sama er galdandi fyri vísusitatini, sum týðingin førir aftur til tvey ymisk kvæði. "De hugged tæt, de hugged hårdt" (DSG 19) er endurgivið við einum ørindi úr "Risanum av Leittrabergi" (DSG 1966: 21 – CCF 11 Aa ør. 776) og "Blodet sprang ham af neglerod" (DSG 1966: 19) er "týtt" við ørindi úr Torbjørn Bekli (ÍS 21 – CCF 98, ør. 139 o.fl.).

Hini týddu sitatini eru meira og minni lættasoppakendir tekstir. Ørindi úr andaliga sanginum "Bevar dit lys" koma rættiliga ofta fyri og leggja sum leiðarmotiv dent á tað lívsjáttandi og strembandi í átrúnaðarligu rørsluni í skaldsøguni, Kringlusamkomuni, sum Liva heldur seg til. Týðingin er ikki trúgv móti upprunatekstinum, tí tá hann hevur ørindið, sum byrjar "Thi natten kommer snart", hevur týðingin ein annan tekst "Og lat tað lýsa hátt" (DSG 1966: 16, 254 og ÍS 18, 304).

Nakrar føroyskar orðingar, "faroismur", eru í *Den sorte Gryde*, sum hvørva í týðingini. Eitt nú "Oppe i bakken tager han sig et hvil" (DGS, s. 10). "Oppe i bakken" er ikki danskt – antin skuldi tað verið "oppe på bakken", sum er uppi á einum heyggi ella "på vej op ad bakken". Týðingin hevur – sjálvsagt mundi eg sagt – "Uppi í brekkuni hvílir hann" (ÍS, s. 11). Í "det lykkedes at lægge ham i gulvet" (DGS, s. 47) tykist tað sum talan er um somu føroysku fyriseting, men tað ber ikki til á føroyskum at skriva *leggja hann í gólvið. *Den sorte Gryde* ger av í hesum føri, og týðingin hevur sum vera man: "tað eydnaðist at leggja hann niður á gólvið" (ÍS, s. 55). Týðingin rættar við øðrum orðum skeivu faroismuna til rætt føroyskt. Á sín øvuta hátt tilskilar hetta dømið, at týðingin í høvuðsheitum beinir fyri tvímælta dáminum í verkunum hjá Williami Heinesen. Men onkustaðni loyvir føroyska týðingin ein farra av donskum málburði framat – eitt nú tá ið Skælling blaðstjóri sigur við konuna, at jarðarferðin hjá Ívari "verður so við og við ein rættilig fólkafest" (ÍS : 145).

Bókmentapolitikkur

Samtíðar ummælini av *Den sorte Gryde* í føroyskum bløðum høvdu í flestu førum ilt við at meta um bókina sum skaldskap og vildu heldur síggja hana sum ósakliga viðgerð av viðurskiftunum í Føroyum krígsárini. Jaligasta føroyska ummælið hinvegin saknaði ávísan tjóðskaparpolitiskan dám, sum ummælið hevði lyndi til at áleggja høvundinum. Ummælini í donskum bløðum vóru hóvlig til rættiliga rósandi og viðgjørdu sum heild skaldsøguna bókmentaliga.

Føroyska týðingin av *Den sorte Gryde* bendir á nakað tað sama, sum Beinta sigur um føroyskan heilsupolitikk. Á sama hátt sum tjóðskaparlig atlit vigaðu tyngri í sosialpolitiska orðaskiftinum, vóru málslig og puristisk atlit sum heild tikin fram um listalig atlit í týðingunum av verkum eftir William Heinesen. Týðingarnar, sum vórðu útgivnar í 1975-76, eru frálíkar føroyskar bøkur, tí teir siga góðar søgur á løttum og leikandi føroyskum máli. Men týðingarnar gera sær ikki nóg góðan ómak at endurgeva ta serligu orðlist, ið eyðkennir bøkurnar eftir William Heinesen. Kanska tí at føroyskt-danskt málbland og tilsipingar til mentan, sum ikki er norðurlendsk, var hildin ikki at hóska saman við sjónarmiðini um málrøkt, sum ráddu um tað mundið.[23]

Den sorte Gryde er tann skaldsøgan eftir William Heinesen, sum finst mest at samtíðar samfelagsligum viðurskiftum, hon er speisamasta skaldsøga hansara. Tey viðurskifti, sum hon finst at og speirekur er kapitalisman, sum veraldarbardagin avdúkaði sonnu muruna í. Hetta hevði avleiðingar fyri høvundin. Tað og at William Heinesen skrivaði á donskum hevði ta avleiðing, at summi vildu ikki viðurkenna ritverkið. Ritverkið var kanska hjá summum ímyndin fyri tað óføroyska. Samstundis spælir *Den sorte Gryde* viðhvørt við markinum millum føroyskt og danskt mál, meðan hon inniliga og beinrakið lýsir ymsar persónleikar – ymsar kvinnur og menn, høg og lág, føroyingar og útlendingar – soleiðis at atburður og mura samsvara og kennast verulig.

Bókmentir

Hávamál. (Tala hins høga). Regin í Líð føroyskaði. Serprent av Varðanum 1945.

Heinesen, William 1966: *Den sorte Gryde*. Gyldendals tranebøger. Keypmannahavn.

- 1967: *Kur mod onde ånder*. Gyldendal. Keypmannahavn.

- 1997: *La Marmite noir*. Týð. Jean og Catherine Renaud. Le Passeur-Cecofop. Nantes.

Heinesen, William 1975: *Í sortanum*. Týð. Bjarni Niclasen. Emil Thomsen. Tórshavn.

Jákupsstovu, Beinta í 2006: *Kunnskap og makt. Færøysk helsepolitikk gjennom 150 år*. Fróðskapur. Faroe University Press. Tórshavn.

Marnersdóttir, Malan 2011: "William Heinesen på færøsk." *Översätning – adaption, interpretation, transformation*. Föredrag vid den 28:e studiekonferensen i International Association of Scandinavian Studies (IASS) i Lund 3-7 augusti 2010. Red. Claes-Göran Holmberg och Per Erik Ljung.

Skála, Arnfinnur í 1992: *Stjórnarskipanarmálið 1946. Keldur til Føroya søgu*. Føroya Skúlabókagrunnur.

Søholm, Ejgil 2000: *Godheds ubændige vælde. En lille bog om William Heinesen. Færøernes store danske digter*. Gyldendal. Keypmannahavn.

Notur

1 Beinta í Jákupsstovu 2006: 23.
2 Beinta í Jákupsstovu 2006: 374.
3 Samrøða við Bent Mohn í *Information* 4./21. apríl 1957.
4 Søholm 2000: 28.
5 Føroya Landsbókasavn.
6 *Dimmalætting* 2.11.1949.
7 *Dimmalætting* 12.11.1949.
8 *14. September*, 10 november, 1949.
9 Arnfinnur í Skála 1992.
10 *Føroya Sosial Demokrat* 19.11.1949.
11 *Tingakrossur* 7.12.1949.
12 *Vor tids hvem skrev hvad. Danmark og udlandet efter 1914,* I. Politikens litteratur håndbøger. 1964, s. 81.
13 Telefonsamrøða við Zacharias Heinsen 21. juni 2011 kl. 15.30.
14 Úr ókendum blað.
15 Tað var eitt hugtak frá fyrra veraldarbardaga, tá ið uttanveltaða støða Danmarkar gjørdi, at danskir handilsmenn kundu ríka seg upp av at gera blikkamat til hermenninar.
16 *Politiken* 21.3.1950.

17 *Information* 22.12.1949.
18 *Land og Folk* 16.10.1949.
19 *Kristeligt Dagblad* 7.11.1949
20 *Nationaltidende*
21 "Frá tí einstaka til samfelagið. Samrøða við Heðin Brú" í Jógvan Isaksen *Treð dans fyri steini*, 1995, bls. 126.
22 *Oyggjaskeggi*, juni 1976, s. 8-9: Eg veit ikki um tað eru fleiri enn eg, sum halda, at tað bæði er upp á gott og ilt, at bøkur Williams eru umsettar, so sum tær eru.
Eitt er, at tær hava mist nógv av hansara persónliga dámi og skemtiliga stíli við tí hátíðarliga málburðinum; men tað átti at verið eitt krav, at ein umsetari átti at skilt tað mest einfalda í symbolikki høvundans: temaið í "bro, bro, brille" er grundleggjandi í "Den sorte gryde" (den, der kommer allersidst, tvs. sosialu tapararnir) – men bókin er umsett til "Í sortanum", eitt einkisigandi heiti. Eg má tí spyrja, um William sjálvur hevur havt eins lítið at siga, sum Camus hevði, tá "L'étranger" (sum symbolskt merkir hin "fremmandgjørdi" í eksistentialistiskum týdningi) varð umsett til tað misfataða "Fremmandamaðurin" (tvs. útlendingurin).
23 Malan Marnersdóttir 2011.

Kunnskap og politikk

Om evaluering som politisk styringsmiddel

Kristin Tornes

"Evaluation sits at the heart of the continuing tension between the need to govern and to be distrustful of government" (Eleanor Chelimsky, 2006)

Innledning

Denne artikkelen fokuserer på hvordan de interessene som danner utgangspunkt for evalueringer har konsekvenser for den videre utformingen av politikken. Her vil jeg særlig skille mellom evaluering for kontroll og evaluering for læring. Som avslutning vil jeg kort peke på noen utfordringer Færøyene står overfor når evalueringer nå blir introdusert som et middel for å bedre kunnskapsgrunnlaget for omstilling av landets velferdspolitikk.

Å evaluere kan kort defineres som det å vurdere gjennomføringen av et tiltak. Evalueringer settes i gang når vi ønsker å gjøre oss opp en mening om reformene/programmene/tiltakene har gått bra – eller mindre bra. Evalueringer kan altså karakteriseres som en form for tilbakemelding, eller som E.Albæk sier: "At evaluere betyder i all enkelthed at standse op midt i eller efter et af sine gøremål og vur-

dere, om resultaterne står i et fornuftig forhold til hensigt og anstrengelser". (2001, s.35). En evaluering inneholder altså en beskrivelse så vel som en vurdering sett i forhold til bestemte kriterier eller verdier. Evalueringer er derfor ikke verdinøytrale i vitenskapelig forstand.

Evaluering ligger på mange måter nært opp til politisk debatt idet de begge handler om kritisk å reflektere over det som ansees som et gode og å gi premisser for politiske avgjørelser. Nærheten til politikk gjør at også evalueringer knytter an til verdispørsmål i samfunnet. Spørsmål som: Hvor går vi? Er dette det vi ønsker? Hva bør gjøres? Hvem er vinnerne hvem er taperne? Hvilke maktstrukturer styrer utviklingen? er like sentrale i evalueringssammenheng som i den politiske debatten.

Evalueringer har fått økende popularitet som grunnlag for beslutninger innen offentlig politikk. Dette signaliserer en ny trend med en systematisk innsamling av kunnskap om offentlig virksomhet, og styring og praksis blir kunnskapsbasert på en mye mer gjennomgående måte enn tidligere. Det utfordrer tidligere former for styring og praksis basert på tradisjon, faglig kompetanse og profesjonelt ansvar. Forskeres analyser av denne utviklingen, karakterisert ved uttrykk som "evalueringskultur", "institusjonalisering av evaluering", "the audit society" og "den rituelle refleksjon", viser til positive så vel som negative sider ved det som er blitt kalt "evalueringens tidsalder". Noen forskere har til og med pekt på at bruken av evalueringer i den grad har tatt overhånd at de oppfatter dette som et evalueringsmonster, en mani eller en slags kollektiv, mental besettelse! (L.Lindgren, 2008, P.Dahler-Larsen, 2000). For å forstå denne "besettelsen" pekes det på at vi må søke til kulturelle og institusjonelle trekk i samfunnet som helhet.

Færøyene er for tiden i gang med å reformere sin velferdsmodell. Den store forskjellen fra det som preget den tidligere modellen er et større offentlig engasjement i utformingen så vel som i gjennomføringen av velferdstiltak. I denne situasjonen møter færøysk politikk store utfordringer. Det er for eksempel pekt på at kunnskapsgrunnlaget for en offentlig debatt om velferdspolitiske tiltak er svakt

(B. i Jákupsstovu, 2007). Blant annet har det vist seg at politikere så vel som administrasjonen – både lokalt og sentralt – mangler faktakunnskap på en rekke av de områdene som nå møter kravet om økt offentlig innsats. Som en sa i diskusjonen på et kommunestyremøte i Torshavn om forholdene blant husløse rusmisbrukere i kommunen: "Vi vet ikke hvor mange de er, men vi vet hva de heter" (Ibid. s.9). Som i de andre Nordiske landene fremmes nå forslag om å ta i bruk evalueringer som et egnet forvaltningsmessig instrument for å få kunnskap om situasjonen, både før nye tiltak utformes så vel som for å bringe på det rene om gjennomføringen og resultatene viser at de ønskede målene blir nådd.

Men det faktum at Færøyene er et lite samfunn (det omfatter litt under 50.000 personer hvorav nesten halvparten bor i hovedstaden Tórshavn) gjør at de politiske aspektene ved evalueringer representerer spesielle utfordringer både for de som bestiller evalueringer og for de(n) som skal gjennomføre dem. Spørsmålet om hvem som blir involvert i evalueringen og den videre bruken av resultatene får her en helt sentral plass.

Etter en første presisering av hva som ligger i begrepet *evaluering* og tanker om hvorfor dette er blitt et så populært styringsinstrument, vil jeg gå nærmere inn på noen spesielle sider ved evalueringskulturen som kan være særlig utfordrende for smådimensjonerte samfunn som det færøyske. Men først noen ord om færøysk velferdspolitisk tenkning.

Færøysk velferdspolitikk i ny utforming.

I de skandinaviske landene har staten gjennom ulike universelle kontrollordninger og rettsbaserte tjenestetilbud overtatt mange av de oppgavene som tidligere ble ivaretatt av familien. Dette er ikke tilfellet i de vestnordiske landene Island, Grønland og Færøyene. Den færøyske velferdsmodellen har for eksempel hatt færre offentlig finansierte sosiale ytelser og tjenestetilbud enn den danske. Selv om velferdstiltakene i Vestnorden på flere måter er innbyrdes ulike, preges de – til forskjell fra de skandinaviske – av *familistiske* grunnholdninger, noe som viser seg i den problemstrukturen som har preget den velferdspolitiske utformingen i disse

landene. Dette gjelder både mht. løsningen av de mer tradisjonelle omsorgsoppgavene som stell av barn og gamle, men også arbeidssmarkedsstiltak såvel som boligpolitikk (B. í Jákupsstovu, 2007).

Fra 1970-årene er imidlertid denne tekningen blitt utfordret også på Færøyene, ikke minst konfrontert med kravet fra færøyske kvinner om økt politisk innflytelse. Deres ønske om å endre den paternalistiske forsørgertenkningen, krav om mer offentlig velferd og en mer kvinnevennlig velferdspolitikk har vært viktige flaggsaker. En gradvis økning i Færøysk selvstendighet fra Danmark har også representert en utfordring for færøyske myndigheter som siden 1995 har hatt eneansvar for politikkutformingen på helse- og sosialsektoren.

På noen områder nærmer nå den færøyske modellen seg den skandinaviske velferdsstatsmodellen. Flere forskere har imidlertid pekt på at spørsmålet om hvilke velferdspolitiske modeller de vestnordiske landene kompliseres av at den skandinaviske modellen betraktes med en viss skepsis på grunn av sin postkoloniale status. (E.Sundström, 2006). Men uansett hvilke løsninger som velges, vil administrasjonen og politikerne på Færøyene møte det samme kravet som i de senere årene er stillet til offentlig forvaltning i resten av Norden. Kravet her har vært å bruke offentlige midler på en mer kostnadseffektiv måte bl.a. ved å kontrollere offentlig tjenesteyting bedre. Selv om ulike land har valgt å utforme tiltakene ulikt har de fleste sin bakgrunn i de ideene som ligger til grunn for det som kalles New Public Management (NPM). Fokus skal være på resultater, kontrollen skal være resultatorientert og basert på kriterier som lett lar seg operasjonalisere og kvantifisere og som dermed også gjør det enklere å sammenligne seg med andre aktører både nasjonalt og internasjonalt. Stikkord er målstyring, resultatansvar, delegering av ansvar, etterrettelighet (accountability), osv. I dette bildet kommer evalueringer inn som et mye brukt forvaltningsmessig instrument for å skaffe seg kunnskap om tiltak som er satt i gang, enten fokus er på om målene er oppnådd, hvilke konsekvenser tiltakene har for brukerne eller hvilke muligheter ulike grupper har hatt til å prege tiltakene i henhold til sine interesser.

I forbindelse med den store kommunestrukturreformen på Færøyene hvor flere oppgaver ble overført til kommunene fra 1.januar 2011 ble det nedsatt en embetsmannskomite som blant annet skulle foreta evalueringer. Dessuten ble komiteen bedt om å utarbeide en fast evalueringsmal for de sektorer som kommunene nå blir tillagt forvaltningsansvar for. Mandatet sa at:

> Gjørd verður ein eftirmeting av, hvussu tað hevur eydnast at lagt dagstovnaøkið og barnaforsorgarøkið til kommunurnar. Harumframt skal gerast ein fastur eftirmetingarleistur til tey øki, sum verda løgd til kommunurnar at umsita (B. í Jákupsstovu, 2009).

Med dette er evalueringskulturen på vei inn også i den færøyske forvaltningen.

Evaluering og politikk – fokus og utfordringer

Evaluering er et mangetydig begrep som stadig er gjenstand for diskusjoner. I tillegg har det over tid kommet til å innbefatte et knippe av nært beslektede aktiviteter slik at det ofte brukes som en samlebetegnelse for alle typer av aktiviteter som på ett eller annet vis har som formål å kritisk granske et tiltak eller en hendelse ved å samle systematisk informasjon og foreta en sammenligning eller vurdering.

Mange vil for eksempel mene å se klare likhetspunkter mellom samfunnsmessige diagnoser og evalueringer. Men de har ulike utgangspunkt og nedslagsfelt: *Diagnosene* har sitt utgangspunkt i verdier fra "samfunnet som helhet" (eks. velferdssamfunnet, demokrati og medbestemmelse, et ønske om bærekraftig utvikling, likestilling osv.) og "bestillerne" så vel som adressatene er den alminnelige offentlighet. *Evalueringer* derimot tar utgangspunkt i et snevrere fokus hvor adressatene som regel vil være avgrenset til en bestemt gruppe, noen ganger bare bestillerne av evalueringen eller de som er berørt av et bestemt tiltak. Mens den som bestiller en evaluering kan ha som underliggende motiv å utvikle velferdssamfunnet eller et ønske om å fremme demokrati og medbestemmelse, vil den enkelte evaluering ta utgangs-

punkt i operasjonaliserbare kriterier enten formulert på forhånd av bestillerne eller utviklet underveis. Evalueringer vil således stort sett holde seg på et *mikronivå* og ha problemer med å fange de store trekk i samfunnsutviklingen. Dette er imidlertid hensikten med samfunnsdiagnosene.

En *oppfølging* kan også ligge nært opp til en evaluering. Med dette menes en aktivitet som gjøres løpende i henhold til faste rutiner for å bringe på det rene hvordan en virksomhet utvikler seg. Dette er imidlertid til forskjell fra evalueringer som skjer i spesielle tilfelle og i tillegg innebærer en dypere analyse og en vurdering. Dette forhindrer ikke at også informasjon fra oppfølginger krever noe analyse og vurdering for å kunne anvendes. Dessuten utføres evalueringer stort sett av personer utenfor virksomheten mens oppfølginger som oftest foretas av personer innenfor. (L.Lindgren, op.cit)

Spørsmålet om evaluering hovedsakelig skal knyttes til offentlig politikk har vært et mye diskutert tema. Fokus på det offentlige gjelder for den svenske forskeren Evert Vedung, en av foregangsmennene i nordisk evalueringsforskning (1998). Basert på Vedung definerer også Dahler-Hansen og Krogstrup evaluering som ”en systematisk retrospektiv vurdering af organisering, gennemførelse, præstationer og udfald af offentlig politikk, som tiltænkes at spille en rolle i praktiske handlingssituationer” (2001, s.14). Dette tolkes dit hen at evalueringer skal brukes til å forbedre den politikk som føres enten det dreier seg om å forandre, justere eller avslutte offentlige programmer. Samtidig understreker Dahler-Larsen at evalueringsbølgen ikke begrenser seg til en tradisjonell avgrensing av hva som menes med offentlig politikk. Til det er den for omfattende (1999)

Grunnen til at så mange knytter evaluering til offentlige tiltak og programmer er at etterspørsel etter evalueringer først og fremst har vært knyttet til utviklingen av den moderne velferdsstaten, selv om evaluering raskt har spredt seg også til andre områder (E. Albæk, 2001). O.Foss understreker for eksempel at det viktigste kjennetegnet ved evaluering er at det er et ”styringsvirkemiddel til støtte for beslutninger i forbindelse med utvikling og

iverksetting av politikk, dvs. for politisk styrt samfunnsendring – politiske programmer og tiltak – hovedsakelig i den offentlige forvaltning og tilgrensende organisasjoner" (2000, s.19) Evalueringer har ofte fokusert på utfordringer som møter staten og kommunene i arbeidet med å utvikle den moderne velferdsstaten hvor offentlige tiltak spiller en hovedrolle.

Evalueringer har to formål: å *informere* og å vurdere. Å informere faller sammen med forskersamfunnets egen oppfatning og interne forskningsetiske regler. Å foreta en vurdering av et tiltak er derimot en oppgave som har vært gjenstand for omfattende debatt. En vanlig strategi har vært å håndtere vurderingen som en teknisk måling med utgangspunkt i indikatorer for de "offisielle" målene for tiltaket for å slippe å blande inn tydelige vurderinger, med tilhørende politiske implikasjoner. (O.Karlsson Vestman, 2011) Samtidig er det nettopp på dette punktet at evalueringer og politikk er relatert. Begge knytter seg til verdier og verdikonflikter i det offentlige liv. Dette innebærer at for å være et redskap som brukes for å vurdere, kan evalueringer ikke komme utenom spørsmålet om politikk.

Evaluering kommer for eksempel inn i den politiske syklusen både når agendaer settes og defineres, når reformer, mål og tiltak utformes, når reformer gjennomføres samt til slutt når resultat og effekter eventuelt kan konstateres og bedømmes. (jfr. eksempelet over fra Færøyene). Virksomheter og tiltak som evalueres bygger på politiske vedtak. Dessuten gjennomføres evalueringer for å gi beslutningstakere grunnlag for politisk-administrative beslutninger. Og en evaluering representerer i seg selv en politisk aktivitet når den implisitt tar stilling til verdier ved å vurdere tiltak/reformer kritisk, og derved faktisk utfordrer legitime politiske beslutninger som er fattet om prosjekter og strategier for å implementere reformer.

Det vil også si at debatten om og fortolkningen av den kunnskapen som evalueringer kommer fram til inngår i en diskurs som tjener til å legitimere en bestemt strategi – enten denne er å forandre eller å ikke forandre på det bestående. Evalueringen i tilknytning til gjennomføringen av den

norske NAV-reformen er et godt eksempel her hvor evalueringen ble satt til side fordi resultatene gikk mot politiske interesser.

Bruk av kunnskap i utformingen av politikk er intet nytt. Men det nye er at forskerbasert kunnskap og ikke minst evaluering av prosesser – bl.a. ved såkalt følgeforskning eller formativ evaluering – på en ganske direkte måte knyttes opp til selve styringen og ikke bare som tidligere blir brukt i utformingen av premissene og målene for politikkutformingen. Myndighetene kan gripe inn i de prosessene som leder fram til selve fordelingen av ressurser eller i de tiltakene som fører til fordelingsresultatet dersom de ser at prosessene antakeligvis ikke vil lede til det ønskede resultatet. Men hele tiden er det snakk om bevisste valg mellom virkemidler for å nå et ønsket resultat. Dette kan også knyttes til nye styringsformer som målstyring, NPM og desentralisering, noe som altså har ført med seg økende krav om evaluering – fra politikere så vel som ulike brukergrupper.

Noen forskere vil framholde at det å evaluere tjener til å fremme en demokratisk, pluralistisk prosess med det for øyet å opplyse alle brukere, deltakere og øvrige borgere om hvordan et tiltak eller en virksomhet fungerer. Evalueringer tjener derfor det almenne gode og er i alles interesse og kan derved på et vis sies å være objektive ettersom den ikke tar utgangspunkt i snevre gruppeinteresser. Men oppgaven innebærer allikevel at en tar stilling til bestemte verdier – for eksempel at det å opplyse alle brukere er positivt – og det hjelper ikke at evaluator arbeider med rigorøse, systematiske og aksepterte metoder i den tro at hun dermed er verdinøytral. Den informasjonen som en evaluering bidrar til kan påvirkes av valget av spørsmål og kan også anvendes for å bekrefte eller diskreditere et standpunkt. (O. Karlsson Vestman, op.cit)

Det eksisterer altså en kobling mellom evaluering og politikk på mange ulike vis.

For den som ser politikk som et manipulativt og taktisk spill hvor man holder tilbake eller fremmer sannheten alt etter hva som passer ens egen agenda, er denne koblingen problematisk. Men det er også mulig å oppfatte politikk som

en arena for meningsutveksling hvor ulike standpunkt fremmes og hvor dette fører til en økende forståelse for andres syn på saken (såkalt deliberativt demokrati). Ut fra et slikt ståsted blir de politiske sidene ved evalueringer ikke noe negativt – kanskje tvert imot. Her ser en ikke evalueringer som en aktivitet som først og fremst skjer på politikernes premisser, men som noe som kan bidra til et selvstendig utgangspunkt for politisk debatt – med tydelig oppgitte verdier som utgangspunkt for vurderingen. Men det endrer ikke det faktum at evalueringer beveger seg i en politisk ladet kontekst og handler om spørsmål som kan være følsomme for ulike grupper.

Ettersom evaluering så vel som politikk handler om en kritisk refleksjon over hvordan en kan oppnå det felles beste, kan evalueringens oppgave være å gi grunnlag for en slik debatt og også selv som virksomhet være en arena for debatten. En evalueringspraksis som søker å leve opp til dette idealet er den som bygger på diskursive demokratiske teorier og som hviler på prinsippene om integrasjon, gjensidig respekt, dialog og diskusjon.

Å evaluere kan altså sies å ligge i skjæringspunktet mellom vitenskap, politikk og administrasjon. Utfordringen for de som skal utføre evalueringene er derfor hvordan evalueringsforskningen kan utvikles i sin egenart som *både* samfunnsforskning og politisk virkemiddel dvs. å utvikle teori, design og metoder som er lydhøre overfor forskjellige brukeres kunnskapsinteresser samtidig med at den skal tilfredsstille akademiske krav til gyldig forskning. (O.Foss, op.cit, B.Baklien, 1993). Forskere som arbeider på oppdrag fra andre – og hvor forskningen skal bidra til forandring slik tilfellet vil være for evalueringsforskere, vil stå overfor andre krav og rammer enn de som forsker "på egen hånd". De fleste etiske kravene til forskning om åpenhet, etterrettelighet, sannhet og verdifrihet vil være de samme. Men det at evalueringsforskningen springer ut av et ønske om å gi svar på praktiske spørsmål – som (oftest) skal løses av andre enn forskeren – vil legge føringer som gjør at en evalueringsforsker kan bli nødt til å gå på akkord med noen av de forskningsetiske standardene.

Dette representerer store utfordringer for den som skal evaluere. Vi kan for eksempel stille følgende spørsmål (Dahler-Hansen og Krogstrup, op.cit):

- Hvor fri er evaluator til å velge ut problemstillinger og fokus?
- Hvilken kunnskap skal anses som relevant/riktig/nyttig å ta med i en evaluering – og hvem skal bestemme hva som er relevant? Er dataenes relevans for oppdragsgiveren viktigere enn deres validitet?
- Hvem skal bestemme hvilke standarder/kriterier tiltaket skal vurderes i forhold til – bestiller, evaluator eller bruker? Og hva skal til for at et tiltak skal vurderes som vellykket?
- Og ikke minst: Kan/skal evaluator påvirke bestilleren slik at prosjekt-rapporten inngår i en videre læringsprosess? Eller er oppdraget utført fra evaluators side når rapporten er ferdigstilt og overlevert?

På denne bakgrunn er det ikke overraskende at diskusjonen om evaluering er forskning eller snarere en spesiell form for utredning kommer opp med jevne mellomrom, særlig knyttet til temaet objektivitet og verdifrihet (S.Martin, 2005).

Hvorfor evaluere – kunnskapsinteresser og formål

All kunnskap springer ut av nysgjerrighet eller interesse. Og den utvikles alltid innenfor en sosial sammenheng, en kontekst. Slik er det også med evalueringskunnskap. Evaluering av sosiale forhold vil alltid berøre interessenter som kan ha ulike oppfatninger, behov og ønsker når det gjelder hva som skal evalueres og hvorfor. Det gjør at evalueringens politiske dimensjon blir tydelig. Hvordan berørte interessenter skal involveres i evalueringen og hvordan de kan påvirke for å få sine spørsmål besvart blir således sentrale tema som bestillere så vel som utførere av en evaluering må ta stilling til.

Evalueringsforskningens historie viser som sagt at den har en mye nærmere tilknytning til maktkonstellasjoner og politiske interesser enn annen samfunnsforskning – selv når vi tar samfunnsfaglig aksjonsforskning med i bildet. Politi-

kere og byråkrater som ønsket et sikrere, objektivt grunnlag for sine politiske vedtak var for eksempel sentrale pådrivere for framveksten av evalueringsforskning på 60- og 70-tallet. Selv om troen på at det er mulig å komme fram til objektive forskningsresultater ikke lenger er like utbredt som den gangen, gir bestillernes interesser fortsatt et helt annet utgangspunkt for evalueringsforskning enn det vanlig forskning møter for eksempel i oppdragsforskning

Det spesielle med en evaluering er derfor ikke metodene som anvendes, men de spørsmålene som stilles i tilknytning til evalueringen, og da særlig hvilke interesser som er representert:

Hvem bestiller evalueringen? Hvem evaluerer? Hvem analyserer? Hvem rapporterer til hvem, hvor og hvordan? Hvem får erfaringer og lærer – og hvor og hvordan? Hvem får makt? Hvem forandrer? Hvem tjener på evalueringen? Hvilket formål evalueringen har vil ofte representere den første store utfordringen for evaluatoren. Hun må altså finne svar på spørsmålet: Hvorfor sees dette som et problem? Hvorfor er det viktig å løse dette problemet? Og for hvem?

Ut over en generell interesse for å vurdere gjennomføringen og konsekvensene av et tiltak, finner vi en rekke mer spesielle interesser som er ulike for de enkelte evalueringsoppdragene. Vi skal se litt nærmere på hvordan de ulike motivene og den konteksten de opptrer innenfor kan prege den kunnskapen som evalueringene kommer fram til. Som flere andre forskere skiller for eksempel Eleanor Chelimsky (1996) mellom følgende motiver for å benytte evaluering:

- Evaluering for *etterrettelighet og kontroll* (dvs. måle resultater eller effektivitet)
- Evaluering for *utvikling og endring* (dvs. bidra med evalueringer for å styrke institusjoner eller prosjekter)
- Evaluering for *kunnskap og læring* (dvs. komme fram til dypere forståelse innenfor et bestemt tema eller politikkområde)

Etterrettelighet og kontroll

Politikere så vel som almenheten ønsker både kunnskap som kan være nyttig for å utvikle ny politikk og for å *kontrollere* hvordan tiltak som er satt i gang følges opp. Mange evalueringer springer ut av et slikt ønske om kontroll, styring, ansvarlighet og etterrettelighet, bl.a. fordi dette er helt sentrale temaer knyttet til hvordan offentlig administrasjon utøves. Å evaluere sikrer kontroll med at administrasjonen handler i tråd med demokratisk vedtatte handlingsplaner. Tanken er også at med mer kunnskap, vil tjenestene forbedres og treffe brukergruppenes behov på en bedre måte. Dessuten ser vi at ettersom evalueringer mer og mer er blitt en integrert del av resultatbasert ledelse, får de også konsekvenser for tildeling av ressurser i organisasjoner. Innenfor NPM-tenkningen har derfor evalueringer ikke bare en informasjonsfunksjon men kanskje like mye en allokeringsfunksjon. (P.Dahler-Larsen, 1999).

Ut fra et ønske om kontroll er siktemålet med å evaluere å komme fram til svar på spørsmål som: ”Ble de resultatene vi forventet oppnådd?” eller ”Hvor effektivt er tiltaket?”. Svar på denne typen av spørsmål er viktig for å kunne stille noen til ansvar, dvs. å gi svar om de har handlet etterrettelig. Hvorfor tiltaket har vært en suksess eller en fiasko er her mindre viktig.

Med etterrettelighet tenker vi på en relasjon hvor en person eller organisasjon tillegges visse oppgaver med påfølgende ansvar, gjerne basert på avtalte standarder eller forventninger. Når media har hatt fokus på om private firmaer utfører omsorgsoppgaver i tråd med inngåtte avtaler er det altså et spørsmål om de har drevet etterrettelig. De personene eller organisasjonene som er pålagt et slikt ansvar må stå til rette for sin utøvelse av dette ansvaret. De kan bli straffet dersom de ikke lever opp til sitt ansvar, eller få belønning dersom de utøver sitt ansvar på en god måte. Straffen så vel som belønningen kan være enten av symbolsk eller materiell art. En klar straff er å miste jobben, mens det å bli fratatt ansvar og oppgaver er en mer skjult form for straff. At en organisasjon får økt anseelse og troverdighet, at enkeltper-

soner gjør karriere, får lønnsøkning osv, kan være belønning for å ta ansvar på "en god måte".

Over tid har definisjonen av etterrettelighet og ansvarlighet endret seg betydelig. Med den nye ideologien i tilknytning til NPM har myndighetenes kontroll med byråkratiet og offentlig ansatte gradvis endret fokus fra det som er blitt kalt "compliance accountability" – dvs. fra en tradisjon hvor kontroll og etterrettelighet var knyttet til bruken av innsatsfaktorer ("obeying rules on spending and staffing") til "performance accountability", dvs. til kontroll med resultater (P.G. Thomas, 1998). Etterrettelighet innenfor rammen av NPM-tenkningen skal da bringe på det rene om utøvelsen av myndighet er i tråd med forventninger om resultater, gjerne definert ut fra målbare størrelser. Hvor man tidligere var fornøyd med å tolke et resultat ut fra hvor mange personer som hadde nytt godt av et bestemt tiltak eller deltatt i et program – innenfor vedtatte regler og lover – innebærer det nye fokuset at den som er ansvarlig i dag også må kunne dokumentere hva de offentlige tiltakene har ført til og hvilke konsekvenser dette har fått for ulike målgrupper. Effektmålinger ligger altså i det nye kravet.

NPM har ført til at ansvaret for å oppnå resultater er blitt desentralisert til fylker/kommuner/avdelinger. Med dette følger et større behov for informasjon og rapportering tilbake til sentrum for blant annet å kontrollere både gjennomføringen av tiltakene og i hvilken grad de har ført til ønskede resultater. Ønsket om kunnskap og kontroll hos sentrale instanser blir altså viktig i en hierarkisk målstyringsstruktur til tross for – eller kanskje nettopp på grunn av – at ansvaret for resultatene er delegert. En utfordring er at ved å skulle klargjøre målene i de underliggende etatene/avdelingene viser det seg at latente konflikter innad kan bli avdekket. Dette kompliserer spørsmålet om hva som er målene og hvordan en skal måle resultater og effektivitet, noe som igjen kan føre til et ønske om mer kontroll og hyppigere evalueringer (K.Tornes 1997, P.Lægreid 1991, R.Rønning, 2001)

Interessen for å kontrollere kommer også til syne i den

økende bruken av *evalueringssystemer*. Kundeevaluering av sykehus, elevers evaluering av lærere, osv. er kjente eksempler. Kravet om rapportering fra tjenesteyterne viser at den alminnelige tillit til profesjonene og deres egne yrkesetiske regler ikke ansees tilstrekkelige for å sikre en god nok kvalitet. Det stilles spørsmål ved legenes så vel som lærernes kompetanse og autoritet og helsearbeideres "kall". Derfor innføres det ulike rapporterings- og evalueringssystemer for å sikre kontroll med at nasjonale standarder for kvalitet etterleves. (L.Lindgren, op.cit.)

Den økende interessen vi ser blant annet i helsepolitiske miljøer for "evidensbasert politikk" med fokus på effektivitet og kontroll og "hva som virker" har ført til etterspørsel etter raskere informasjon om effekten av tiltak enn det som er mulig ved en "vanlig" evaluering. Dette fører til økende "mis-match" mellom politikernes/administratorenes forventninger om raske svar og den tiden som kreves for å gjennomføre en evaluering etter vitenskapelige standarder. (A.Khakee, 2003).

Derved har det åpnet seg et marked for en voksende sektor av konsulenter og inspektører som tilbyr rask informasjon om og rangering av alt fra skoler og bedrifter til kommuneadministrasjoner og sykehjem. På bakgrunn av indikatorer som måler effektivitet og resultater – gjerne inkludert prognoser om framtidig utvikling – leverer de rapporter som tilfredsstiller bestillere som ønsker å vite "hva som virker" og om tjenesteyterne "leverer", noe resultater fra en mer omstendelig forskningsbasert evaluering ofte ikke gjør. Konklusjonene i mange forskningsbaserte evalueringsrapporter peker på komplekse årsakssammenhenger og at resultater av tiltak varierer med kontekst som ulike regioner, grupper osv. Forskningsrapportene gir altså ikke det klare svaret som bestillerne av evalueringene ofte er ute etter. Faren med den økende bruken av konsulentrapporter er at det som kalles evalueringer kan bli en type overvåkingsinstrument som bare fokuserer på enkle, målbare resultater som "mer resultat for hver krone" i stedet for å bidra til kunnskap om andre sider ved et tiltak.

En annen kilde til informasjon er *inspeksjoner og tilsyn*

med fokus på kontroll. I Norge kjenner vi dette f.eks. fra statens organ for godkjenning av høyere utdanning NOKUT. Et kjennetegn ved inspeksjoner er at for eksempel gjennomføringen av et tiltak, kvaliteten på tjenester eller aktiviteten i en organisasjon beskrives ut fra hvordan de scorer på forholdsvis enkle sjekklister. Listene er basert på standarder gjerne utarbeidet av inspektører med praktisk bakgrunn fra en eller annen profesjon. Gradvis har imidlertid inspeksjonene også kommet til å inkludere spørsmål knyttet til framtidig aktiviteter. Det gjelder for eksempel sannsynligheten for at tjenestene skal kunne forbedres, tiltaket bli mer effektivt, osv. I den forbindelsen opptrer inspektørene ofte også som rådgivere eller "endringsagenter" med råd om hva som bør gjøres for at tiltaket skal fungere bedre. Det vil si at de får en aktiv rolle i å bedømme ikke bare en organisasjons- eller et tiltaks fortid, men også dens framtid. I tillegg har hyppige inspeksjoner og rapportering ført til mer byråkrati for de aktørene som blir inspisert.

Det hever seg nå røster som stiller spørsmål ved disse inspektørenes rolle og kriteriene for deres bedømmelser, særlig rådgiving knyttet til framtidige prestasjoner. Ikke minst ser vi dette innenfor skolevesenet Mens forskeren redegjør for sine valg av kriterier, metoder og datainnsamling så vel som konklusjoner, problematiserer inspektørenes rapporter sjelden disse sidene. Hvor inspektørenes rapporter framstår som autoritative og objektive, vil evalueringsrapporter ofte ta forbehold om både utgangspunkt for evalueringen, valg av kriterier og konklusjoner. Derved framstår de første som nyttige og relevante for politikere som ønsker sikker kunnskap – og på kortere tid og til en adskillig rimeligere penge! (M.Saunders, 2006, S. Martin 2005, M.Vabø 2009).

Seriøse evalueringsforskere ser den økende bruken av kontrollorgan og inspeksjoner som en mulig fare for åpenhet omkring hvilke kriterier som får gjennomslag for politikkutformingen. Kunnskapsgrunnlaget som beslutninger fattes på blir lite problematisert, forblir utilgjengelig for offentligheten og særinteresser kan få stor betydning i det skjulte. Potensialet for at evaluering skal kunne fungere som en kilde til opplysning, læring og demokrati blir derved tonet ned.

En av de viktigste konsekvensene av denne nye kulturen for resultatstyring og måling er at den fører med seg en kontinuerlig spenning mellom tillit og mistillit. Her er vi over på det forskere har kalt kontrollsamfunnets skyggeside. Forsøk på å skape tillit gjennom kontroll og evaluering viser seg ikke uten videre å være vellykket. Vi får hele tiden synlige bevis på at ikke alt fungerer perfekt for eksempel ved medias rapportering om køer i helsevesenet, mangelfull omsorg i eldreomsorgen osv. Dette innebærer en spenning mellom på den ene siden et reguleringssystem som har sine mangler og samtidig et kontrollsystem som på mange vis fungerer som en hvilepute (Power, 1994). I tillegg leder det til en form for misstro mellom over- og underordnede. hvor tillit til profesjoners og praktikeres troverdighet, kompetanse og vurderingsevne settes til side for brukernes egne vurderinger av behov og nytte som "kunder" i et tjenestemarked (L.Lindgren, op.cit.).

Utvikling og endring:
Evalueringer benyttes ofte for å bidra til utvikling og endring bl.a. som ledd i å styre organisasjoner eller prosjekter. Dette er også udgangspunktet til O. Foss når han understreker at evaluering ikke er en spesiell "bindestreksvitenskap", men at evalueringsforskning er et redskap som brukes for å styre samfunnsendringer i en bestemt retning (op.cit.). Vi ser for eksempel at forvaltningen mer og mer ønsker å bruke evalueringsforskning direkte i konkret problemløsning og at vitenskapsfolk bringes sammen med andre i problemløsende nettverk og grupper. Her er vi over på det som er blitt kalt "type 2-forskning" (M.Gibbons et.al. 1994).

Evalueringer skal da vise styrke og svakheter ved etablerte adferdsmønstre og hvordan prosesser kan forbedres. Dette skal gi personalet i en organisasjon muligheter til selv å granske sin praksis, dels for å bidra til at de øker sin forståelse når det gjelder å forstå og håndtere spesifikke spørsmål og problemområder. Ut fra en slik forståelse tenker en seg også at evalueringer benyttes til en kritisk undersøkelse av gjeldende praksis for å bidra til nytenking ut fra et bredere samfunnsperspektiv. Her kan evalueringer medvirke til de-

mokratisering og sosial utvikling ved å involvere interessenter og kritisk peke på hvor svakhetene finnes. Metodisk vil dette kreve at evalueringene ikke bare utgår fra det formål å skulle måle effekter, men også søker forklaringer på hvorfor visse resultater oppstår.

At evalueringens mål, prosesser og resultater påvirker den sosiale konstruksjonen av samfunnet er i tråd med postmoderne tenkning hvor ny kunnskap skal bidra til å dekonstruere politiske diskurser og rette et kritisk søkelys mot kunnskaper som taes for gitt. (Busch og Schwebs, 2006) Evalueringsforskningen inngår da som en del av kunnskapsgrunnlaget for ny politikk som så igjen skal evalueres og blir i neste omgang ett av flere innspill til politiske beslutninger om videreføring eller endring av politikken. En kan derfor si at slik bruk av evalueringer er uttrykk for et instrumentelt syn på kunnskap med naturvitenskapene som forbilde.

Men evalueringsforskning kan også spille en strategisk rolle. Det skjer når den blir brukt taktisk av en part. Motivet kan være å få støtte for egne løsninger eller å få forskningsmessig belegg for ikke å gjøre noe med et problem. Å vise til evalueringer kan også brukes i situasjoner med for eksempel økonomisk knapphet hvor politikere ikke ønsker å stå til ansvar for kutt i velferdsgoder (A.Hatland og A.-H.Bay, 2009).

Antakelsen om at evalueringskunnskap fører til en ny praksis forutsetter læring. Og da er vi over på det siste punktet om kunnskap og læring som formålet med evaluering.

Kunnskap og læring:

Læring og evaluering er et komplisert tema, og mange forskere har vært opptatt av dette innenfor rammen av det nye evalueringssamfunnet. Å lære av ny kunnskap er tross alt en av – for ikke å si den viktigste – hensikten med å evaluere, vi ønsker å *forstå og lære* for å kunne *forandre.* Evalueringen vil derfor ha fokus på spesielle suksesshistorier (”best practices”) eller fiaskoer for å forstå hvorfor noen tiltak gikk bra mens andre ikke gjorde det. Vi ønsker altså kunnskap om hvilke handlinger som har forårsaket en bestemt endring. Tanken er at slik kunnskap er nyttig for læring og dermed

for gjennomføringen av nye tiltak og at teoriene og kunnskapen som evalueringen bringer fram skal bli brukt videre av bestillerne så vel som av ulike interessentgrupper.

Evalueringskunnskap kan bidra til læring på ulike måter. Det kan både være *"learning by doing*" dvs.få innsikt ved å delta i en evaluering, *reproduktiv læring* dvs. læring som skjer ut fra en evaluering med utgangspunkt i gjeldende målsetninger og rutiner gjerne med det formål å gjøre jobben mer effektivt eller en mer *kreativ form for læring* hvor evalueringskunnskap kan være med til å videreutvikle arbeidsmetoder eller i beste fall få en mer reflektert bruk av kunnskaper for å finne nye måter å utføre arbeidsoppgavene på.

De som bestiller evaluering for å lære er ofte de som har ansvar for å planlegge og å gjennomføre et tiltak og hvor ønsket er å forbedre innsatsen og nå spesielle målgrupper. Det antas altså å være kort vei mellom teori, kunnskap og praksis selv om vi vet at evalueringer også kan settes i gang for å trenere en sak eller for å få den ut av et kritisk rampelys og at resultater som ikke passer bestillerne kan stues bort uten å bidra til nye løsninger!

Dette innebærer at nytten og bruken av evalueringsforskning er nært knyttet til relevans, læring og handling. Dersom evalueringsresultatene ikke blir vurdert som relevante av bestillerne eller interessentene vil de heller ikke danne grunnlag for læring. For eksempel vil omsorgstjenester måtte vurderes ikke bare etter hva man får, men også hvordan man får dem, hvilket gjør at de er vanskelige å måle og vurdere. Dette må den som evaluerer ta hensyn til i sin utforming av oppdraget dersom resultatene skal oppleves som relevante for brukerne og nyttige i en videre læringsprosess.

Ofte vil en enkelt evaluering søke å dekke flere formål. Teoretisk kunne en tenke seg at kontroll og læring lar seg kombinere. For eksempel kan en evaluering satt i gang ut fra ønsket om å kontrollere et bestemt arbeidsmiljøtiltak gjøre at det vi lærer om gjennomføringen av tiltaket i sin tur kan ha en positiv effekt på utvikling og endring av arbeidsplassen. Men i praksis har det vist seg at ulike formål med en evaluering har konsekvenser for design og fokus for

evalueringen noe som igjen fører til et ulikt forhold til datagrunnlaget, evaluators rolle og til den videre bruken av resultatene. Dette kan illustreres ved erfaringene gjort av en gruppe forskere som fikk i oppgave fra Verdensbanken og Det internasjonale pengefondet å svare på spørsmålet: "Virker u-hjelp?". Etter å ha gått gjennom et betydelig antall evalueringsrapporter utgitt av de viktigste giverlandene, måtte forskerne konkludere med at rapportene ikke ga svar på spørsmålet. Forklaringen var at de fleste rapportene var bestilt av donorer som hovedsakelig var opptatt av å lære og ikke å kontrollere. Fokus var derfor på input og gjennomføringen av tiltakene snarere enn på resultater og konsekvenser (E.Cracknell, 2000).

Det er også viktig å se at læring ofte er en prosess som involverer grupper, dvs. at den er interaktiv og kollektiv. Dette vil være tilfellet både når vi fokuserer på evaluering av offentlige tjenester, gjennomføringen av et tiltak eller arbeidsmiljø i organisasjoner. Læring skjer på sosiale arenaer hvor en forutsetning er *tillit.* Selv om læringsprosessen er kollektiv involveres den enkelte aktørs identitet, engasjement og vilje til samarbeid, noe som blir vanskelig dersom aktørene mangler tillit til hverandre. Å kommunisere åpent, dele og bruke ny kunnskap blir derfor vanskelig i omgivelser som er basert på mistillit og usikkerhet. Særlig blir dette tydelig hvor der eksisterer et klart asymetrisk maktforhold mellom deltakerne i læringsprosessen, noe som eksempelvis vil være tilfellet mellom sjefer og ansatte. Dersom arbeidsmiljøet er preget av kontrolltenking og mistillit, vil dette gjøre læring vanskelig. Vi kan derfor si at det på mange måter er et motsetningsforhold mellom ønsket om kontroll og ønsket om læring.

Fra kunnskap om etterrettelighet til kunnskap om ansvarlighet

Uansett hvilket formål vi har med å hente inn evalueringskunnskap vil det være personer vi studerer når vi evaluerer og deres måte å løse oppgavene på. Enhver evaluering finner sted i virkelige situasjoner hvor det praktiske arbeidet utføres i en bestemt sammenheng og får sin form avhengig

av dette. Handlingene framstår derfor som ganske annerledes og mye mer mangfoldige enn det de teoretiske begrepene som evaluatorer benytter seg av klarer å fange gjennom såkalte programteorier, underliggende mekanismer, cost-benefit analyser og målbare resultater. Som nevnt er for eksempel omsorgsarbeidere opptatt ikke bare av om pasientene får den omsorgen de har krav på men like mye *hvordan* denne omsorgen gies til den enkelte. Og dette er vanskelig å fange med de kriteriene for å måle kvalitet som er vanlige i "verktøykassen" for den som skal evaluere. Mange forskere har derfor blitt opptatt av hvordan vi kan gjøre evalueringer relevante og nyttige og derved sikre at kunnskapen fører til læring ut fra et annet siktemål og en annen fokus enn det som vi gjennomgående finner i dagens evalueringskultur.

T.Schwandt peker på at det å evaluere innebærer en form for pedagogisk møte med praksis, og slår derfor et slag for at vi for å sikre relevans og læring må fokusere på denne praksisen mer enn det som gjøres i de fleste evalueringsoppdrag. Det vi må ta utgangspunkt i som evalueringsforskere er derfor spørsmål som: Hvordan arbeider faktisk politikere, lærere, sosialarbeidere, administratorer i sin hverdag? Hvordan foretar de sine avgjørelser på bakgrunn av den situasjonen de står overfor? Hvordan vurderer praktikere det de ser? Hvordan går de fra hvor de er til hvor de kunne/ eller burde være? Hvordan overbeviser de sine kollegaer eller andre om at de har tatt den riktige avgjørelsen? (T. Schwandt 2003)

For eksempel kan kvaliteten på tjenesteyting evalueres på minst to ulike måter: Tar vi utgangspunkt i praksis vet vi at omsorgarbeiderne selv definerer sitt arbeide som handlinger som må ivaretaes ut fra sitt særpreg og pasientenes behov. Kvaliteten på tjenestene avhenger altså av samhandlingen mellom den som yter og den som mottar tjenestene. (R. Rønning, 2004). På den andre siden står de som definerer omsorg ut fra et instrumentelt og markedsanalogt perspektiv, hvor omsorg blir betraktet som en tjeneste eller en vare på et marked. Kvalitet blir her målt ut fra generelle indikatorer. Standarder og indekser blir også noe en kan

styre medarbeiderne etter. Det er denne siste oppfatningen som ligger bak de fleste reformene innenfor kommunal sektor i Norge de siste årene, og som preger perspektivet til mange politikere, administratorer og konsulenter, og som utgjør fokus i mange evalueringer (L.Rønhovde, 2012)

Fordi evalueringer innenfor offentlig tjenesteyting har et slikt markedsanalogt utgangspunkt og ofte fokuserer på kontroll, etterrettelighet og resultatmålinger blir altså et gjenomgående tema i evalueringene om organisasjonen har "levert" (performed). Den utviklingen vi har sett i de senere årene når det gjelder denne formen for evaluering har som sagt fått forskere til å advare mot det de har kalt "ritualisering av kunnskap", "evalueringsmonsteret "osv. eller med Schwandts begrep "performativity" (op.cit.). Det de setter søkelyset på er den økende tendensen til å rapportere resultater ofte uten å vite om de blir brukt, hvordan og av hvem. Vi har fått rapportering for rapporteringens skyld.

Epistemologisk refererer dette til en utvendig form for kunnskap. Kunnskapen er blitt et objekt som ikke lenger blir assosiert med det å utdanne individer og å forme en persons karakter, men er blitt et objekt eller et produkt. Kunnskap og relasjonen mellom den som tilbyr og den som bruker kunnskapen tar form av forholdet mellom en vareprodusent og en konsument.

Politisk samsvarer ritualiseringen med et indirekte styringsprinsipp karakterisert ved målsstyring, etterrettelighet og sammenligninger.(eks. såkalt *Total quality management, human resources management, resultatstyring*, osv)

Kulturelt knyttes ritualiseringen til det som er blitt kalt "en evalueringskultur" og den er en sentral del av NPM. Som enhver kulturell forståelse inkluderer også denne normative idealer og en relasjonsetikk der det å "levere" et resultat i tråd med en avtalt målsetning blir den viktigste normen. Det er også et normativt ideal at de komplekse sosiale og politiske prosessene som ligger til grunn for utformingen og utføringen av sosiale tjenester burde erstattes av overvåkingssystemer og vurdering av etterrettelighet. Dette ville forenkle det som utgjør en komplisert og uoversiktlig del av menneskelig samhandling, nemlig det mangfold av oppfat-

ninger vi har om forhold som kvalitet, nytte osv. Normene om kontroll og "regnskapsførsel" over menneskelig praksis blir her framholdt som erstatning for normer om tillit, bl.a. til profesjonenes kompetanse. Normene for hva som er gode relasjoner i sosial organisering endres også. Organisasjoner blir noe man kan føre regnskap med som enhver annen vare og individuelle tjenesteytere blir verdsatt for sin verdi som utførere, og kontroll erstatter tillit som grunnlag for tilbyder-klient forholdet.

Fordi en evalueringskultur fremmer spesielle normer og verdier er det lett å se at enkeltmennesker – profesjonelle så vel som mottakere av deres tjenester – får endret sine oppfatninger av seg selv og sin identitet. "Bruker" og "kunder" er f.eks blitt nye måte å karakterisere forholdet mellom den enkelte og samfunnet på, til forskjell fra tidligere tiders "borger" og "medborger".

En motsats til dette vil være å starte med et praktisk utgangspunkt for evalueringer. Vi måtte da starte med å spørre hvordan praksis kan ha nytte av evalueringer og hvilke verdier som ligger bak denne interessen. Evaluatoren skulle hjelpe praktikeren til å forstå utfordringene fra det praktiske . Budskapet ville ikke være at problemer i praksis og mangel på å gjøre det rette kan bli løst ved mer know-how eller ved å erverve seg den riktige kunnskapen.. Å lære ved og fra evalueringer blir derved mer sammensatt enn det modeller om kunnskapsoverføring ofte antar. Evaluator blir student, lærer og medhjelper i en to-sidig evalueringspraksis, ikke en kontrollør og produsent og formidler av vitenskapelig visshet.

Ved at evaluatoren blir lærer og medhjelper blir budskapet at vi i vår relasjon til hverandere – evaluator til klient, programledere til deltakere, borgere til offentlig ansatte osv. – ikke skal bedømme om vi er etterrettelige, men om vi er *ansvarlige*. Mens etterrettelighet i dagens diskurs er et begrep knyttet til en avtale eller kontrakt, er ansvarlighet et moralsk begrep. Fokus på etterrettelighet oppfordrer oss til å se på læring ved evaluering som en måte å skaffe seg kunnskap på om hva som virker – som en vare som er kjøpt, solgt og anvendt. Fokus på ansvarlighet vil forsterke ideen om at

læring skjer i et gjensidig engasjement ut fra en motivasjon om å gjøre det som er rett. Læring, utdannelse og dannelse sees da som prosesser som alle dreier seg om å bli en bestemt type av person. Ut fra en etikk om ansvarlighet vil evaluator fungere som en kunnskapsrik guide som hjelper praktikere til å forbedre måten å vurdere sin egen praksis på (ibid.)

Å oppfordre evalueringsfeltet å gå tilbake til det Schwandt kaller "den virkelige verden" er ikke å avskaffe teorier men å se deres begrensninger. Styrken i et vitenskaperlige og teoretiske resonnement i forhold til hverdagens praksis ligger i at det evner å generalisere, systematisere og utrykke seg fokusert og klart. Men det praktiske er konkret. Og vitenskap og teori vil aldri være tilstrekkelig i seg selv for å fortelle oss hvordan virkelige mennesker faktisk engasjerer seg i evaluative avgjørelse og hvordan de kan gjøre det bedre, med mindre vi går tilbake til å studere "the rough ground" (Schwandt , ibid.)

Utfordringer for Færøyene

Hva er det som gjør at politikere, administrasjonen i stat og kommune, ledere i ulike foretak så vel som de som er ansvarlige for alle mulige program og tiltak ser det som naturlig å evaluere sine gjøremål? I tråd med bl.a. P.Dahler Larsen (1999) vil vi se evalueringsbølgen som uttrykk for en type mentalitet og kultur som ikke bare har med evaluering å gjøre, men som viser seg i mange kulturelle og institusjonelle trekk i våre samfunn. Grovt sett kan vi si at evalueringers popularitet skyldes både den samfunnsmessige konteksten med vekt på rasjonell styring, velferdsstat og kravet om demokrati og medbestemmelse, koblet til framveksten av en organisasjonskultur knyttet til effektivitet, resultatfokus og ansvarliggjøring av medarbeiderne. Dette er et idegrunnlag som vi finner i større og mindre grad i alle de samfunn hvor tanken om evaluering har slått rot.

Troen på evaluering som et egnet instrument for politisk styring kan sees som en samling ideer som må materialiseres for å kunne få feste i nye samfunn slik vi nå ser det på Færøyene. Materialiseringen innebærer at ideen ikke bare

viser seg i en tekst eller i form av en rapport, men at den får betydning for menneskers handlinger og institusjonaliseres gjennom at den fører til forandring. Det kan være i form av nye måter å snakke og handle på, likeså at den fører til nye måter å organisere lokal praksis. Møtet mellom evaluering og virksomheter må altså foregå i en aktiv prosess der virksomheten ikke bare tar imot de nye ideene, men også bearbeider og inkorporerer disse i større eller mindre grad avhengig av organisatoriske forutsetninger. Ideen om evaluering må altså bli en del av hverdagen i en organisasjon, i dets strukturer og handling. Den må få betydning for virksomhetens rutiner og praksis, dets sosiale nettverk og dens normative og symbolske system. Den bearbeides i en lokal praksis og konkretiseres i en ny policy. Denne materialiseringsprosessen kan være kreativ og nyskapende, men den kan også styres av sosial kontroll, konformitet og tradisjonalisme. (O.Karlsson Vestman, op.cit.)

Hvordan vil tilpasningene til ideen om evaluering utformes på Færøyene? Hvilke veier velger Færøyene å slå inn på når de nå er i gang med en slik oversettelsesprosess tilpasset sine egne historiske, økonomiske og kulturelle særtrekk?

For det første kan det være viktig å granske behovet for evaluering. I dag ser vi i andre land en klar risiko for å overbetone nytten av den kunnskapen evaluering kan bidra med. Ofte gjennomføres evalueringer for å vise en vilje til å forbedre og utvikle, å følge med det som "alle andre gjør". Skolene gjennomfører prøver for å kunne delta i internasjonale sammenligninger, ofte uten å reflektere over at dette medfører risiko. Vi har over vist hvordan profesjonelt ansvar og kompetanse til å gjøre egne evalueringer ofte settes til side. Dessuten blir evalueringssystemets kriterier de som definerer virksomhetens fokus ("teaching to the test") framfor de offisielle målene som er blitt bestemt ad demokratisk vei. (O.Karlsson Vestman, op.cit.). Når man velger å foreta evalueringer bør man derfor ha klart for seg de etiske og moralske spørsmålene som ligger for eksempel i det å påtvinge en virksomhet et evalueringssystem uten å granske nytten nærmere, sett i forhold til tiden som går med og kostnader,

samt se på hvordan resultat, konklusjoner og anbefalinger de facto blir tatt hånd om.

Enhver evaluering vil også kreve at resultatene tolkes og går inn i en diskurs som tjener til å legitimere en strategi – noen ganger for å endre et tiltak eller en bestemt politikk, andre ganger for ikke å endre. Hvilke interesser som her er involvert blir derfor av særlig interesse. På Færøyene vet vi at nye grupper ønsker å komme inn på den offentlige arenaen for å prege politikkutformingen. Ikke minst kvinnene har søkt å endre på den familistisk pregede sosialpolitikken som det hittil har vært tradisjon for. Hvem sin praksis og hvem sine interesser blir nå lagt til grunn for den kunnskapen som evalueringene skal bidra til inn i den offentlige debatten? Hva sees som problem som evalueringene skal bidra til å løse – og for hvem er dette problem? Er fokus kontroll eller læring – etterrettelighet eller ansvarlighet? Og hvem skal gjennomføre evalueringene?

I smådimensjonerte samfunn som det færøyske vil samfunnsutvikling og politisk diskurs som oftest være mer oversiktlig enn i mer komplekse samfunn (jfr. Tidligere sitat fra kommunestyremøte i Torshavn). Direkte styre gjerne basert på tillit – ofte knyttet til kjennskap til bestemte personer – vil også være mer vanlig, likeså samhandling basert på en norm om ansvarlighet. Dette står i motsetning til det resultatfokuset vi finner i evalueringskulturer med NPM som utgangspunkt og markedsanalog tjenesteyting. Resultatkontroll og overvåking står her i kontrast til den måten disse tjenestene er blitt utført på tradisjonelt på Færøyene, med en nær tilknytning til familien og ulønnet kvinnearbeid. Bruken av evalueringer i denne nye prosessen over fra familiebasert omsorg til offentlig tjenesteyting representerer en stor utfordring både mht. hvilket formål evalueringene skal ha, så vel som fokus og den videre bruken av den kunnskapen som framkommer. Rammene for den videre utbyggingen av velferdstjenestene vil her trolig få stor betydning.

Mens mye av diskusjonen i de andre nordiske landene har omfattet spørsmålet om å markedsutsette offentlig tjenesteyting til private omsorgsfirmaer, har Færøyene med

sine familistiske tradisjoner en "motsatt" utfordring: overgangen fra familiebasert til offentlig omsorg – og muligens videre til private som i de andre nordiske velferdsstatene. Her blir det særlig viktig å være klar over hvilket fokus som ligger i evalueringssystemene fra de andre landene når ideene fra disse skal oversettes til Færøysk hverdag. Hva er problemet på Færøyene? Hvilke valg vil brukerne av tjenestene at evalueringer skal fokusere på? Hva med de som blir de nye omsorgsarbeiderne? Hva skal kunnskapen brukes til og til nytte for hvem?

Målene skal settes av samfunnet etter en demokratisk utforming av politikken. Her er det viktig å minne om at offentlige tjenester ytes innenfor en spesiell verdikontekst som til forskjell fra tjenester i den private sektoren innebærer krav om å opprettholde spesifikke offentlige verdier som demokrati, offentlig etikk og rettssikkerhet. Det er opp til de som er med i den politiske diskurs på Færøyene å velge et format og en fokus for sine evalueringer som gjør at disse verdiene blir respektert.

Litteratur:

Albæk, E. (2001): "Hvorfor nu al den evaluering?" s.32-45 i P.Dahler-Larsen og H.K.Krogstrup (red.) *Tendenser i evaluering*. Odense: Syddansk Universitetsforlag.

Baklien, B.(1993):"Evalueringsforskning i Norge" s.261-274 i Tidsskrift for *samfunnsforskning* 3/34

E.Chelimsky, (1996) "Thoughts for a New Evaluation Society" pp.97-109 I *Evaluation* (3/1)

Busch and Schwebs (2006): "Forskeren som endringsagent. Roller, læring og bruk av metaforer i følgeforskning" s.41-62 i *Nordiske organisasjonsstudier*, viol.8,no.4

Cracknell, B.E.(2000): *Evaluating Development Aid. Issues, Problems and Solutions.* London:Sage

Dahler-Larsen,P. (1999): *Den rituelle reflektion*. Odense: Odense Universitetsforlag

Dahler-Larsen P. og H.K. Krogstrup, (2001): "Tendenser i evaluering – en introduksjon" s.13-20 i P. Dahler-Larsen og H.K.Krogstrup: *Tendenser i evaluering.* Odense. Syddansk Universitetsforlag.

Foss, O (2000): ”Evaluering – samfunnsforskning i politikkens tjeneste” s.17-53 i O.Foss og J. Mønnesland (red.) *Evaluering av offentlig virksomhet. Metoder og vurderinger*. Oslo: NIBR

Gibbons, M.et.al. (1994): *The new production of knowledge*. London: Sage.

Hatland, A. og A.H.Bay (2009): ”Forskningens rolle i velferdspolitikken: instrumentell eller strategisk?” s. 217-229 i B.R.Nuland et.al. (red.): *Hjernen er alene. Institusjonalisering, kvalitet og relevans i norsk velferdsforskning.* Oslo: Universitetsforlaget

Jákupsstovu, Beinta í, (2007): *Velferd på Færøyene – ny velferdsmodell i støpeskjeen.* Høgskolen i Molde

Jákupsstovu, Beinta í (2009): *Eftirmeting. Hví og til hvønn prís?* Høgskolen i Molde

Karlsson Vestman, O (2011): *Utvarderandets konst.* Lund: Studentlitteratur

Khakee,A (2003): ”The Emerging Gap between Evaluation Research and Practice” pp.340-352 i *Evaluation* 9 (3)

Lindgren, L (2008): *Utvarderingsmonsteret.* Lund: Studentlitteratur

Lægreid, P (1991): *Målstyring og virksomhetsplanlegging i offentlig sektor*. Bergen :Alma Mater forlag

Martin, S (2005): “Evaluation, Inspection and the Improvement Agenda.” S.496-504 in *Evaluation* 11(4)

Power, M (1997): *The Audit Society. Rituals of Verifications.* Oxford: Oxford Univ. Press.

Rønning, R. (2001):” Til forsvar for velferdsbyråkratiet”, s.145-166 i A.H.Bay, B. Hvinden og C. Koren (red.) *Virker velferdsstaten?* Kristansand: Høgskoleforlaget

Rønning, R.(2004): *Omsorg som vare Oslo:* Gyldendal

Saunders, M. (2006): ”Do we hear voices? The Presence of Evaluation Theory and Practice in Social Development” pp.251-264 i *Evaluation* 12(2)

Schwandt,,Thomas A.(2003):” ”Back to the Rough Ground!” Beyond Theory to Practice in Evaluation” pp.353-364 i *Evaluation* 9(3)

Sundström, Eva (2006): ”Välfärdspolitiska förhållanden i

Västnorden" *TemaNord* 2006:520. Nordisk Ministerråd

Tornes, K. (1997): "Utdanningsplanlegging i kunnskapssamfunnet – rammevilkår og utfordringer" s.15-31 i B.Lødding og K.Tornes /(red.) *Idealer og paradokser. Aspekter ved gjennomførongen av Reform 94*. Oslo Tano Aschehough

Vedung, E. 1998: *Utvardering i politik och fôrvaltning.* Lund: Studentlitteratur

Vabø, M. (2009): "Rådløs kunnskap og kunnskapsløse råd" s.177-199 i B.R.Nuland, B.S.Tranøy og J. Christensen (red) *Hjernen er alene.* Oslo: Univ.forlaget